

CSOKONAI UNIVERSITAS KÖNYVTÁR

A prózaíró Németh László

A PRÓZAÍRÓ NÉMETH LÁSZLÓ

CSOKONAI KÖNYVTÁR
(Bibliotheca Studiorum Litterarium)

34.

SZERKESZTI:

Bitskey István és Görömbei András

A prózaíró Németh László

A kötetet szerkesztette:
GÖRÖMBEI ANDRÁS

Debrecen, 2005

A kötet a Debreceni Akadémiai Bizottság
támogatásával jelent meg

© Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005

ISSN 1217-0380
ISBN 963 472 888 X

Kiadta: a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója,
az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Cs. Nagy Ibolya főszerkesztő
Műszaki szerkesztő: Juhászné Marosi Edit
A nyomdai műveleteket a Kapitális Kft. végezte
Felelős vezető: Kapusi József
Terjedelem: 19,25 A/5 ív
Készült Debrecenben, 2005-ben

TARTALOM

<i>Domokos Mátyás: Filológiai rendteremtés Németh László életműve körül</i>	7
<i>Füzi László: Mégis: hogyan olvassuk Németh László regényeit?</i>	16
<i>Dobos István: Az önéletírás szöveg közötti alakzata (Németh László: Homályból homályba)</i>	23
<i>Cs. Nagy Ibolya: Elő- és utóhang az első novellához</i>	72
<i>Márkus Béla: Kovács Lajos. (Németh László: Bűn)</i>	94
<i>Monostori Imre: Kovács Lajos világa a Bűn értelmezéséről</i>	122
<i>Bertha Zoltán: A létszerű ambiguitás regénye</i>	133
<i>Takács Miklós: Léthé, Mnemoszüné, Melankólia (Emlékezés és felejtés Németh László Gyász című regényében)</i>	155
<i>Szirák Péter: A képzés szenvedélye – a mese csábereje (Németh László: Kocsik szeptemberben)</i>	164
<i>Görömbei András: Az Iszony és az önismeret</i>	171
<i>Imre László: Az Égető Eszter újraértelmezéséhez</i>	192
<i>Jánosi Zoltán: Egy Németh László-regény paradigmájához (Az Irgalom recepciója és új aspektusai a narratív megközelítés tükrében)</i>	199
<i>Ekler Andrea: A „jövő” regénye (A móríci és Németh László-i szövegalkotás interferenciái)</i>	259
<i>Olasz Sándor: Pillanat és távlat</i>	273
<i>Máriás József: A prózaíró fogadtatása Erdélyben</i>	286

Domokos Mátyás

FILOLÓGIAI RENDTEREMTÉS NÉMETH LÁSZLÓ ÉLETMŰVE KÖRÜL

Németh László életművének akadémiai igényű, definitív szövegkiadáson alapuló összkiadásáról beszélni 2004-ben, valljuk meg, utópiának tűnik, hiszen a kor, amelyben élünk, egyre gyorsuló sebességgel távolodik el mindattól, amit a magyar irodalom aranyalapjának tartunk. Mégis beszélnünk kell róla, mert talán most van az utolsó történelmi pillanat, amikor még emlékezhetünk azoknak a problémáknak mibenlétére, amelyek miatt a minőség forradalmárának a publikált szövegei a kezdetektől napjainkig sok tekintetben a legelemibb minőségi kívánalmaknak sem feleltek meg. Az életmű jó néhány darabja szedett-vedett szöveggömbölyben forog közkézen, illetőleg szunnyad a könyvtárak könyvespolcain.

Ennek egyik oka az író alkatában rejlik: Németh Lászlónak ugyanis se ideje, se kedve vagy türelme nem volt, hogy utókorára sandítva, az „utolsó kéz” babonájának az ígézetében ő maga kanonizálja a teremtő ihlet lázában papírra vetett szövegeit. Magyarán: nem foglalkoztatta önmaga sajtó alá rendezésének a gondja; ezt ráhagyta környezetére, azokra a fórumokra, amelyek a nyilvánosságot biztosították számára, s nemegyszer csak későn, már nyomtatásban viszontlátva művét, eszmélt rá ő is azokra a torzulásokra, amelyek joggal sérthették írói önértékét, mint szándékaitól idegen tünetek. Elsősorban az életmű legnagyobb izgalmakat, hogy ne mondjam: viharokat kiváltó része, a Németh László-esszé, -tanulmány és -bírálat anyaga szövegkarosszériáját érték kisebb-nagyobb zúzóadások, részint a közlő fórum nemtörődősége folytán, majd pedig – 1945 után – a létezett szocializmus különböző korszakainak voluntarista politi-

kájával való folyamatos és sorozatos karambolozások következtében. De hadd jegyezzem meg máris, hogy a regények és a drámák, no meg a drámák keletkezéstörténetét és sorsát magyarázó írói előszavak és kommentárok sem mentesek az effajta horpadásoktól, amelyeket jó néhány esetben megszépítő eufemizmus volna csupán szeplőknek nevezni.

A regényíró Németh László kiadója a harmincas-negyvenes években a Franklin volt, s az ott megjelent írások gyaníthatóan úgy jelentek meg, ahogyan írójuk papírra vetette őket. Szövegeik csak az 1945 utáni kiadások során torzultak, beleértve a Magvető és Szépirodalmi közös gondozásában megjelent ún. Életműsorozat köteteit is. (De erről majd később.) – Az esszéíró Németh László kiadása során megmutatkozott nemtörődömség beszédes példája a harmincas-negyvenes évekből a *Tanú* évfolyamainak a *Minőség forradalma* hat kötetébe való gondatlan átemelésének dokumentálható históriája. A fórum, a *Magyar Élet* hervadhatatlan érdeme, hogy vállalta a magyar élet antinómiáit európai szemhatárral diagnosztizáló gondolkodó író, de ami a közlés módját illeti, nem alaptalan az a feltevés, hogy az író kéziratjai olvasatlanul zúdultak le a nyomdába, a szedők kénye-kedvére bízva a szövegminőséget. Humoreszkbe illő példát tesz szóvá maga Németh László, az V–VI. kötet előszavában, 1943-ban: „1940 áprilisában külföldre utaztam – írja, helyesebben: panasolja a szerző. – Elutazásom előtt a *Magyar Élet* lektoránál hagytam, könyvbe válogatva, a régi *Tanú* legfontosabb tanulmányait. Mikorra hazaértem, a *Minőség forradalma* már megjelent. Ijedten fedeztem föl, hogy az *Európa* című kötet Goethénél megszakad, három Proust-tanulmányom, a *Kritikai napló* s mindaz, amit a külföldi kortársakról írtam, hiányzik belőle. Nem találtam meg az *Új enciklopédia felé* néhány írását sem: másutt viszont olyan részletek csúsztak be, amelyeket nem kívántam benne látni. Magyarázat: a munka gyors irama s a megszabott terjedelem. Többet adtam a megszabott negyven ívnél, s azt hagyták ki, ami még nem volt kiszedve. [...] A véletlen jóvoltából – fejeződik be a szerzői kommentár – most, a hozzájuk legközelebb eső tanulmányaimmal együtt olvashatja az olvasó.” – Ez az idézet emblematisz tömörséggel sűríti magába a Németh

László-szövegek közlését jellemző, korról korra más és más motiváció nyomán megismétlődő gyakorlatot, amely a nagyvonalú oda nem figyelés és a túl éber odafigyelés két pólusa közt ingadozott évtizedeken keresztül.

A majdani szövegkritikai kiadás munkatársainak tehát a bol-dog nemtörődomség korszakának filológiai problémái mellett az 1945 utáni túlélberség csonkító következményeivel is szembe kell nézniök; mindazzal, amit delfinizálás kifejezéssel illet a szaktu-domány. Németh László ugyanis „a legvidámabb barakk” évti-zedeiben is, mint szerző megmaradt főellenségnek, és szövegeit a főellenségnek kijáró túlélberséggel helyezték górcső alá. Az iro-dalompolitika aknakeresökkel vizsgálta mondatait, s bombaria-dót fújt, valahányszor Németh László a maga minőségyszocializ-mus utópiáját a megvalósuló történelmi gyakorlathoz igyekezett hajlítani, vagy ha a mindenkori magyar élet elhallgatott, erő-szakkal elfojtott sorskérdéseiről beszélt, s a legérzékenyebb tabu témákkal kapcsolatban állította ki írásban kegyetlen őszinte-séggel diagnózisait. Életművének jelentőségét azzal a fenntar-tással ismerték el, hogy alapjában véve Németh Lászlónak egyetlen kérdésben sem lehet igaza. Ezt a skizofrén magatartást fejezte ki 1955-ben Andics Erzsébet, amikor egy stockholmi bé-kekongresszusra utazva, a folyton halogatott történelmi drámák kiadása ügyében, melynek eredetileg tervezett címe „Szerettem az igazságot” lett volna, a közbenjáró Illyés Gyula előtt indulato-san kifakadt: „Németh László nem szeretheti az igazságot.” – Bi-zony, ez volt a Legfelsőbb Hely, a „Kastély” zsigeri meggyőződése, ami kihatott az életmű szövegeinek a végső formájára is, mi-közben a pártállami skizofrénia további áttételeként bizonyos Németh László-megfogalmazások olykor-olykor még párthatáro-zatokba is belekerültek, groteszk vendégszövegekként.

Ez a túlélberség természetesen visszahatólag is orwellizálta az életművet, még a szépirodalmi részt is, még a regények szövegeit is. Így például az *Emberi színjáték* szövegét is, amely először és hosszú ideig utoljára 1944-ben jelent meg a Franklin gondozásá-ban, 1966-ban delfinizálni kellett: az a rész maradt ki, amelyben az író leírja kis Boda Zoltán gyerekes ábrándozását Erdély visz-szaszerzését illetően. Egyébként is: nem pusztán nagyítóval, de

szinte elektronmikroszkóppal vizsgálták Németh László régi szövegeit abból a szempontból, hogy tartalmaznak-e „irredenta” akusztikájú szavakat, jelzőket, továbbá antiszemita ízű fogalmakat, miközben „zsidókérdés” hivatalosan nem létezett, mert az elnevezéseit jelmezként cserélgető Kommunista Párt ezt a kérdést véglegesen megoldotta. Mindenesetre a túlélberség, hisztéria lázában még az *Utolsó kísérlet* egyik-másik figurájának, például Kiskohn Tibi névmagyarosításának az ötlete is felmerült. S hogy milyen lankadatlan buzgalommal araszolt mondatról mondatra ez a túlélberség, annak jellemző példája az *Irgalom* utolsó mondata: „Ágnes... úgy érezte, mintha nem is csak Ferit, de az egész elfekvőt, a nagy emberiséget húzta volna a mellére – az egész sánta emberiséget.” Ezt a befejezést az üdvözítő kommunista jövő hipokrizisében élő hivatalosság nem fogadhatta el, pláne, hogy a metafora regénybeli kiváltója, a sánta Halmi Feri, baloldali érületű, s zsidó származású szereplője a regénynek. A problémát kénytelen-kelletlen Németh László oldotta meg oly módon, hogy kibővítette a mondatot, folytatva az inkriminált „sánta emberiség” metaforáját, „amelynek hitet kell adni, hogy futni tud, s a lábára is vigyázni közben, hogy sántaságába bele ne gabalyodjék.” Hogy ez a bővítés a befejezés jelentésén mit sem változtatott, azzal már nem törődtek a „Kastély” mindenható urai; megvolt az alibi, amit egy még hatalmasabb Kastély urai előtt felmutathattak, amennyiben ennek szüksége mutatkoznék, tudniillik nem hagyták szó nélkül az eredeti befejezést. Ráadásul, formailag mindez az író kényszerű és megadó hozzájárulásával történt, ami ennek az orwellizálásnak a legördögibb eleme, és a régi latin mondás szellemében – in minimis Deus est maximus – híven példázza az ilyen apróságokban is érvényesülő szomorú igazságot, hogy a gulyáskommunizmus évadjában is azért mindenki változatlanul szem volt a lánokban. S hány lánkszem fonódott akárcsak egyetlen mondatra is Németh László esetében? például arra, amit idéztem, amivel az *Irgalom* kéziratát lezárni gondolta az írója? Őseredetileg ugyanis az idézett mondatban a „sánta emberiség” helyett „sánta eszmék” szerepelt, ami egyetlen képbe sűrítve fejezte ki a megvalósult történelmi gyakorlat tapasztalati birtokában Németh László rezigná-

cióját a regénybeli Halmi Feri által képviselt szocializmusutópiát illetően. S amiről megfeledkeztem, pedig a *Németh László élete levelekben I–III.* c. kiadványnak (Osiris, 2000) szerkesztője voltam: Füzi László emlékeztetett arra a levélre, amelyet a Szépirodalmi Könyvkiadó vezetője, Illés Endre írt 1964. november 5-én Németh Lászlónak Sajkodra, amiben egy kérést fogalmaz meg: „Lacikám, és most a »cenzor« kér tőled valamit. (Gyula akasztotta rám ezt a főnevet. Sőt, Cs. Szabó azóta, legutolsó kötete előszavában, »csokornyakkendős cenzor«-nak nevezett.) Szóval a cenzor azt kéri: hagyd el a regény utolsó mondatában a sánta eszméket, csak ezt a két szót. Attól félek, ez a két szó veszélyezteti az egész regényt. Ezzel a reális félelemmel kérem ezt tőled. A regény – s külön az utolsó mondat – a két szó nélkül is teljesen kimondja, amit ki akarsz mondani.”

Nyilvánvaló, hogy egy kritikai kiadás során meg kellene szabadítani az életművet a szövegtorzításoktól, miközben az akkori helyzet ismeretében, már amennyiben hajlandóak vagyunk emlékezni és szembenézni szellemi életünk máig éró közelmúltjával, csak csínján szabad alkalmazni az „utolsó kéz” filológiai babonáját, mert sok minden, amit egy szövegrestaurálás során el kell távolítani, hangsúlyozom, csak formailag viseli az író keze nyomát.

De hát mit tehetett volna Németh László, aki tulajdon drámája, a *Galilei* szenvedő hőiséhez hasonlóan csak így juttathatta el – Illyés és Cs. Szabó szavával: „a csokornyakkendős cenzorok” – óhajainak engedve életművét a nyilvánosságához? Helyenként delfinizálva, de a lényegét: műve üzenetét és ethoszát csorbítatlanul azokhoz, akiknek szánta, s amit más őhelyette nem mondott el soha? Csak korunk holdkóros nyomoroncái, vagy azok, akik az olcsó denunciació kedvéért annak tettetik magukat, csak azok hihetik, hogy – Bibó István kifejezésével – „a zsákutcás magyar történelem” nem hagyott kényszerűen nyomot a klasszikus magyar irodalom szövegein és életművein. – De végezzünk el egy gondolatkísérletet: képzeljük el az elképzelhetlent, tegyük föl, hogy a mindenható állam kezében és adminisztratív szorításában lévő könyvkiadók és folyóirat-szerkesztőségek megtagadták volna a felülről jövő művészetellenes sugallatok

közvetítését, s arra az álláspontra helyezkedhettek volna, hogy inkább nem jelentetik meg a műveket. Ebben a gyakorlatilag elképzelhetetlen helyzetben az 1949 és 1989 közötti négy évtized során a magyar irodalom túlnyomó része egyáltalán nem láthatott volna napvilágot, s a magyar irodalom aranyalapja teljesen kitorlóddott volna a Németh László szerint amúgy is demenciás magyar világ tudatából. Kezdve a legnagyobb „forradalmi hagyományként” számon tartott Ady versein, akinek a versei éléről Révai József töröltette hatalmi szóval a dedikációkat, azzal a bolsevik okfejtéssel, hogy az illetők, elsősorban a volt szociáldemokraták és galilleisták *utóbb* méltatlanná váltak Ady bizalmá-
ra. S ezt az indoklást éppen Ady „poéta adminisztrátora”: szegény Földessy Gyula öntötte szavakba. Rossz történelmi helyzeteknek csak rossz és kevésbé rossz megoldásai léteznek, s ebben az ép ésszel és normális körülmények között elfogadhatatlan alternatíváknak a légkörében élt „a részleges becsület jegyében” a magyar szellemi világ: írók és irodalmárok: a különböző fórumok munkatársai, akiket az irodalompolitika irányítói és magasabb beosztású bürokratái lényegében, nap mint nap megtapasztalt módon ugyanazzal a bizalmatlansággal kezelték, mint az írókat. Megbízhatatlan és gyanús elemeknek tekintették őket, akik „átálltak az ellenség – az irodalom – táborába.”

Ha majd sor kerül egy kritikai igényű, s az író eredeti szándékait is hitelesen tükröző szövegkiadásra, akkor természetesen ki kell küszöbölni azokat a torzulásokat, amelyek az 1945 előtti idők hanyag közlésmódja, majd a létezett szocializmus irodalompolitikájának a kényszerei következtében jöttek létre, mégpedig az első kiadások, továbbá – amennyiben rendelkezésre állnak – az eredeti kéziratok és a későbbi megjelenések szövegeinek egybevetésével. A tüzetes és lelkiismeretes szöveggondozói munka során esetről esetre, mondatról mondatra el kell döntenit azt is, hogy a szövegváltozatok közül mit kell a főszövegben szerepeltetni, s mit érdemes jegyzetek formájában is közreadni a főszöveg mellett, korjellemző dokumentumként.

De azt is meg kell határozni, hogy milyen szerkezeti rendben helyezkedjenek el a megtisztított szövegű életmű egyes kötetei. Az akadémiai összkiadások hagyományos gyakorlatát követve,

úgy hiszem, a regények, a drámák, a keletkezés történeti időrendjét követve sorakozhatnának egymás után; külön kötetben a versek, ugyancsak külön egységként, a terjedelemtől függően egy vagy több kötetben a „kísérletező ember” témakörébe sorolható írások (a *Négy könyv* és a *Levelek a hipertóniáról* anyaga mellett a pedagógiai célzatú művek stb.) továbbá az önéletrajzi jellegű írások, naplók, visszaemlékezések, melyeknek a szövegét egyébként erősen deformálta a különböző érzékenységekre tekintő tapintat: végül pedig a levelezés, az eddig napvilágot látott kötetek anyagát kiegészítve az időközben előkerült levelekkel.

Illés Endrének írt, s csak részleteiben napvilágot látott levelében (1. *Homályból homályba* 2. kötete) Németh László maga is felvázolta életművének organikus rendjét, a korábban megjelent kiadványok hiányairól is említést téve, s ez a tervezet szintén figyelembe veendő, ha vezérfonalat keresünk a majdani definitív kiadás rendezőelve számára. – Életműve végső elrendezésének a vágya, jó tizenkét esztendővel később, valószínűleg 1967-ben keletkezett naplófeljegyzése értelmében még egyszer megkísérelte Németh Lászlót, amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó és a Magvető felajánlotta az úgynevezett Életműsorozat megjelentetését, eredetileg tizenöt kötetben. „...a kiadás mint képzeletem kapaszkodója foglalkoztat – olvassuk naplójegyzeteinek „A lélek tápanyagai” című fejezetében (*Utolsó széttekintés*)... – Az, hogy a munkáim végső, teljes szövegét kell sajtó alá adnom: rákényszerít, hogy a rég esedékes utolsó gondozást megadjam nekik.” – A valóságban azonban, ahogy ez már lenni szokott minálunk, minden másképpen alakult, mint az író ábrándjaiban. Sejtette ezt Németh László is, mert tűnődéseit azzal folytatta: „a hatodik kötetbe kerülne – „Magyar sorskérdések” címen – az egész politikai anyag, köztük az is, amit most nem lehet kiadni... Nem lehet illúzióm, ez az öt év még nyilvánvalóbbá fogja tenni összeférhetetlenségem a korrallal, írókkal, közönséggel, kiesettségemet nemzetemből. A tizenöt kötet, ha elkészül, mint kriptafödél fog csapódni munkámra, egy bizonytalan feltámadást várva.” S valóban: a kétséges föltámadás egyik jeleként a tervezett *Sorskérdések* csak másfél évtizedes várakoztatás, „jegelés” után csak 1989-ben láthatott napvilágot. A szöveg végső, írói gondozása

pedig elmaradt: Németh László csupán az egyes kötetek előszavait írta meg szép sorban egymás után, élükön a *Negyven év* című, korszakos pályatörténeti esszéjével.

De a legnagyobb fejtörést az életmű majdnem felét kitevő és talán legnagyobb hatású részének: az esszék, tanulmányok, kritikák anyagának a végső elrendezése okozhatja. Németh László ide sorolható írásai ugyanis nem mindig koherens írói elképzelések alapján sorolódtak korábban megjelent köteteibe, ami alól a *Minőség forradalma* hat kötete sem kivétel. A magam részéről itt is egyes írások keletkezéstörténeti időrendjét javasolnám, amihez kiváló fonalat ad Hartyányi István és Kovács Zoltán bibliográfiája, s az akadémiai kiadások hagyományos gyakorlata is ezt a megoldást sugallja. Megfelelő mutatók, tartalomjegyzékek révén pedig világos áttekintést lehetne adni az életműnek erről a kiemelkedően fontos részéről, s ily módon az az eszmetörténeti szempontból se érdektelen tény se sikkadna ma el, hogy mit, mikor, s milyen szellemi, politikatörténeti és személyes körülmények között vetett papírra Németh László. (A szükséges jegyzetek általános bevezetője pedig nyilván felsorolná a korábbi kötetek bibliográfiai adatait az eredeti tartalomjegyzékekkel együtt.)

A Németh László-életmű kiadástörténeti és filológiai problematikája azt a régi tapasztalatot erősíti meg, amit a sterilen doktriner mikrofilológiai elméletek az istennek se akarnak tudomásul venni, hogy tudniillik a magyar irodalom minden jelentős életművének saját filológiája van, amit az életmű jellege, természete és alakulástörténete határoz meg. Németh László esetében, újból hangsúlyoznom kell ezt, főleg az „utolsó kéz” babonáját nem szabad mechanikusan alkalmazni. Hogy csak egyetlen paradoxont említek az anyag szerkezeti elrendezésével kapcsolatban; 1945 előtt, amikor cenzurális kötöttségek nélkül rendeződhetek kötet(ek)be az író írásai, a közlő fórum(ok) nagy nemzetőrödömsége hiúsította meg az író szándékait; az 1969-ben indult Életműsorozat rendjét viszont formailag az író határozta meg, de az elrendezésben, akárcsak a szövegközlés módjában, az íróra és a közlő fórumokra egyaránt ránehezülő történelmi

kényszerhelyzet tükröződik. A majdani kritikai kiadás tehát sem az 1945 előtti, sem a rákövetkező gyakorlatot nem szentesítheti. Ha erre nem figyelmeztünk, akkor csak a homály növekszik tovább Németh László életműve körül.

Füzi László

MÉGIS: HOGYAN OLVASSUK NÉMETH LÁSZLÓ REGÉNYEIT?

A tanulmányom címének választott kérdésben megmutatkozó formulát Pál Ferenc alakította ki, amikor a jeles portugál regényíró, Saramago kapcsán ezt a kérdést tette fel: *Mégis, hogyan olvassuk Saramagót?* A kérdés jogosságát így indokolta: „A kérdés ilyenképpen megfogalmazva nagyképűen akadémikusnak tetszhet, hiszen korunk egyik jelentős és ugyanakkor olvasott regényírójáról van szó. Ám Saramago közkedveltsége, s itt bocsánatot kérünk a megfogalmazásért, bizonyos szempontból káprázat, leleményes írói fogás eredménye, leginkább azért, mert az író, miközben ügyesen elleplezi igazi szándékait, sajátos narratív technikájával elébe megy a széles olvasói kör zsigeri elvárásainak, noha ténylegesen egy igen szűk és kiválasztott olvasói körhöz szól.”

Miután a címben megmutatkozó kérdés formuláját kölcsönvettem Pál Ferenctől, úgy tűnik, hogy a kérdésre adandó válaszhoz vezető úton is követnem kellene, annál is inkább, mert Németh László regényei kapcsán is elmondható vagy inkább elmondható volt, hogy széles kört foglalkoztattak, míg valójában „egy igen szűk és kiválasztott olvasói körhöz” szóltak. Az *Iszonyt* – hogy példát is említsek – nyilván többen olvasták nőregényként, mint például az én integritásának megőrzését kifejező szöveggént. Németh László kapcsán azonban már minden megfogalmazódó kérdés történeti kérdés is, így nem elég, ha szövegek-írásainak a belső struktúrájával foglalkozunk, ahogyan az az írásunkat indító kérdésből következne, hanem a szövegek történetiségéből fakadóan azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy hogyan olvassuk *ma* Németh László regényeit. Nyilvánvaló,

hogy a ma embere, ha bármilyen történeti jelleggel bíró szöveget olvas, más ismeretekkel teszi azt, mint a valamikori kortárs olvasó, feltéve természetesen, hogy a szövegeknek voltak kortárs olvasói, s ismét csak feltételezve, hogy az immáron történeti vonásokkal is bíró szövegeknek vannak mai olvasói. A különbözőség két okból is fakadhat: egyrészt számos irodalomtörténeti ismeretanyag keletkezett-keletkezhetett a szöveg első megjelenése óta, számos, a szöveggel kapcsolatos dokumentum kerülhetett elő az első megjelenés óta, s nem kevésbé számos elemzés, értelmezés is íródhatott a történeti jelleggel is bíró írói munkákról, nem beszélve más ismeretekről, s a világhoz való viszonyulás megváltozásáról, ezek az ismeretek és az ember és világ közötti megváltozott kapcsolódások a hosszú évtizedek alatt szinte beleivódnak az irodalmi-irodalomtörténeti gondolkodásba, s végső soron a művekhez való viszonyulás megváltozását-átalakulását hozzák magukkal, nem beszélve arról, hogy számos esetben az irodalomtörténeti gondolkodás magukat a műveket vagy a művekről való gondolkodást is kiszorítja. Másrészt: a ma, a mindenkori ma emberét szükségképpen más kérdések foglalkoztatják, mint az egyes korábbi művek feltételezett kortárs olvasóját, azt gondolhatjuk, hogy az irodalmi művek gondolati kérdései a kortárs olvasóhoz közelebb állhattak, mint az utókor olvasójához. Gondolhatjuk, mondom, de nem feltételezhetjük, mert ha feltételeznénk, akkor nem találnánk magyarázatot a sok értetlenül fogadott írói munkára. Azt viszont feltehetően teljes joggal feltételezhetjük, hogy a szépírói munkák addig élnek az olvasók tudatában, amíg az olvasók az egyes művek gondolati kérdéseit a maguk gondolkodásával, gondolati dilemmáival kapcsolatba tudják hozni. Ha ez a kapcsolódás eltűnik, akkor a valamikori élő mű történeti-irodalomtörténeti jelenséggé alakul át, ami nem azt jelenti, hogy ekkortól már nem lesznek olvasói, hanem azt, hogy olvasói történeti-irodalomtörténeti jelenségként szeretnék megismerni, s olvastakor már nem szembesítik a maguk kérdéseit a mű kérdéseivel. Az irodalomtörténetben élő művek ugyanakkor át is lényegülhetnek ismét sokakat érdeklő-érintő munkákká, ha nem így lenne, akkor nem találnánk magyarázatot arra, hogy miért és miképpen következhet be egy-egy író rene-

szánsza, újbóli felfedezése. A magyar irodalomtörténészek közül Ady költészete kapcsán H. Nagy Péter nézett szembe ezekkel a kérdésekkel, rámutatva, hogy az „előzetes ideológiák alapján »kiküzdött«, egységesülni látszó képet”, mármint az Ady költészetéről kialakuló képet „a versek nyelve lépten-nyomon dekonstruálja”. Ennek megfelelően szoros olvasatban pár vers nyelvi létezés módját vizsgálta, s ennek kapcsán figyelte meg, hogy eredményei egybeesnek a mai magyar költészetben megmutatkozó recepció mai jelenségeivel. Ami persze azt is jelenti, hogy a mai magyar költészet – ha szinte búvópatakszerűen is, de reflektál Ady-költészetére.

A kérdés ezek után természetesen nem is lehet más, mint az, hogy szólnak-szólhatnak-e Németh László regényei a ma emberéhez, s ha igen, akkor ez a kapcsolat miképpen ragadható meg. A válaszhoz némi kitérőt kell tennünk, azért, hogy legalább pár mondatban jelezzük, miképpen is látjuk Németh gondolkodását-regényeit.

Ma már talán tudott, hogy Németh László sajátosan személyes hangoltságú írói-gondolkodói világot alakított ki. A *Tanu* időszakában megjelentek vagy inkább láthatóvá, a korábnál érzekelhetőbbé váltak, később pedig finomodtak is, részletesebb rajzolatot nyertek azok a formák, amelyekben Németh gondolkodása, írói munkássága rögzült, színezete, hangoltsága megmutatkozott. Ennek kapcsán nem egyszerűen sajátos „műfajairól” van szó, arról is persze, hiszen a számára is adottságként létező irodalmi formákat a maga világához hasonította, ezeken a „műfaji” kereteken belül pedig még önálló jelentéssel bíró utalási-vonatkoztatási rendszert is kialakított. Ez a rendszer az író és műve közötti összefüggésekkel kapcsolatos, az összefüggéseknek azzal a hálózatával, amelyik a mű, valamint az azt tápláló írói világ és alkat között kialakult. A mű esztétikai jelenségként elszakad ettől az összefüggésrendszerrel, önmagában elemezhető és értékelhető. Az írók, alkotók többsége, szinte az egész irodalom- és művészettörténet ezt mutatja, elszakította magától a művet, s megteremtette annak lehetőségét, hogy az önmagában, az alko-

tó által megteremtett világ teljes foglalataként létezhesen. Németh is megtette ezt, mert hiszen ha nem ruházza fel önálló entitással műveit, azaz ha nem idegeníti el őket önmagától annyira, hogy saját belső világának összefüggéseitől függetlenül is olvashatók és értelmezhetőek lehessenek, akkor egész életművét hatalmas önvallomás-sorozatként olvasnánk, afféle lírai naplónak fognánk fel, amelyben a motívumok szerepét közérzeti hullámzásainak mutatói, valamint a magyar és egyetemes kultúrtörténet legjelentősebb gondolkodói, megfigyelései töltenek be. Mindemellett azonban Németh mégiscsak úgy létezett íróként és gondolkodóként, hogy a művel való viaskodását, gondolkodói rendszerének kialakítását, egyáltalán: önmaga létezésének, a művéhez és gondolkodói rendszeréhez való viszonyának kérdéseit is „megemelte”. Mindez természetesen összefüggésben áll az-
zal, hogy magát az életet, az életét, s mintát adva, az élet értékessé formálását tekintette legfőbb törekvésének. Ebbe a feladatértelmezésbe kapcsolta be az irodalmat és a közösségi szerepvállalást, a kiválóságot, mind az irodalmat, mind pedig a közösséget tekintve sokszor a példaadással, a tanítással kötve össze, miközben tudta azt is, hogy magának az életnek, önmaga életének a kérdéseit az irodalom, az alkotás révén nem oldhatja meg. Feltehetően az irodalmon, élete alapvető kérdéseinek irodalmi művekben történő megválaszolásán keresztül akart eljutni a letisztult kérdésfeltevésig, s önmaga, immáron nem az irodalmi művekben való megmutatásáig. Monumentális vállalkozás vagy inkább monumentális elképzelés volt ez, a vállalkozás egészére alkalmazható az emberi színjáték kifejezés, ahogyan a kifejezés használata mögött feltehetően ott is rejlett ez az elképzelés. A regény az ő gyakorlatában tanító jellegű műfajnak bizonyult, s így közösségi indíttatású volt, a tanítás ugyanis mindig a közösségre vonatkozik, ráadásul még kultúrafelfogása közép-pontjában is állott, a nemzetet a legtöbbször ugyanis a kultúrával azonosította, ennek következményeként jelent meg nála a nemzet, mint kultúráközpontú szekularizált jellegű vallási közösség, a kultúra területéről pedig az irodalmat tartotta a legfontosabb jelenségnek, gondolkodásában csak később tűnt fel ebben az összefüggésben az építészet és a zene. Az irodalmat, a

kultúrát, végső soron pedig a nemzetet leginkább reprezentáló műfajnak a regényt tartotta. Ezzel szemben a dráma „egyéni műfajnak” bizonyult nála, a körülfogottság, az elszigeteltség, a magányosság műfajának, kifejezőjének, míg a regény inkább a legenda műfaja volt, hőse pedig a szent, aki beteljesíti a maga lehetőségeit, még akkor is, ha ez jó ideig csak a társadalmon kívül képzelhető el. A dráma a bukás kifejezőjeként jelent meg nála, hősei pedig leginkább a társadalommal szembekerülő, attól elforduló magányos alakok, nem ritkán, ahogy darabja címe is mondja, szörnyetegek voltak. Mindebből most, gondolkodásának közösségi irányultságával kapcsolatban az az érdekes, hogy Németh minden műfajában, a regényben, a drámában, s természetesen a tájékozódó jellegű esszéiben is megjelent a közösségre való hivatkozás, hiszen például az általa teljesen személyessé és sajátossá formált esszé nyújtotta tapasztalatrendszer is a közösséggel hozta kapcsolatba.

Saját irodalmi műfajait, azt, amit az irodalom által felkínált formákból a saját alkatára vetített rá, alkatával és üdvösségösztonének érvényesülésével hozta kapcsolatba. „A tragédia: hogy zsákutcában vagyok, körülfogottan, vívódnom kell. A legenda: hogy győztem, vagy mondjuk: győzni lehet, íme a győzelem ormai, a szentség harmóniája. Az ember igazi műfajai nem azok, amelyekben ír, hanem amelyek alkatából, sorsából következnek...” A művet önmagának rendelte alá, társadalomábrázoló szándékkal alig-alig írt művet. Az életmű zártságának érzetét erősíti az is, hogy Németh a maga világát mindvégig egy nagy kiterjedésű kultúramodellben helyezte el. „A húszas évek második felétől állandó küzdelmet folytat önmagával is azért, hogy abból, amit érzékel, benyomásai, ötletcsirái rengetegéből valamilyen összefüggő kultúráképet próbáljon kialakítani. Sokféle irányba indult el, egyike volt ez a kérdés azoknak, amelyek egész pályáján ígézetben tartották. Miképpen a XIX. századról kialakult nézetei többször is új megvilágítást kapnak, néhány ponton ellentételezik is önmagukat, úgy gondolkozásában a század viszonya is változik a természettudományokhoz, a szellem különböző hatásaihoz, felfogásához” – írta ennek kapcsán Sándor Iván. Amint szinte minden állandó változásban, mozgásban volt

Németh gondolkodásában, annál is inkább, mert ennek a gondolkodásnak a változó idő megélése volt a legfőbb serkentője, annak egyik legfőbb szervezője az idő volt, a XX. századiság Németh életművében leginkább az idővel való együttélésben és az annak való kiszolgáltatottságban mutatkozott meg. Ebben az időnek való kiszolgáltatottságban szerep- és műváltozatok sorát teremtette meg, ahogyan korszakai egymásra rétegződtek, a különböző korszakokon áthúzódó műtípusok is egymásra rétegződtek. Ezért ha immáron ismételten arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogyan is olvassuk Németh László regényeit, akkor csak azt a választ adhatjuk, hogy olyan írásokként kell olvasnunk őket, amelyekkel szerzőjük folyton felülírta korábbi munkáit, hiszen nem önmagában a mű mint esztétikai jelenség volt fontos a számára, az is persze, hanem élete eleve adott kérdéseinek a folytonos megválaszolása az idő változásában. Ez magyarázza regényei visszatérő motívumait, azok egész sorát az *Emberi színjátéktól*, de már a *Horváthné meghaltól*, az *Akasztfavirágtól* az *Irgalomig*. Ha Németh László valóságábrázoló író lett volna, akkor a valamikor megismert valóságdarabhoz nem tért volna vissza ennyiszor, hiszen mindig újabb és újabb valóságdarab megismerésére és leírására tett volna kísérletet. Ha az általa ábrázolt világ érdekelte volna, akkor motívumainak változásai az idővel, az idő mozgásával és az idő megéléssel kapcsolatot tartó rendszert alkotnának. Ám ez nincs így, Németh valóban az időt írta, de az önmaga kérdésein keresztül megmutatkozó időt írta, a XX. század nagy jelensége, az én szétesése, az én integritásának szétbomlása foglalkoztatta. Nem véletlen, hogy utolsó, összefoglalónak szánt regénye, az *Irgalom* írásával egy időben írta egy levélben: „Annak az öt műnek a tanulmányozásába, újraolvasásába vetettem magam, amely az európai céhben a legnagyobb hatást tette: Proust, Joyce, Kafka, Musil, Faulkner. A légszomjba vetett szellem remekművei.” Tehát, ha olvassuk Németh László regényeit, akkor az említett XX. századi lét dilemma felől kell olvasnunk ezeket a regényeket, ahogyan mondtam, egymásra rétegzettségükben-felülírtságukban. Nem vallomásként kell olvasnunk őket, még akkor sem, ha valóban egy nagy lélek vallomásai is bennük rejlenek, hanem regényekként, eszté-

tikai jellegüket és öntörvényűségüket nem tagadva, de olyan regényekként, amelyek az egymással való kapcsolódásukat sem rejtik el. S ha így, egymással való kapcsolódásukban is a XX. századi ember lehetőségeire rákérdező regényekként olvassuk őket, akkor se az én szétesésével kapcsolatos jelenségek leírását keressük bennük, ne a tünetegyüttes bemutatását – hanem a kísérletet, ha úgy tetszik, a tanítást, miképpen lehet ezzel a jelenséggel szembefordulni, egyáltalán szembe lehet-e vele fordulni. Ezzel a megállapítással talán feleltem arra a kérdésre is, hogy a ma emberének léttapasztalata és Németh László gondolkodása, regényeinek világa között létre jöhet-e valamiféle kapcsolat. Létrejöhet, ha a széttöredezett Én – Sándor Iván kifejezése – az önépítésre helyezi a hangsúlyt. S ha dolgozatom elején H. Nagy Péternek arra a megállapítására is utaltam, miszerint az Ady-versek mai értelmezését segítik, legalábbis előkészítik a mai magyar költészetnek az Adyra visszautaló reflexiói, akkor azt is el kell mondanom, hogy Németh regényei azokban a regényekben élnek tovább, vagy inkább azokból kiindulva értelmezhetők, amelyek vagy ideologikus alapon fordulnak szembe a kor szétesettségével, ilyennek gondolom Kundera *Halhatatlanság* című regényét, vagy a szeretetet állítják mondandójuk középpontjába, vagy pedig a hős teljes világának ábrázolására tesznek kísérletet, mint Szilágyi István *Kő hull apadó kútba* című munkája, Rakovszky Zsuzsa *A kígyó árnyéka* című regénye, vagy a nálunk csak a Nobel-díja után megismert J. M. Coetzee *A semmi szívében* című munkája.

Dobos István
AZ ÖNÉLETÍRÁS SZÖVEG KÖZÖTTI
ALAKZATA

Németh László: Homályból homályba

„...magam is tabu voltam önmagamnak”
(*Németh László*)

Cím és szöveg viszonya
Az én színrevitele

A *Homályból homályba* egyszerre kelti fel, s hagyja kielégítetlenül a vallomáshoz kapcsolódó szokványos olvasói elvárásokat. A műfajhagyományból jól ismert magányos én vallomásának páto-szát a „Homályban” alak előlegezné. A címbe íródo különbség a gyűjteményben található, különböző időben papírra vetett írásoknak is sajátja. A szöveg egyes fejezetei, az *Ember és szerep*, a *Magam helyett* szerepekben szétíródo önéletrajzi személyiséget jelentenek be előzetesen, melynek azonossága szövegek közötti viszonyok értelmezésétől is függ.¹

¹ A Németh László-recepcióban elsődlegesen a szerzőről clózetesen alkotott kép és szöveg hiánytalan összhangjának helyreállítására az olvasás célja, holott fogas kérdés, vajon mennyiben tekinthető adottnak az önéletrajzi szubjektum az olvasást megelőzően. Vö. FÜZI László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Kalligram, Pozsony, 2001. Emlékezhetünk rá, Iser azt írja az olvasásról, hogy „a kommunikációt és a dialógust a kontingens leépítése élteti; a megjósolhatatlanság szocializációs normája. Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a kommunikáció sikerét gyakran úgy írják le, mintha csak valamiféle begyakorolt folyamatról lenne szó, amelynek mindig magasan definiált kulturális és szociális kódokon át kellene végbemennie.” Wolfgang Iser: *Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje*. In: *Olvasáselméletek*. Szerk. Dobos István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 159. Az olvasó szövegteremtő együttműködésre számít az önéletríró, amikor meghatározza vállalkozásának célkitűzését: „A könyv, amely így keletkezik, közép-helyet foglal el a folyamatos életrajzok s azok közt a szemelvénygyűjtemények közt, amelyekben a szerkesztő egy író önmagára vonatkozó idézetcéiből igyekszik összeállítani élettörténetét. Mint ezek, sokkal többet bír az olvasóra:

A *Homályból homályba* – némely részlete kivételével – több korábban önállóan is megjelent önéletrajzi írást foglal magában. A *Magam helyett* című, 1943-as kötetnyitó életrajzot az 1934-ben írt *Ember és szerep* követi, amelyben huszonkét éves korától kezdi elbeszélését az önéletíró. A második kötetet indító, 1957–58-ban keletkezett életrajzi írás összefoglaló címe megegyezik az első kötet nyitó darabjával, amely 1943–44-ben íródott, sőt az alcíme (*Folytatás*) egyenesen a *Magam helyett* folytatását jelenti be. Ez a tizenhárom évvel későbbi önéletrajz két közel azonos terjedelmű fejezetet foglal magában: a *Vásárhelyi évek* és a *Gályapadból laboratórium* 1945-től kezdve 1956 októberéig követi az életutat, tehát két év kihagyásával ott veszi fel az életrajzi történet fonalát, ahol az első kötetet lezáró félbemaradt fejezet elejti. A szövegalkotó tevékenységre vonatkozó megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy az önéletíró számára az elbeszélés értelemtalálás, ezért különösen fontosnak ítéli az életrajz részeinek összefüggésrendjét.

Az olvasás megújuló tapasztalata, hogy az írások elrendezése körkörös szerkezetet eredményez. Az önéletrajzi elbeszélő a gyűjtemény első kötetének végén ad hírt a *Magam helyett* keletkezéséről, készülő önéletrajzáról, amelynek teljes szövegét már megismerte az olvasó a kész termékként kezében tartott könyv nyitó darabjaként, tehát tájékozottabb, mint az éppen olvasott életrajz elbeszélője. A hivatkozott műben, tehát a születőben lévő önéletrajzban a történet nem ér el a jelenig, hanem az íróvá avatással zárul. Az olvasó mégis úgy érzékeli a *Magam helyett* készületeiről szóló híradást, tehát a ténylegesen már befejezett, közzétett és elolvasott mű előzetes bejelentését, mintha azt az életút lezárulása után valaki más kezdené el írni.

Az önéletrajzi elbeszélő az én színrevitelének, mások számára történő eljátszásának a megkerülhetetlenségét sugalmazza. Talán nem véletlen, hogy a *Magam helyett* keletkezési körülmé-

nemcsak a hézagok áthidalását, a különböző céllal és időben keletkezett részek egy képbe foglalását, sőt összhangolását is.” (Németh 1977, l. 7.) A nyelvi – retorikai felépítés vizsgálatára KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Arc és kánon az Ember és szerepben* című tanulmánya említhető példaként. In. www.nytud.hu/mtanyio/Nikonf.htm.

nyeire visszatekintve az elbeszélő önértelmező szavaiba a síron túlról jövő hang képzetei is beszüremkednek: „Nem drámáimhoz hasonlít, vagy azokat pótló naplóihoz, hanem legszenvedélytelenebb tanulmányaimhoz, mintha nem is az agónia légszomját írtam volna, hanem a halál után már, egy más ember szemével boncjegyzőkönyvet...” (Németh 1977, I., 628².) Az önéletíró az elbeszélés jelenében élő halottnak képzei magát, abban az értelemben, hogy már minden lényeges megtörtént vele, s ideaemberként nem tudott összhangot teremteni külső élete és eszményei között. Terveit már nem tudja valóra váltani, s különösen fájdalmas veszteség számára, hogy nem képes befejezni végső számadását, az „igazi” életrajzát, amelyet élesen elkülönít az *Ember és szerep* című pályatörténetétől.

A *Magam helyett* ebből a távlatból azt is jelenti, hogy az írás mint az „élet helyettese” (Németh 1977, I., 628) a létező autentikus megmutatkozásának közege, médiuma. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a szépíróval szemben, aki magából kiindulva ért meg másokat, az életrajzíró közvetlenül önmaga megértésére vállalkozik. Sokkal inkább arról, hogy az elbeszélő önszemléletében kimerülnek az adott életszakaszban rejlő lehetőségek, s az írásra hangoltság állapotába kerülve az „ember helyett” megkísérli az addig megtett életút szimbolikus jelentésének összegzését. Az önéletírás mint megőrzés valójában az érvényesség, a tényleges életből kitörő érték helyreállításának a beszédmódja. Nem egyszerűen az önéletrajzi szubjektum válságának legyőzése a célja, hanem személyiség teremtése. A *Magam helyett* tehát nem a reprezentáció értelmében jelenti azt a *Homályból homályba* szövegvilágában, hogy az önéletírás az élet helyettesítője. Az írás az ember „helyett” áll, más szóval világot teremt, olyan világot, amelyben az önéletrajzi szubjektum mintegy *lét-re* jöhet. Az önéletíró talán ebben az értelemben mondhatja, hogy a *Magam helyett* „egyik legszebb győzelem [...] az életemben” (Németh 1977, I., 628). Az önmegértés szövegen belül fennálló lehetőségi feltételeit felvázolva belátható, miért számíthat első számú

² Az idézetet követő zárójelben közölt lapszámok a szövegben az alábbi kiadásra vonatkoznak: NÉMETHII László: *Homályból homályba. Életrajzi írások.* I–II. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977.

írói feladatnak az életrajz írása. A *Magam helyettre* vonatkozó kijelentés ebből a nézetből nyeri el a maga tényleges jelentőségét: „többre tartottam mindenik könyvnel.” (Németh 1977, I., 631.)

A cím az elbeszélésben visszatérő önértelmezés szellemében azt jelenti, hogy a művek lényeges részei homályban, a tudat mélyén formálódnak, s „annak a [...] jövő felé tapogatózó magja idézi fel, rántja magához az élő homályt szemléltetővé tevő képeket” (Németh 1977, II., 119). A gyűjteményes kötetek élén álló összefoglaló címet – *Magam helyett* – lehet úgy értelmezni a szöveg felől, hogy az önéletrajz legszemélyesebb lelki történései helyett másról beszél. Az őszinteség határait ebben az esetben olyan szubjektum jelöli ki, mely képes ellenőrzése alatt tartani az ön-helyreállító elbeszélés nyelvét. A személyiség modernség utáni felfogásának távlatából, mely jelen van a szövegben, a cím azt jelenti, hogy az önéletrajzi szubjektum belső világa kifejezhetetlen. Ehelyett mindaz, amiről beszélni tud – a család, az írói hivatás és az alkat – valójában elfedi valódi énjét. Harmadik megközelítésben a *Magam helyett* azt fejezi ki, hogy a szubjektum szociokulturális hatások és természeti meghatározottságok egymást keresztező hatásának terméke, s az önéletrajz volta-képpen ennek a „self”-nek, ennek a „magam”-nak az értelmezhetőségéhez kínál lezárhatatlan távlatokat. Ezzel magyarázható, hogy sokféle szöveg alkotja a gyűjteményt, s teremti meg az elbeszélésben megszakításokkal is megmutakozó folytonosságot. A szöveg magában foglalja a szubjektum nyelvi létezőmódjának kiindulópontját, ugyanis a folyamatos írás számít az önéletrajzi én számára érvényes létformának. Ily módon az írásszünetek történései másodlagosak, s mintegy a „self” belső életének eseményei helyett állnak. Hogy példát is mondjak: apja agytrombózisát megrendülten veszi tudomásul, ugyanakkor a betegséget és a gyermekeiben talált örömet egyaránt olyan élet-események sorában tartja számon, amelyek összefognak, hogy „sorsom elől elrejtsenek” (Németh 1977, I., 585). Utólagosan azonban, az írás részévé válva előhívnak valamit ebből az elrejtettségéből, más szóval kifejeznek valamit az írásban létrejövő én igazságából. E szemlélet adhat magyarázatot arra, hogy legnagyobb visszhangot kiváltó esszéjét mint írásművet elhibáztottnak

gondolja, de változatlanul érvényesnek mint „lelkiismereti ak-
tust” (Németh 1977, I., 589).

Az előszó olvasási javaslata szerint a szerzői szubjektum köz-
vetlenül nem „méltó” a kifejezésre, csakis az általa megformált
szerep, amely a neki rendelt küldetést hivatott kifejezni. A vál-
lalkozás célkitűzésének megfogalmazásából arra lehet következtet-
tetni, hogy az író élete elsődlegesen szépirodalmi művek forrása.
A várhatótól eltérően az egyéniség lélektani dimenzióját megha-
ladó szerep kifejezésének igénye határozza meg az önéletrajzi
szubjektum megformálását. A szerep ugyanis összegzője a teljes
életnek. A szerep értékmérő, normák megnyilvánítója, s megha-
ladja a magányos én, az önmagának elégséges szubjektum korai
modernsége jellemző személyiségfelfogását. Az előszóba távol-
ról Kassák „kollektív individuum” képzetei is beszüremkednek:
„ezek az életrajzok [...] mint [...] a címe, *Ember és szerep*, is mu-
tatja, inkább egy kollektív én kibontakozását, működésbe lépé-
sét kísérik nyomon, s nem a konkrét egyéniség lélektani gyöke-
reit akarják kihámozni.” (Németh 1977, I., 5.) E szemlélet felől a
megformált, vagyis a magatartást, szellemi működést vezérlő
szerepnek alárendelt élet maga is műként fogható fel (Németh
1977, I., 5). Azzal a következménnyel is számolni kell ebben az
esetben, hogy a szubjektum sohasem tud teljesen feloldódni meg-
valósuló szerepeiben, s így a személyes életrajz eseményei vala-
milyen életterv részeként nyerik el jelentőségüket. Németh
László szerepekben szétíródó önéletrajzi szubjektuma eltávolodást
jelent az önéletírás két háború közötti európai hagyományától,
amely ekkor még mindig központi szerepkörrel ruházta fel az én-
kifejezést, a vallomást, az őszinteséget, a személyiség lelki feltá-
rulközését s a személyes önértelmezést.

A homály egyszerre utal az elrejtőzés vágyára, ugyanakkor
az ismeretlenre, melyben meg kell találnia a láthatatlan szerepet
a szellemi hatás kifejtését élethivatásának tekintő önéletírónak.
Ebben az értelemben az önéletírás a szerep keresésének, megta-
lálásának és betöltésének történetét beszéli el. Legkorábbi ön-
életírását, tehát az *Ember és szerep* című művét előszónak tekin-
ti, s így a könyv, amely elé íródik, valójában metaforikus értel-
mű, voltaképpen a születőben lévő életműre utal. Nem pusztán

az írói pálya alakulástörténetének elmondásaként, de egy vállalkozás történeteként határozza meg az *Ember és szerepet*.

A *Homályból homályba* különösen alkalmas arra, hogy ismétlődései révén szöveghálózatok jöjjenek létre az olvasásban. Emellett szól, hogy az elbeszélő feltűnően nagy gondot fordít arra, hogy a befogadó számára az önéletrajzi mű alakulásfolyamata is nyomon követhető legyen. Példaként említhető, hogy az önéletrajz első kötetében korábban szereplő „Tanú-évek” című fejezet után értesíti az olvasót arról, hogy „a *Kalangya*-folytatások a nyár óta a *Tanú-évek* címen hozták az életrajz folytatását. Ez is hattyúdálnak készült.” (Németh 1977, I., 584.) Az elbeszélő ismételten bejelenti önéletírásának abbahagyását, de az első rész hátralevő fejezetei, s a második testes kötet kézzelfogható cáfolatát adják az efféle fogadkozásoknak: „Füleptől kikértem, hogy a dologba beleszóljon; [...] a *Kalangyában* olvashatja nyilatkozatom: leteszem végleg a tollat.” (Németh 1977, I., 584.) A véglegesnek szánt döntés ünnepélyes közlése sorozatban nem teljesített olvasói várakozásokat ébreszt, ezért a befogadó a kielégítetlen elvárást a szöveg hatásának új szabályaként építi fel.

Amennyiben az olvasó az önéletrajzi írásokon belül létesülő szöveg közötti viszonyokat nem téveszti szem elől, felismerheti az én színrevitelétől elválaszthatatlan megkettőződést. A visszaemlékező gondolatban újrajátssza s így bizonyos értelemben el is távolítja magától szerepeit. Az önéletírói tevékenység metaforájaként is felfogható, ahogy írva olvassa magát az önéletrajzi szubjektum: „Szétnéztem magamban, s a rideg acélfalak a szavaim körül megnyugtattak. De aztán a jövőre gondoltam. Igen, most férfias vagyok, mintha csak a Plutarkhoszból olvasnám magam.” (Németh 1977, I., 532.)

Amikor az önéletíró saját idegenségének tapasztalatát olvasóként teszi hozzáférhetővé, felidézve egy-egy szépirodalmi hősének alakját, elbeszélése rendszerint a világgal szembekerülő személyiség önszemléletének forrásait, összetevőit tárja fel. Az önéletírásban újratерemti fikciós műveinek szereplőit, s így „maga helyett” mások hangján vállalkozhat személyes lelkiismeretvizsgálatra. Példaként említhető a *VII. Gergely* születésének körülményeit földidéző „Hattyúdalkok” című fejezet. Az önéletírás

legszemélyesebb indítékait sejteti az elbeszélő, mikor megvallja, hogy számára a dráma kulcsjelenete a pápa halála előtti gyónása. Emlékezhetünk rá, VII. Gergely nem ismeri el az őt ért vádakat, s erkölcsi felháborodásában nemcsak véglegesen visszavonul, de bűnösnek nyilvánítja azt a világot, amelyik különként megbélyegzi, s idegenként kiveti magából a kiválókat: „az emberi természet fonákjára fordult; az igaz lesz benne a korcs és különönc – mondanám én” – összegzi az önéletíró VII. Gergely sorsának tanulságát (Németh 1977, I., 557). A kevélység, az emberi gyengeséggel szemben tanúsított türelem és belátás hiánya olyan vádak, amelyekkel az önéletírónak is számot kellett vetnie. E belső vita színreviteléhez szolgálnak médiumként saját teremtményei.

A szubjektum színrevitelének igénye azzal is összefügg, hogy az önéletíró egyre teljesebb alakban akarja a közönség elé tárni látomását a világról. Mértéktelen tervhalmozása ezzel is összefügg, tehát nemcsak elégedetlenségről, de kétségbeesésről is árulkodik. Újabb és újabb írásba menekül, hogy megőrizze, sőt fokozza folyamatos szellemi jelenlétét. A *Villámfény*nél próbája éppen azért maradt meg emlékezetében, mert színről színre látta és hallotta, hogy „emberek adták oda testük és lelkük vibrálásait a múltamnak.” (Németh 1977, I., 565–566.)

Vajon jogosult-e a feltételezés, mely szerint a *Homályból homályba* írója nem tesz különbséget szépirodalom és önéletrajz olvasása között? A harmincas évek második feléről ugyanis nem szól életrajza, s a szerkesztő jegyzete ezzel magyarázza, hogy beiktatta a „*Magam helyett*” fejezetei közé *Árnyékvilág* című novelláját, mely az 1935/36 telén rátört betegségéről, lelkiállapotáról ad hírt.” (Németh 1977, I., 528.)

Az *Árnyékvilág* elbeszélőjét szívbjaj gyötri. Józan önfegyelmel próbál szembenézni elkerülhetetlennek látszó sorsával: orvosi szakismereteire támaszkodva tárgyilagos körtörténetet vezet saját betegségének lefolyásáról. Ez a tudományos élve boncolás nem idegen írói hivatásától sem: „Mint írónak úgysis az volt titkos tervem, hogy az utolsó munkám valahol túl a századik kötet regényen, egy kórboncnok-hitelű önéletrajz lesz. Olyan védtelen dobom oda magam az elemzésnek, mint hullá a csipesz

alá. Ilyet még senki nem írt. Művészek csak a művészetnek dob-
ták oda az életük, a tudománynak még senki sem.” (Németh 1977,
I., 532.) Nem zárható ki, hogy az *Árnyékvilág* című novella hiva-
tott pótolni a tényleges önéletrajz hiányzó részét. Még abban az
esetben is hiba volna azonban egyszerűen a mű szerzőjére ekkor
valóban rátörő betegségről szóló híradásként értelmezni, ha a
szerző neve és több művének címe felbukkan az *Árnyékvilág* lap-
jain. A fiktív történet ugyanis az önéletírás színreviteleként fog-
ható fel. Irodalomról szóló irodalom benyomását kelti, amennyi-
ben az önmagunkkal való szembenézés, s az önmegjelenítés el-
lentmondásait, lehetőségeit és korlátait a tudományos igényű
körtörténet tükrében mutatja meg.

A novella elbeszélője halálra szántan, fenyegető szívbetegsé-
gének előzményeit igyekszik összeállítani. Akárcsak a kezdetek-
hez visszahátrálni akaró önéletíró, lehetetlenre vállalkozik,
amikor a kór eredetét próbálja feltárni, a baj gyökeréig hatolva.
Az orvosi esettörténet elbeszélésének nehézségeiből arra lehet
következtetni, hogy a tárgyilagos leírás használhatatlan, ha a
megfigyelő hiányzik a klinikai képből. A novella – a teljes élet-
rajz „kicsinyítő tükréként” –, az önéletírói vállalkozás megha-
ladhatatlan ellentmondásait mutatja meg. Azt sugallja, hogy az
élet egésze földidézhetetlen, az önéletrajzi hitelesség nincs egye-
nes arányban a részletek bőségével és tárgyyszerűségével, s így a
szépírói leírás és kommentár valójában nem ellentéte a ténylege-
sen megtörténtek hiteles elbeszélésének, ahogy a fiktív elbeszélő
szerepének eljátszása sem állítható szembe az őszinteséggel, hisz
ez az alakítás teszi lehetővé az önéletrajzi szubjektum számára,
hogy szembesüljön rejtett énjével.

Fikció, regényes életrajz és a valóságos életút elbeszélése át-
hatja egymást. Az életben megrendezett fiktív események integ-
ráns részévé válnak a szerepköreit váltogató önéletíró világának.
Másfelől az elbeszélő önéletrajzi éntől sem idegen a szerepkörök
cseréje, s ami ezzel együtt jár, az *egót* helyettesítve kifejező *alter*
megalkotása annak érdekében, hogy önmagát a másikban szem-
lélhesse: „Kiből is nevelhettem volna jobb párt magamnak, mint
a volt tanítványból, aki órák százain tanulta meg, milyen vagyok
– s nem a csínosságomért, férfiaságomért, hanem a lényemet

körülvevő erkölcsi és szellemi atmoszféráért vonzódott hozzám, s aki hajlama, a körülmények alakulása szerint lehetett: a növendékem vagy kedvencem, párom vagy gondozóm – amint én is az idő sugallata szerint bővíthetem a nevelőt az apa vagy szerető szerepköre fölé.” (Németh 1977, II., 71.) Az én mások számára képzeleti tevékenység segítségével alkotja meg magát. Színrevitelként valósítható meg az önéletíró alapvető gondolati törekvése, melyet így összegez: „az élet kényszerűségeit kísérleti alkalommá, laboratóriummal kell alakítani.” (Németh 1977, II., 220.)

A könyv megjelenített olvasójaként a másik „kerülőútján” szembesül önmagával, amikor irodalmi, mitológiai alakok lelki tulajdonságainak elemzésére vállalkozik. Szophoklész nőalakjai elemi hatást gyakoroltak művészetére. Az artemiszi lények természetét kutatva érti meg a mítoszból saját alkatának hasonlóságát: „a szophoklészi tragikum, ha nem értelmetlen ez a jelző, maga is artemiszi. Senki sem tudta úgy magára hagyni, úgy megtöretni a nagy lelkeket a világgal, mint ez a derűsnek mondott pátriárka.” (Németh 1977, I., 477.)

Idő, emlékezet és önazonosság

Idő és emlékezet játékát eredményezi, hogy az önéletíró az elbeszélés jelenében olyan szövegekre utal, amelyek a gyűjteményes kötetben később olvashatók, viszont korábban önálló műként is megjelentek, de nem a kötetben található sorrendben. Az 1939 júniusában közreadott *Kisebbségben* körüli éles sajtóvitákat fölidéző szövegrészlet az első kötetben megerősíti szemléletének legfontosabb alapelveit: „Irodalmi tételeim felől is meg voltam nyugodva: előbb Móricz Zsigmondon próbáltam ki őket, s most kéziratban, tavaszi látogatása alatt Gulyás Pálon.” (Németh 1977, I., 589.) *Móricz Zsigmond* című terjedelmes emlékkönyvét az író halálára írta, s a *Homályból homályba* című gyűjtemény második kötete tartalmazza, melyet az 1957-ben papírra vetett – az 1945-tel kezdődő vásárhelyi éveket és a fordítói időszakát

felölelő – életrajzi írásai után közöl. A *Homályból homályba* a visszaemlékezés távlatainak változtatásával, összetett időviszonyokat teremtve építi fel az elbeszélte tudatot, s szövegek közötti olvasásra hív fel.

Emlékezés és önazonosság kölcsönös feltételezettségére vet fényt az emlékek megőrzése céljából készített napló újraolvasása. Az elbeszélő meglepve olvassa újra a feljegyzéseiben megörökített képet önmagáról. Nem az eleven emlékezetére hagyatkozik, amikor az akkori események rá gyakorolt hatásával szembe-sül, hanem az írás által megőrzött Másik tapasztalatát sajátítja el. Az önmagáról különböző időben formált képek olvasójaként mellérendelő viszonyt feltételez az emlékezetében őrzött énalakzatok között.

Idő, emlékezet és írás összefüggésrendje tárul fel a két szár-szói beszéd eltérő fogadtatásának elemzése esetében. A recepció véletlenszerűségei részesítik az önéletíró a lejegyzett beszéd többféle olvashatóságának, írás és előszó szétválásának tapasztalatában. Az írásbeliséget az élőbeszéd eltorzított változatának tekinti – erre még vissza kell térni a későbbiek során –, s azért képtelen helyreállítani a gyorsírással rosszul lejegyzett előadás szövegét, mert nem újraírására, hanem az elhangzottak változatlan megisméltésére tesz kísérletet. Az áttetsző nyelv eszméje, melyet az elbeszélő képvisel, feszültségben áll az emlékező dis-kurzusok viszonylataiban megalkotható személyiség felfogásával, amely az önéletírásokban megnyilvánul.

A tényleges és az elképzelt, a valóságos és a valódi közötti megkülönböztetés az átélő, s a visszatekintő személyes távlatainak függvénye. Apja azért tér vissza halála előtt Szilasra, hogy utolsó napjait rokonai körében töltse, akik számára az igazi családot jelentették „a hiszterikus feleség s az egy szál, kissé idegen fiú mellett.” (Németh 1977, II., 35.) A korabeli közlekedési viszonyok miatt apja temetésére nem tud odaérni, de nem érez lelkiismeret-furdalást. Apja ugyanis már évekkal a halála előtt beteljesítette az író életében neki rendelt sorsot. A végleges elválás tehát nem akkor következik be, amikor a fiú hírért veszi apja halálának. Ezért nem látja értelmét annak, hogy jelen legyen a temetésén: „Emlékezetemben van a síremléke. Egy ember, aki

nem nagyon szeretett, de nem is akadályozott meg benne, hogy szeressem s tiszteljem.” (Németh 1977, II., 35.) Az önéletíró szokványosnak is tekinthető kegyeleti megnyilatkozása – „emlékezetemben van a síremléke” – valójában arra vonatkozik, hogy apját gondolatban már eltemette.

Az emlékezet nem zárja ki a képzeletet, sőt a kettő kölcsönhatásából keletkezik érvényes tapasztalat az önéletrajzi szubjektum számára. A bekövetkezett történelmi katasztrófát így őrzi meg emlékezete: „Van valami balladai abban, ahogy ez a három író: Szerb Antal, Halász Gábor, Sárközi György, a történelem sötét szökőárjában, egymáshoz verődve elpusztult; az én képzeletem máig is az ő haldoklásukban összegezi annak az időnek a borzalmát.” (Németh 1977, II., 39.)

Emlékezet és képzelet kölcsönhatásának áttetszőbb változatként említhető a szakítással végződő vásárhelyi szerelem elbeszélése. Az önéletíró visszaemlékezésében a kapcsolat történetének számos pontja homályban marad, de az bizonyos, hogy végzős hallgatónőjével kialakított szoros tanár-diák viszonya kölcsönös érzelmi kötődéssé alakul át. Már a válás gondolata foglalkoztatja, de féltékenységből, hideg fejjel elhatározza a szakítást. Utolsó együttlétük alatt olyan látomásai támadnak, hogy a lány vonat elé veti magát, majd távozása után képzeletében részletesen megelevenedik az öngyilkosság elkövetésének jelene. A látomás ellenállhatatlan erővel keríti hatalmába: „azonnal nekivágtam a Kállai utcának, nem hallok-e a szerencsétlenségről” (Németh 1977, II., 87). Beszédes tény, hogy amikor házasságuk válságba kerül, s éppen a letartóztatástól retteg, feleségét a képzelet hiányával jellemzi: „Ella, ha akarta, eddig is elképzelhette, miken megyek át. A képzeletnek azonban az ő lelki életében igen kevés szerepe volt; az ő képzelete az emlékezete volt, s ahhoz, hogy a részvét megérintse, csakugyan részt kellett vennie egy ilyen riadalomban.” (Németh 1977, II., 52.)

A másokról alkotott kép önéletrajzi érvényességét nem a szereplők és az események hiteles bemutatása szavatolja, hanem az önéletírásban feltáruló igazság: „Maga a Mester állítólag hallgatott, s csak a végén jegyzett meg annyit: majd meglátjuk, meddig bírja. Ki bizonyíthatná be utólag, hogy csakugyan elhangzott-e a

fölfőtt ifjoncfejek között – ahol egy nagy homlok körül haj, szem és végzet összefeketedik – ez vagy ilyesféle mondás: de mindaz, ami azóta történt, akkora írói, nem: jósi hitelt ad neki, hogy a rembrandti kép emlékezetemben azóta is ezt hordja cím gyanánt.” (Németh 1977, I., 456.) Az önéletíró számára nem a megjövendölt események valóra válása igazolja utólagosan egy képzeletben megalkotott kép érvényességét, hanem a fiktív elem kifejezőereje.

Képzelet és emlékezet kölcsönhatására lehet jó példa, hogy a jelenetező elbeszélés nem az emlékezetben megőrzött, átélt eseményeket idézi fel, hanem azt a képet, amelyet egy helyzetről egykor elképzelt az önéletrajzi elbeszélő. A visszatekintés a személység önépítő munkájától elválaszthatatlan képzeleti tevékenység működésére vet fényt. Visszatérő példaként említhető az ellenséges *Nyugat* vezető munkatársainak asztaltársasága: „Ha regényt írnék: a látomás erejével tudnék lefesteni minden arcot: a fölényes gúny, a tétova káröröm, a csinált felháborodás, a hallgatag irigység, rejtett szájalom arcjátékát, ahogy az ottlévők későbbi magatartása ennek az első aeropagnak az összehajolt arcaiba visszavetült.” (Németh 1977, I., 456.) Nem tekinthető tehát véletlennek, ha emlékezete első, rögtönzött szárszói beszédét őrizte meg szebbnek és jelentősebbnek, s nem az élete legnagyobb hőstetteként számon tartott másodikat, amely megírt szöveg volt, s kinyomtatva az elsőnél jóval erősebb volt a hatása (Németh 1977, I., 619).

Az önéletíráshoz hangoltság szükséges, mely akaratlagosan nem idézhető elő. Az én-formájú elbeszélésben megjelenített író ezért fut kétségbeesetten versenyt az idővel, amikor véglegesnek szánt számadásán dolgozik. Amint megszűnik az önéletírást létrehívó állapot, eredeti tervének feladására kényszerül. A hiányzó fejezetek felsorolásával felkínálja az összevetés lehetőségét az elkészült művel, amely korábban, a kötet első nagyobb egységeként vált az olvasástapasztalat részévé. A szöveg hiányainak utólagos jelzése, a megnevezett fejezetek elhagyása az időzavar szorosabb értelmén túl idő és emlékezés egzisztenciális összetartozására is utal (Németh 1977, I., 631). A *Magam helyett* befejezése után a mű folytatását azért adja fel, mert megszűnik

az önéletíráshoz szükséges hangoltsága, ebben az értelemben mondhatja azt, hogy „elvesztettem a versenyt az idővel.” (Németh 1977, I., 644.)

Az életrajz eseményei csakis akkor nyernek jelentést, ha beilleszthetők abba az egyre bővülő szövegüniverzumba, amely az önéletrajzi elbeszélő világának határait kijelöli, másfelől, az elbeszélő számára a dolgok azért vannak, hogy írott világának részévé váljanak. Az önéletíró emlékezése valójában a jövőre irányul, amennyiben a boldog pillanatokat felnagyítva felkészíti magát az elkövetkező szenvedések elviselésére.

A „naptár és az emlékezet” időszámítása fordított logikát követ: a történet idején az átélő én számára a fájdalmas tapasztalatokhoz az idő lelassulásának, a boldogság élményéhez pedig az idő felgyorsulásának képzelete társul. Az emlékezetből előhívott emlékképek az önéletrajzi elbeszélésben viszont éppen a belső idő arányát megfordítva teszik az emlékező én számára újra átélhetővé a múltat: „Így, ahogy a mezőszilasi tavaszról felém ragyogó, a tavaszt túlragyogó boldog folt valóságos méreteit igyekszem meghatározni, szinte hitetlenkedve kell naptár és emlékezet időszámítását összehasonlítani. Szilasra mi április első napjaiban érkezhettünk a legkorábban, május elején pedig, amikor a Gulyás Pál halálhírét hozó sürgöny megjött, én már indulóban voltam Pestre, a kiképzőhelyre. S az utolsó hét már nem-hogy boldogságban, de még az én élettörténetemben is ritka boldogtalanságban telt el, úgyhogy az a valóságos életszakasz, amely ezt a Bocskay-kertit is fölülmúló fényes foltot hagyta: a berendezkedés s édenből való kiveretése közt alig tarthatott tovább két-három hétnél.” (Németh, 1977, I., 649.)

Idő, emlékezet és önazonosság kölcsönhatásának jellemző példájaként említhető, hogy az önéletíró egyszer megtörtént eseményt többféle változatban mond el. A személyes történetek újraírhatósága arra figyelmeztet, hogy a hitelesség forrása nem a megtörtént eset valóságosságában rejlik, hanem az önéletírásban kifejeződő igazságban. A létrehozott elbeszélésváltozatokban értelemlehetőségek tárulnak fel. A személyiség összetett alakzatai. Kétfélemegvilágításban, emelkedetten és önironikusan beszéli el az írói pályának a *Tanúval* bekövetkezett sorsfordula-

tát. Az „erkölcsi hős” távlatából, a keresztúthoz érkezett Csongor szerepét felöltve és Balga hangján.

Általában is elmondható, hogy az életrajzban ugyanazzal a történettel többféle beállításban találkozhat az olvasó, s így az emlékező én változatok sorozatában rajzolódik ki. E személyiségképből arra lehet következtetni, hogy a könyv sugallata az önéletíró tulajdon személyére is vonatkoztatható: „az ember igazi hatalma mégis az, hogy sokféle. Ez a sokféleség nem zárja ki – a középkor példa rá –, hogy magasabb szempontból rendezett is legyen.” (Németh 1977, I., 449.) E sokféleségre számos példa említhető az idő, az emlékezet és az önazonosság összefüggésében.

Az önéletírót a megtorlástól, a bosszútól, a büntetéstől való félelem és szorongás fogja körül a háború után. A visszatekintő távlatából megfogalmazott súlyos kijelentés – „a magam gondolataiért kész voltam meghalni” (Németh 1977, II., 53) – a múltra, a korábbi szellemi termékekre, s az esetleges felelősségre vonás vállalására vonatkozik, s nem jövőformáló új eszmények képviselőjére. Az önéletíró legsajátabb szellemi magatartása mutatkozik meg abban, hogy egyes életszakaszait egy-egy életmodell megvalósulásaként különíti el egymástól. Önértelmező metaforái felkínálják az olvasás számára a visszaemlékezés jelentésének egységesítését. Vásárhelyi éveit így összegzi az elbeszélő: „Az élet megint egy műhellyé vált.” (Németh 1977, II., 44.) A ténylegesen megtörténtek kihagyásos elbeszélése ellenben fellátítja ezt az integráló értelmet, amennyiben a felelősségre vonástól való rettegés, másfelől a szövetséget ajánló hatalommal szembeni védekezés, s a politikai kisajátítás elhárítása határozza meg ebben az időszakban az önéletíró szellemi helyzetét: „Illyés említette, hogy Révai telefonált neki, nem írnék-e egy antiklerikális cikket, de ő az ötletet rossznak találta...” (Németh 1977, II., 53). Elbeszélés és önértelmezés feszültségének példajaként említhető a Jusztina-szerelem földézésé, mely beszédes elhallgatásaival is éles ellentétben áll a tanulság közvetlen megfogalmazásával: „nem hiszem, hogy az apósom száz ügyéért annyit szenvedett volna a családjától, mint én ezért a kísérletért, amely végeredményben épp a család hatalmát bizonyította egy lázongó férj s apai szív fölött.” (Németh 1977, II., 90.)

„...az életrajz idővel az élet helyettese lesz” – az emlékező értelmezése szerint ez azt jelenti, hogy halála után az olvasóval marad a róla szóló könyv. Annak a személynek a kiléte viszont korántsem kézenfekvő, aki a ténylegesen hátrahagyott önéletrajzokban „maga helyett” beszél. Az bizonyos, hogy az önéletrajzi szubjektum nyelvi megjelenítése a szövegben eltérő módon megy végbe – erre még vissza fogunk térni ebben a fejezetben. A létrejövő én-alakzatok szétszóródnak a különböző időben, alkalommal született írások intratextuális szövedékében. A „maga helyett” álló életrajzba beíródó és kitörlődő, egymásba alakuló én-alakzatok lezárhatatlanná teszik az önarckép alkotója és az elkészített képmás közötti helyettesítések játékát.

„Ha elgondolkozom, mért szenvedtem én mint író a szükségnél többet, magyarázat: egy ember voltam és két ellentmondó szerepet próbáltam betölteni. Egyik az elkiáltóé: aki behúzódik magányába, kotlik, néz, vizsgál, s szakadjon ég, föld, elkiáltja, amit igaznak hisz. A másik: a mozgalmi emberé, aki száz kart szeretne, hogy száz más karba ölthesse.” (Németh 1977, I., 482.) Alkatával magyarázza, hogy nem tudott választani e két egymást kizáró szerep között: a kérelhetetlen igazságkeresőt mindig kísértette a vágy „az együtt játszásra”. (Németh 1977, I., 482.) A fiatalokban csalódik, mert méltatlannak véli, hogy nem sietnek a segítségére, de visszatekintve képes higgadt magyarázatot adni a feljövő huszonevesek természetes önzésére: „Az ifjúságnak kellhet az igazságunk, a fölfedezésünk, a vívmányunk, de nem kellhetünk mi. S ez nem gonoszság vagy legalábbis nem több gonoszság, mint amennyit emberi dolgokban mindig megtalálni.” (Németh 1977, I., 483.) A vezér-szerepre alkalmatlan, mert viszolyog a rajongók túlfűtött lelkesedésétől, másrészt idegenkedik attól, hogy többértelmű érzelmeket keltve vonzza magához híveit: „A gondolatok testvérisége, eszmék tiszta csatarendje, a szellem világos becsülése a szellem iránt: ez volt, amire a »bajtársasdi«-ban is vágyakoztam.” (Németh 1977, I., 484.) Saját szellemi magatartásának megkülönböztető vonásai közül mit tart továbbadásra érdemesnek? „...elsősorban az igazság szenvedélyét, az egész irányított, egybelátó érdeklődést, ismeret

és magatartás egységét, érzéket magyarság és magyar jelleg iránt.” (Németh 1977, I., 486.)

Az önéletrajzi elbeszélő idealizmusából következően mindig a megtalált eszmének rendeli alá életét, ez utóbbi valóságát viszont írásként képes megtapasztalni. Gondolkodás és magatartás egysége az önéletírására vonatkoztatva kép és képmás fedésbe hozását jelenti: „Akármilyen súlyosak voltak – egész sor dráma bizonyítja – a kelepce s vergődés, most megint neki kellett vágnom, próbát tenni, hogy életem külső képe ezzel az új állapottal valahogyan összhangba kerüljön, s drámából megint legenda lehessen.” (Németh 1977, I., 620.)

Az eddigiiek összegzéseként megfogalmazható tanulással szolgál idő, emlékezet és önazonosság összefüggését illetően, ahogy a szárszói tanácskozást időről időre más megvilágításba helyezi az emlékezet. Az önéletrajzi elbeszélő a konferenciára emlékezve idézi ugyanarról az eseményről készített, két hónappal későbbi naplójegyzetét, amely eltér az emlékezetben megőrzött képtől, s így a kétféle emlékezés mint két egymással szembe fordított tükör a múlt helyreállításának lezárhatatlanságát sugalmazza.

Az önéletrajz mint irodalomról szóló irodalom

Az önéletrajzi én a rá való emlékezéssel létesül az írásfolyamatban. Erre figyelmeztetnek az elbeszélésben idézett naplórészletek, más időben készített életrajzi feljegyzések. Az önéletrajzi elbeszélés jellétesítésére vonatkoztatva ezek közbejövő diskurzusoknak tekinthetők. Iser ezzel kapcsolatban ezt írja: „Ha az ikonikus jelek egyáltalán valamit is »lelepleznek«, úgy biztos, hogy nem az ábrázolt tárgy tulajdonságait, mivel a tárgyat ők hozzák először létre. Sokkal inkább az elképzelés és az érzékelés feltételeit képezik le, és így a jel által vélt objektum konstituálása

válik lehetővé.”³ Az önéletírás intézményének, szokásrendjének s örökölt nyelvi alakzatainak az előzetességét, hagyományba ágyazottságát tudatosítja az alábbi önértelmezésre vállalkozó szövegrészlet: „mint minden szerelmi élményünkben, az első szerelem leírásában is konvenciókhoz alkalmazkodunk [...] amit én az igazság elburkolásának tartok. Igazam van-e, döntse el az az olvasó, akinek nem kell nyilatkoznia. Elbeszélésemben ő vagy ráismer arra, ami vele is történt, vagy azt mondja, ezt az embert más bordából szőtték, az ő emléke a mi számunkra csak panoptikumi érdekesség.” (Németh 1977, I., 105.)

Az örökölt irodalmi készletek megkerülhetetlenségének tapasztalata mutatkozik meg ugyanannak a történetnek többféle elbeszélésben. (Vö. Németh 1977, I., 303, 331.) Másfelől írás és olvasás időviszonyainak megbolygatásával az önéletrajzi szubjektum elbeszélésváltozatokban íródik „szét”, s így az önéletírás irodalomról szóló irodalom benyomását kelti. Hogy példát is mondjak: korábbi önéletrajza, az *Ember és szerep* stilizáltabb, visszafogottabb, kevésbé szókimondó, mint a *Magam helyett*, amely tehát később íródott, de az olvasó mégis előbb találkozott vele a kötetben. Az Irgalmas-kórház fogászati részlegéről például ott ezt írja: „Az Irgalmasoké a leglenézettebb fogászati osztály volt Budapesten.” (Németh 1977, I., 295.) Az *Ember és szerep*ben viszont – a kötet beosztását figyelembe véve már, a szöveg keletkezésének ideje szerint még – ez olvasható: „Az az osztály akkoriban még meglehetősen elhanyagolt volt.” (Németh 1977, I., 313.) Az olvasó előrehaladó időrendet feltételezve az életút elbeszélésében a hangnem, a nyelvhasználat finomodását észleli, ugyanakkor ezt az olvasási tapasztalatot a megírás időrendje érvényteleníti. A *Homályból homályba* szövegvilágítól bizonyos értelemben nem idegen a palimpszesztus logikája, amennyiben a közbejövő diskurzusok révén szöveg kerül szöveg háttára, s rendre kiderül, hogy az önéletrajz szövege alatt másik szöveg rejtőzik, amely újabb szöveget fed el.

³ Wolfgang ISER: *Az irodalom funkciótörténeti szövegmodellje*. In: *Olvasáselemléletek*. Szerk. Dobos István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 158.

Vásárhelyen azért ír naplót a beteljesüléstől akaratlagosan távol tartott szerelmi kalandjáról, hogy legyőzze szenvedését. Az emlékezetben megőrzött naplóban a tanár önvádja és a középkorú férfi vágyának leleplezése segíti hozzá, hogy megtisztulva szabaduljon meg érzelmeitől. Bűneit nyilvánosan is meggyónja, s ezáltal a felelősséget megosztja Jusztinával, akinek felolvassa vallomását. A naiv diáklány csak a vádiratban ismeri fel hibáit, addig nem érez büntudatot. A visszaemlékezés szerint a napló segíti hozzá, hogy szembesüljön igazi arcával: „Belátom, hogy nagyon bűnös vagyok – mondta, miután a fogalmazás éles tükrében ő is meglátta önmagát s azt, ami köztünk történt; az önnön hibásságát ugyanazzal a megadással, már szomorú gyönyörűséggel vállalva, amivel a szenvedést is.” (Németh 1977, II., 79.) Az életrajz olvasója viszont a diáklánynak emlékül adott, s így kapcsolatuk megszakadása után eltűnt naplót földéző önéletíró visszaemlékezése alapján formálhat csak képet kettejük viszonyáról. Az önéletíró utólag maga is azért gondolja jellemzőnek a naplót, mert ha megkerülne, változtatás nélkül be tudná illeszteni készülő regényébe. A közbejövő diskurzusok megsokszorozzák az elbeszélés lehetséges vonatkoztatási rendszereit. Az önéletíró efféle tapasztalatot mérlegelve vetheti közbe szerelmi történetének fordulatait követve, hogy „ez az a pont..., ameddig a való történet s a valahogy már akkor tervbe vett regény együtt haladhattak volna.” (Németh 1977, II., 70.)

Az emlékezetben megőrzött napló többféle szerepet tölt be ebben az esetben is. Mindenekelőtt az írásaktus által megtisztulást nyújt. Másodszor a nyilvános gyónásra vállalkozót szembe-síti önmagával, miközben másokat új önismeretben részesít. Harmadrészt az önéletrajz beágyazott diskurzusaként érvényteleníti ténylegesen megtörtént és elképzelt, írott és nem írott világ kételemű szembeállítását. Negyedrész átjárhatóvá teszi a különböző időben létrehozott szövegvilágok közötti határokat, s végezetül mint eleve újírásra szánt szöveg, egy készülő regény nyersanyagául szolgál.

Nyelv és szubjektum

Az én nyelvi megjelenítésének módjai

Az olvasás megújuló tapasztalata, hogy az elbeszélő nem képes teljes mértékben uralkodni saját törvényeit követő „életismereti” tanulmánya fölött. Az írás saját törvényei szerint szerveződik a kijelölt cél irányába. Mintha felülkerekedne a beszélőn az életismereti értekezés „telosza”, mely kijelöli, sőt korlátozza a személyes visszaemlékezés lehetőségeit, holott éppen a vallomás nyithatna utat az „új emberismerethez”. Az elbeszélő ezért ad hangot a személyes feltárulkozás iránti vágyának. Látnivaló ugyanakkor, hogy rendszerint az orvos érdeklődésével közelít a lélektani jelenségekhez, s a természettudományos műveltség nyomja rá bélyegét az értekezésszerű betétekre: „Hypofunkciós ember voltam én is? Homlokom körül a hypofízis kétségkívül nem nagy munkát végzett, a mellékvese áldását is keveselltem, a másodlagos ivarjárolékok pedig minden borotválkozásnál újra és újra elkésérítettek. Másrészt ez a sokféle szorongás: mi volt, ha nem hyperfunkció.” (Németh 1977, I., 219.) Antropológiai szemlélet érvényesül a visszaemlékező önértelmezésében. Ez itt mindekelőtt az emberi viselkedés és gondolkodás egyetemes törvényeinek olyan kutatását jelöli, amely képes magában foglalni, s egyszersmind meghaladni a személyes tapasztalatot. Az erkölcsi megközelítés is személytelenít bizonyos értelemben, s hatását az előző szemelvényhez hasonlóan fejt ki: „Az apám megaláztatását nem bírtam elviselni. Ez annál furcsább, mert apám elég nyugodtan tűrte a fejére szakadt szidalmakat. De én nem is annyira rajta, inkább az Érték megaláztatásán voltam fölháborodva.” Engesztelhetetlen szülei veszekedései erkölcsi távlatból adnak előzetesen valamit a gyermek számára „a Világrend ferdeségéből”. (Németh 1977, I., 28).

Németh László jól ismerte a lélektan elméleteit, de távol tartotta ezektől önéletrajzát, mert saját nyelv alkotását kísérte meg. Ritkán beszél tudatalattiról, anyakomplexusról soha, szinte számúzi fejtegetéseiből a mélylélektan szókincsét, e helyett saját metaforáit részesíti előnyben.

A szubjektum megjelenítésére, lelki tulajdonságainak jellemzésére szolgáló nyelvet általában véve a biológia, az anatómia, egyszóval az embertudományok képzetei hatják át. E nyelvi átváltozásra az egymásból sarjadó képek rajzása figyelmeztet – távolról emlékeztetvén Juhász Ferenc költészetére: „Ma sem tudom biztosan, mi volt az: a betegség húzta le izgága figyelméből a zaklatottságot, vagy az agyat tette fogékonnyá a lábadozás, a csöves csontokkal együtt a lélek is nyúlni kezd a porcbarázdák betegsége utáni vérbőségben, vagy a bűvárharang, amelybe egy felnőtt tanító-lázás emberrel volt zárva, az húzta ki belőle ezeket a váratlan teljesítményeket. Már nem volt kétségem, hogy gyerekeim közül legföllebb Judit volt a lenézetthez hasonló tehetség; őbele ragadt így bele, tanulás nélkül a vers; az ő lelkét borította így el a költészet, ő lepett meg így – persze csak tizenegy éves korában – matematikai érzékével.” (Németh 1977, II., 170.) A visszaemlékezés alanya az orvosi nyelv – esetenként viszolyogtató – képzeteinek segítségével tárja fel meghasonlásának okait. Az önéletíró visszatérő gondolata szerint érvénytelenné válik a művészi tevékenység, ha nem hatja át az alkotó erkölcsi ereje, melynek forrása az „üdvösség ösztöne” (Németh 1977, I., 595). Efféle testi képzeteket áramoltató metaforák segítségével mutatja be az önéletíró saját szellemi működését élő szervezetként. Megnyilatkozásai az orvosi esettörténetek elemzésének nyelvi emlékezetét őrzik, s így a személyiség mediális közvetítettségének újabb példáiként is felfoghatók: „Egy ember különböző életműködései nem egyszerre kopnak el. Az erek már tönkremehetnek, a vérkeringés ingadozik, amikor az idegmunka vagy a hőszabályozása kitűnő még. Alapjában véve az erkölcsi szabályozás, a hang, ahogy én neveztem, a kategorikus imperatívusz, amelyről Kant beszélt, éppúgy életműködés, éppúgy közérzet, a szervezet mélyéből emelkedik fel, s éppúgy túlélheti más életműködésünket, szinte az egész szervezetet. Egy távgyalogló bajnok, aki még mindig gyalogol, noha szíve az utolsókat veri: száználmas megható. Egy tüdőbajos nő, aki a halála előtti este még szerelmet követel a férjétől: utálatos. A kérdés: nem lehet-e éppilyen száználmas, sőt utálatos – ha lassan minden szükséges képesség magára hagyja, s ő még mindig erőlködik. [...] Énnekem leg-

alább az a benyomásom, hogy ebben a két évben átléptem egy határt, ahol a kötelességteljesítés borzalommá, az önfeláldozás önkínzássá, az erény undoksággá válik.” (Németh 1977, I., 595.)

Szigorú erkölcsi szemlélettel próbál úrrá lenni szokványos pubertás kori gyötrelmein. Testének megóvásához aszketikus lelki védekezés is járul. E kétféle tiltás hatására kialakult állapotában jellemezheti magát így: „magam is tabu voltam önmagamnak.” (Németh 1977, I., 105.) A gyónást mint intézményesült önfegyelmező gyakorlatot azért hárítja el, mert attól fél, hogy vallomását továbbadják. Egyetlen barátja sincs, akiben megbízhatna, másfelől tart attól, hogy a szó, amint elhangzik, valósággá lesz, s rögzíti azt, amitől éppenséggel meg akar szabadulni a vallomást tévő.

Az önéletrajzi elbeszélő, mintha személyiségváltozatainak sorozatát jelenítené meg. A szöveg közötti olvasás az én-alakzatok összetett rendszerét eredményezi, amelyben helyet kap az emlékező és a földézett én, a naplót író és a naplóban megörökített személy, valamint az önéletíró, aki az elbeszélés jelenében korábbi naplójából idézve olvasójává válik saját önelbeszélésének, amely viszont az elbeszélte történet idejéhez képest később íródik. Önmaga olvasójaként ellenben mindvégig képes elkülöníteni a szövegben megszólaló hangokat, s így végső soron mégiscsak megőrizni önazonosságát. Az emlékezés elbeszélés-poétikai megalkotottságának látszólagos egyszerűsége valójában az én megjelenítésének összetett alakzatait rejti magában, amennyiben a beágyazódó szövegek fölött nem siklik el az olvasó tekintete: „A szárszói konferencia esztendejéből több naplóm maradt fenn; ezekből magam is meglepetve látom, hogy ami a Soli Deo telepén történt, főként a vallásos életem korbácsolta fel.” (Németh 1977, I., 619.)

A visszaemlékező számára saját léte „szorongató talány”. „Megdöbbenés magamon”: ebben jelöli meg az önéletrajzi elbeszélő folyton visszatérő alapélményét. Egyetlen bizonyossággént „a gondolkodás végtelen hullámmásával szemben ott áll a nyelv az ő véges analitikus eszközeivel.” (Németh 1977, I., 192.) Tanulságos nyelv és szubjektum jelen összefüggésében a fordító nyelvi tapasztalatának értelmezése. Szó szerinti fordítás helyett műfordításra törekedett, s a lektorok éppen a hozzáadott saját nyelv-

vi megoldásoktól s mondatritmustól fosztották meg kéziratait (Németh 1977, II., 191). A szó szerinti értelem visszaadására ügyelő kiadói ellenőr javításaitól azzal a meggyőződéssel védi a szövegét, hogy az „élő szöveg, titkos nedvkeringése van, s még jobb, ha hibás, de a maga hibájával az, mint ha mások ízlése bontja meg.” (Németh 1977, II., 191.) Az élő nyelv eszményét vallja, s képtelen elfogadni a merev nyelvhelyességi szabályokat. Fordítóként a magyar irodalmi nyelv megújításának becsvágya vezérli: „amikor fordítottam, nem a magyar nyelv sorompóit igyekeztem az idegenség előtt lebecsátani, hanem a másik nyelvben megirigyelt árnyalatot a magyarból is kihozni.” (Németh 1977, II., 193.) A fordító feladatát abban látja, hogy a forrásnyelvből a célnyelvbe átvitt értelem beágyazódjon a befogadó szöveggel a kultúrájába.⁴ A közvetítésre vállalkozó fordító értelmező műveletét hiba volna egyszerű átvitelként felfogni, s így erőfeszítését a szó szerinti jelentés helyettesítő alakzatainak megtalálására kár-hoztatni.

Fordítóként azt vallja, hogy „végül is kezében van a nyelv, csak arra kell figyelnie.” (Németh 1977, II., 19.) Saját önéletrajza nem igazolja hiánytalanul ezt a nyelveszményt.

Az önéletrajzi ént létesítő nyelv történései

Az önéletírás nyelvhasználata gyakran feltartóztatja az utalást, s így a jelentésadás kizárja a parafrázist, amely a Németh László-recepcióban is fellelhető értelmező művelet. A nyelv létesítő erejének megmutatkozására jellemző példaként szolgálhat az értekezői szerepkörben váratlanul megszólaló vallomás, amely felforgatja a tárgyias nyelvhasználatot, s az önéletírói szubjektumot a maga el nem rejtettségében mutatja meg: „Utálad az anyá-

⁴ Wolfgang ISER: *Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényeiben.* In: *Olvasáselemletek.* Szerk. Dobos István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 189.

dat? De nem, ez nem testi ellenszenv volt; erkölcsi húzódás. Csak később bérelt ki magának ürügyül testi dolgokat. Könyvben nem olvastam ilyet...” (Németh 1977, I., 28.) Az önéletíró értekezői nyelvhasználata látszólag személytelenségről árulkodik, különösen az anyjáról írt visszaemlékezésekben. Miután megemlékezett könyvelői pontosságáról és takarékoságáról, így összegezi fejtegetését: „Ahogy visszagondolok rá: jó hajlamú nő volt.” (Németh 1977, I., 17.) A nyelv itt valójában arról tanúskodik, akárcsak a gyakori modalitásváltások, a nehezen egyértelműsíthető metafora-használat, a rejtett értelmű képes beszéd esetében, hogy az önéletíró alkattani magyarázattal, az „alkatba írt sors” gondolatával fedi el személyes lelki sérülését, amelyet el kellett szenvednie szülei megromlott házassága következtében.

A személytelenség retorikája idegenségtapasztalatot közvetít, s úgy írja vissza az én alakzatát az önéletrajzba, hogy megtartja a távolságot a beszéd tárgyává tett „Másik”-tól. Példaként említhető az alábbi szövegrészlet: „Ella viszont Felsőgödön sem érezte biztonságban a gyerekeit, az anyósával is elromlott a viszony.” (Németh 1977, I., 648.) Az önéletíró két lépésben hajtja végre az elszemélytelenítést, amikor az anyjáról harmadik személyben beszél. Először a felesége látószögéből, birtokos személyragos formában, másodszer ettől is megfosztva az anyát helyettesítő anyós alakját, nem kettejük viszonyáról szól, hanem viszonyról, s ez már az önéletírót is magában foglalja.

A nyelvhasználat részleges ellenőrizhetősége másfelől a küldetéses sors kifejezésére hivatott metaforák halmozásával jelzi az én felnagyításának következményeit: „Mint a sarjnak, egy nemzet szellemének is van tenyészkúpja, amelyben az egész kultúra továbbnő – mások lehetnek szebb virágok, értékesebb gyümölcsök, a tenyészkúpon lenni a legfelelősebb. Gulyás engem ilyen tenyészkúpon hajtó léleknek látott. Megalkuvás, elvonás és kiállás útkeresztjén habozva ezért lett belső szózatá a szava.” (Németh 1977, I., 443.) Az önmegvilágító metaforák jelentését utólagosan mérlegelve iróniával távolítja el magától a felmagasztaló áldozati beszédmódot. A tanú görögül ugyanis „mártírt” jelent, s ezáltal lehet metaforikus kifejezője az egyszemélyes fo-

lyóirat szerzőjére mért sorsnak. Az egykorú levelezésből kiválasztott szemelvények tanúsága szerint a *Tanú* írója „már-már vértanúságra” volt elkészülve: „De hántsuk ki őket a szép elhátározás mámorából, a vértanúság két prózai dolgot fog jelenteni: sikertelenséget és nyomort. El voltam készülve, hogy mint írótk megköveznek, vagy agyonhallgatnak, s el voltam készülve, hogy az állásom elveszítem.” (Németh 1977, I., 443.) Az önéletíró későbbi nézetéből a felidézett és a felidéző önszemléletének láthatóvá tett különbsége a sajátból előhívott idegenség tapasztalatának értelmezését kínálja fel az olvasás számára.

Babits kritikája örült kertésznek nevezi a *Kisebbségben* íróját, aki megcsonkítja a magyar irodalmat. Az önéletíró védekezés-ként önmegvilágító metaforával próbálja értelmezni saját szellemi magatartását, miközben óvatlanul visszaírja életrajzába az esszé legtöbbit kárhoztatott nyelvi alakzatát: „inkább kotrógép voltam én, a magyar lélek medrét mélyítettem.” (Németh 1977, I., 591.) „...az egész szereplésben van valami monológszerű” (Németh 1977 I., 599) – a másutt már idézett jelen idejű megnyilatkozás, s a visszaemlékezés iróniája együtt teszi lehetővé, hogy az önéletíró eltávolítsa magától terhessé vált szellemi magatartását: „Mint fajdkakas, írta tán Pethő Sándor. Nem hall semmit a maga dörgésétől. Ebben volt valami igaz. De ebben sem vagyok egész biztos, mert ezt is csak hallottam. S lehet, hogy ami megkapott benne, tulajdonképpen a magam találmánya.” (Németh 1977, I., 598.) Beszédes tény, hogy a másik véleményének elsajátításától itt éppenséggel a kisajátítás „óvja” meg, más szóval a nyelv iróniájának jelzéseként a bírált tulajdonság visszaíródik az önéletrajzi elbeszélésbe.

Az elbeszélő és az elbeszél önéletrajzi én viszonya

A visszatekintés akkor fenyeget egyszólamúsággal, ha a hang és a látószög egyetlen önéletrajzi elbeszélőhöz tartozik. Találhatni számos példát arra az önéletrajzban, hogy a különböző elbeszélés-változatokban ismétlődő helyzetek, események, személyek megörökítéséhez kapcsolódó reflexiók módosulnak az önéletírói távlat váltakozásának függvényében. Példaként említhető a mű visszatérő színtere, Debrecen és hőse, Gulyás Pál. A szellemi szülőföldnek tekintett város és az önfeláldozó barát hol felmagasztalva, máskor meg ironikus beállításban kerül az önéletrajzi elbeszélő látókörébe. „Engem Debrecen értett meg, s ha van hely az országban, ahol azt, hogy író vagyok, nyilvános, közérdekű dolognak érezhettem, az Debrecen volt. Innen támadt első tárgyilagos bírálóm. S itt karolták fel elejtett folyóirattervemet is. Az új folyóirat, a *Válasz*, elsősorban a debreceni írók alkotása, akik nem engedték, hogy a gyűrű bezáruljon körülöttem, s egy új folyóirat megalakításának erkölcsi és anyagi biztosítékát megteremtették. Gulyás Pál neve a lap homlokán azt a morális tőkét jelzi, mely a *Választ* létrehozta.” (Németh 1977, I., 524.) A *Tanú*ra előfizetőket gyűjtő Gulyás Pál lelkesedéséről a *Tanú évek*-ben még szeretetteljes iróniával szól, később keserű lemondással: „a mondai ötvenes számot akarta Debrecenben elérni. Megvan még a névjegyzéke, ahol sógorain és szülein kívül szelíd felesége is mint önálló előfizető szerepel tiltakozásom ellenére.” (Németh 1977, I., 457.)

Apja mondását, amelyet a Molnár-darabokról szólva fogalmazott meg, gyakran idézi puritán szerelemfelfogásának igazolásaként: „»A szerelem az egy életre szóló vállalkozás. Akik szeretik egymást, azoknak újra meg kell alapítaniuk az életet. Fej fej mellett úszni, mindig egymás mellett, egy távoli cél felé.« Ilyesmi volt bennem, ha nem is volt meg hozzá a nómenklatúráim. Az ilyenfajta szerelem annak, aki érzi, magától értetődő.” (Németh, 1977, I., 138.) Ezt a képet némileg módosítja, hogy még idősödve,

megromlott házasságában is megtalálja az érzéki örömet, amelyről elfogulatlanul beszél.

Amikor a visszaemlékező időszembesítésre vállalkozik, az elbeszélő és az elbeszélő tudata közötti különbséget értelmezve tér vissza az önéletírás jelenéhez, amelyhez képest a múltbeli jövő már befejezett, de a visszatekintő elbeszélés nyitott lehetőségeket tartogató jelenként viszi színre: „akkor az önzésem is hitt abban, amit csináltam: az *Emberi színjátékban*, a *Tanúban*, de még a reformban is. Az önérvényesítés szenvedélyével dobtam be magam; semmi mást nem csináltam volna – tán még a rádiós évben sem – nagyobb kedvvel, mint amit csináltam. Most erről szó sem volt. Amit most csináltam, az polgári kötelességteljesítés volt.” (Németh 1977, I., 594.)

A *Magam helyett* első részlete az elbeszélő én gondolkodásának horizontján jeleníti meg a személyiség egységének felbomlását kísérő gyötrő kétségeit: „Sokszor úgy rémlett, hogy az egyszerű alatt, amelyet az érintkezésben visel, minden ember egy kimondhatatlan poklot hord: legfőleg más kínokból összetettet, amilyen az enyém, s a legnagyobb emberi cselekedet, tulajdonképpen egy új emberismeret, ezeknek a pokloknak megvallása lenne.” (Németh 1977, I., 211.) Az önfeltárukozás ismételt megfogalmazódó igénye a vallomás elhalasztására enged következtetni. Folytonosságot teremt viszont az életrajzban, hogy az írás oldja az elbeszélő szorongását, ezért is alakul át kényszeres tevékenységgé. Az elbeszélő önéletrajzi személy a tudás, a képességek, a személyiség állandó fejlesztésének híve volt, s korán kialakult benne a kivételesség, a nagyra hivatottság tudata: „kilencéves vagyok, és még nem csináltam semmit. Ez a szorongás most új nevet kapott. Hozzá tudok-e adni valamit a fejlődéshez? Akkor már belém esett valahonnét az *Übermensch* szó. Új tudományom és régi nagyravágásom együtt értették meg: ez az emberiség célja: *Übermensch*-csé lenni. Hősiességgel, tudással húzni magunk után föl a protoplazmát.” (Németh 1977, I., 95.) Az idéző s az idézett nyelv nem különül el egymástól az emlékező enyhe iróniája ellenére sem, s ez a nyelvrokonság a kétféle én önszemléletének közeli hasonlóságát sugalmazza. Önmaga fontosságának, jelentőségének tudata mindvégig jelen van az ön-

életíró elbeszélésében. Ezért véli úgy a visszatekintő, hogy személyes élettörténete, nevelődési folyamata megosztható tanulsággal szolgálhat. Az elbeszélő „utolsó művének” nevezi 1943-ban írt önéletrajzát. Személyes visszaemlékezéseit kísérő önértelmezéseit küzdelemként fogja föl, melynek rajta túlmutató célja nem kevesebb mint „az emberélet egyetemes megnyugtató magyarázata.” (Németh 1977, I., 213.) Az írói célkitűzésnek ez a megfogalmazása nélkülöz minden öniróniát, az elbeszélte történethez képest húsz évvel később hangzik el, az egykor volt orvos-tanhallgató földézett gondolatainak helyreállítása közben.

Egyszólamúvá akkor válik az elbeszélés, amikor az önéletíró alapeszméinek tömör kivonatát adja. A *Harmadik oldal* című fejezet két évig írt cikkeinek a gondolati magját felsorolásszerűen, egy mondatban foglalja össze. Az önéletírás efféle szövegrészletei általában egy-egy életszakasz uralkodó eszméjét hivatottak kifejezni, teljes gondolatrendszer körvonalait sejtetve: „Ágak és gyökerek»: ha a német, angol vagy orosz győzelem önt el bennünket, nekünk védenünk kell karakterünket, az utolsó évek vívmányait. – »Kiforgatnak a múltunkból»: A gyarmati néppé süllyedő magyarság a restauráció huszonöt évében már-már öntudata maradványait is elvesztette a gyarmatosítók szempontjából, bármely gyarmatosító hasznára írták át a történelmét is.” (Németh 1977, I., 596.) A szemlélet folytonosságára vet fényt, hogy a visszaemlékező ifjúkora gondolatkezdeményeitől sem válik meg könnyen, sőt fontosnak véli megőrzésüket: „Isten a tökéletesedés határértéke. Ezen a meghatározáson könnyű fölismerni a fejlődésről írt disszertáció és a matematikai kör öszvérét. Tulajdonképpen nem is olyan keresztényietlen gondolat.” (Németh 1977, I., 101.)

A *Tanú-évek* elbeszélésében nyomon követhető az elbeszélte önéletrajzi én elhivatottságtudatának megerősödése. A magyar szellemi élet gyökeres átalakítását tekinti elsődleges céljának, s e roppant feladat kivételes felelősségérzettel tölti el. Közéleti szerepvállalását felemelő küzdelemnek tekinti, amelybe nem szabad akaratából került, hanem személyes érdekei ellenére mintegy a „sors” helyezte. Szakrális képzetek szüremkednek be a visszaemlékezésbe, amikor az önéletrajzi elbeszélő azt sugal-

mazza, hogy megbízatást kapott a valódi szellemi értékek képviselőjére. Példaként említhető a rádióban vállalt munkájának utólagos megítélése: „Nem lett volna-e irtózatos mulasztás, ha a magasabb magyar szellemiség lemond erről a szószékről, amikor felkínálják neki?” (Németh 1977, I., 526.)

Az önéletrajzi elbeszélő teljes mértékben azonosul elbeszéli önéletrajzi énjével, ezért folyóirat-szerkesztői tevékenységét föl-idézve részletesen ismerteti munkatervét, s megjelenítve egykori önmagát, jövőt tervező tanácskozásokra hívja meg olvasóit. Az elbeszélő múltban előre jelzett jövőn túlhalad a visszatekintés, s így az elbeszélő önéletrajzi én távlatából a történet nyitottnak, az elbeszélés jelenét tekintve pedig zártnak mutatkozik. Az elbeszélő ritkán megszólaló öniróniája ellenére is tagadhatatlan, hogy az elbeszélő önéletrajzi énhöz hasonlóan erős elhivatottságot érez magában a szellemi élet meghatározó szerepkörének betöltésére. Példaként említhetem, hogy nemzedékszervező törekvéséhez igényli az utána jövők felhatalmazását. Küldetésének igazolásához csak az első jelzésértékű megnyilatkozásra vár, amelyet a *Protestáns Szemlében* 1932 júniusában megjelent Gulyás Pál-tanulmányban ismer föl. Kivetített belső vitáját így örökíti meg a *Tanú-évek* lapjain négy évvel később: „A lelkiismeret kötözködött: nem szabad a következményekkel törődnöd, ha úgy érzed, hogy olyan szóval vagy viselős, amelynél jobbat senki sem hord ma, keress megfelelő vackot s vajúdd ki. Az önvédelem azonban összerázódott: fálnak menni, miért?” (Németh 1977, I., 443.)

Szellemi önérvényesítés és önfeláldozás, elhivatottság tudat és megbántott önérzet egyaránt szerepet játszik abban, hogy a szellemi élet irányítására hívó baráti szót a magyar ifjúságtól érkezett felhatalmazásként értékeli: „Gulyás Pál júniusi tanulmánya, mely akárcsak az én legelső tanulmányom, a *Protestáns Szemlében* jött ki, azért volt olyan sorsdöntő, mert egyenesen ez után az elvont lelkiismeret után nyúlt. Nem ilyen vagy olyan író látott bennem, hanem a »magyar ifjúság új orientációját.«” (Németh 1977, I., 442.) A *Tanú-évek* című szövegcsoport a folyóirat megindításáról, működéséről, fogadtatásáról és megszűnéséről szóló személyes hangú beszámolók gyűjteménye, amelynek az

egy darabjai eredetileg a *Tanú*ban jelentek meg. Jellemző, hogy a folyóirat beköszöntőjét, korábbi bőséges hivatkozásai után is teljes terjedelmében újraközi, hisz ez áll hozzá legközelebb összes műve közül. „...munkásságom meghívó egy tanácskozáshoz, melyet önmagammal folytatok” – e nevezetes önmeghatározás különösen jellemző az önéletrajz e részletére. A visszaemlékezések közös látókörét az elhivatottság tudatának kifejezése, a magyar szellemi élet újraszervezésében ráháruló kivételes szerep meghatározása jelöli ki. Írói hitvallásának megfogalmazását pedagógiaszenvedély hatja át: „Azt akarom, hogy csak a nagyon hitvány emberek aludhassanak nyugodtan ebben az országban, s minden csöpp kiválóságnak lelkiismeret-furdalás legyen a neve.” (Németh 1977, I., 520). Számára a feddés nem idegen az olvasó megszólításától, sőt, elősegíti a közösségteremtő kölcsönös megértést. A *Tanú* írója „szigetéletre” rendezkedett be. A folyóirat szellemi hatása nem oldja magányát, sőt, a vállalkozás befejezésének bejelentése a számkivetettek kétségbeesését váltja ki belőle: „Itt élek Budapesten, de szívemben emigránssa vagyok az országnak, s szívem jóvoltából emigránssa az életnek.” (Németh 1977, I., 526.)

Az elbeszélt önéletrajzi én és az elbeszélő közötti távolság csökkenésével arányosan formálja a szemlélet hasonlósága az önéletrajzi elbeszélés látókörét. Esszé a nevelésről: e cél elérése határozza meg a *Tanú* éveire visszatekintő önéletírói vállalkozást. E szemlélet az emlékező és a felidézett én szellemi közösségére vezethető vissza, s erőteljesen megmutatkozik az önéletírásban érvényesülő távlat kijelölésében. Példaként említhető, hogy részletesen foglalkozik a *Tanú* húszéves olvasójának lelki fejlődésével: „De egy pedagógusszellemnek (s a *Tanú* mégiscsak az volt) a tanítvány majdnem a sors, s én tanítványaimban elszenvedett százfejú vereség ábrázolására és indoklására a Gálénál megfelelőbbet semmiképpen sem találhatnék.” (Németh 1977, I., 487.) Az elbeszélt önéletrajzi én a nevelő szerepkörében újraértelmezi a politika fogalmát. Az emberség, az egyéni példaadás felől közelíti meg, s elsősorban a *Tanú*ban kidolgozott átfogó világnézeti tervezet megvalósításának szolgálatába állítja. Az önéletrajzi elbeszélő ennek a felfogásnak az igazolására vállalko-

zik, s a *Tanú* mély belső gondolati egységéről alkotott meggyőződé-
désének ismételt hangot ad. A két távlat közelsége poétikai
következményekkel jár: az értekezésre vállalkozó visszaemléke-
ző miniatűr esszék sorozatában bizonyítja, hogy politikai prog-
ramja nem más, mint „egy általánosabb szellemi képletnek” az
alkalmazása (Németh 1977, I., 493.) E szemlélet jegyében az al-
kalmi összefogások érdekében sem hajlandó megkerülni az esz-
metisztázó vitákat, mert számára változatlanul az erkölcsi mér-
ték, s az említett „általánosabb szellemi képlet” a meghatározó
politikai kérdésekben is. Az elbeszélő számára ugyanakkor min-
den időszerű politikai kérdésnél fontosabb saját szerepének be-
töltése. A pusztuló falusi kultúra megmentéséért kibontakozó
mozgalom támogatójaként, a *Válasz* elindítása után is saját fel-
adatát keresi: „Szemmel tartalak, mondták ezek a cikkek a moz-
galomnak, de le nem mondhatok magamról; előbb kényszerítelek
bele téged a magam látókörébe.” (Németh 1977, I., 497.) Vállal-
ható engedményeket kész tenni, de rendszerint kudarcként ér-
tékei személyes találkozásait lehetséges politikai szövetsége-
seivel, s ez a vélemény általában kölcsönös a másik fél részéről is.
A visszaemlékező nem értékeli át korábbi magatartását, sőt, a
társas érintkezésben elszenvedett sérelmei miatt, ha lehet, még
a korábinál is szigorúbban ítéli meg gyakorlatiasabb gondolko-
dású, a közéletben könnyebben mozgó kortársait: „Hat év alatt
megismertem Illyést; a legjellemzőbb rá, hogy annak, amit tesz
vagy mond, sosincs egy magyarázata s egy értelme. Ha Ady pa-
raszt Apolló volt, rá sokkal inkább talál: a paraszt Odüsszeusz.”
(Németh 1977, I., 492.)

Elbeszélő és elbeszélői tudat szinte azonosnak mutatkozik a
Tanú-évek, s a folyóirat megszűnését közvetlenül követő időszak
elbeszélésében. Szembetűnő, hogy a harmincas évek első felének
politikai-közéleti szerepvállalását földidézve az önéletrajzi elbe-
szélő teljes mértékben azonosul egykori magatartásával, s ko-
rábban képviselt eszméit változatlanul érvényesnek vallja: „alig
lehetett volna egyszerűbb, cáfolhatatlanabb s időszerűbb tételt
állítani épp e mozgalom hajszálán az egymást fitymáló népi-ma-
gyar és asszimiláns európai tábor felé.” (Németh 1977, I., 507.)
Az elbeszélő önéletrajzi éni és elhatárolódások, szakítások, szem-

benállások viszonylatában rajzolódik ki a visszaemlékezésben. Társas vállalkozásainak sikertelenségéről számot adva keres magyarázatot egyre végletesebbé váló magányára, s megéri a sejtelen, hogy összeférhetlensége miatt nem állnak mellé páryatársai.

Az önéletrajzban nyomon követhető, hogyan próbálja az elbeszélő én a hétköznapi életben megvalósítani alapeszméit. A két világ közötti mérhetetlen távolság áthidalásának hite hatja át a visszatekintést. Amikor Zuglóba helyezik iskolaorvosnak, azonnal hozzáfekszik az iskolaorvostan eszményének kidolgozásához. A tervezet arról tanúskodik, hogy utópiaalkotó szenvedélye orvosi, antropológiai műveltségéből is táplálkozott. Racionális belátásokból kiindulva, a tudomány eredményeire alapozott meggyőződéssel hirdette az emberi nem fejlődőképességét. Az embert alapvetően javítható, tökéletesíthető lénynek gondolta: „vizsgálunk és tanítunk egyszerre – az elektrokardiogramtól az értelmiségi vizsgálatig mindent értékelhetünk és összehasonlítunk. Természetesen a hajdani »alkat« is megmozdult (s most már a legtágabb antropológiai értelmében): ha én ezt a rengeteg gyereket istenigazából jól kézbe kaphatnám!” (Németh 1977, I., 559.) Személyesen érdekelt az alkati kutatásokban, miután nevelési kísérletei családja körében kudarcba fulladnak. Elveivel magára marad, de földérvve ezeket a megpróbáltatásokat változatlanul azonosul a minőség forradalmának eszméjével, sőt, rajongva beszél megtalált hitéről: „Bennem épp ekkortájt kezdett emelkedni az igény, hogy a *Tanú*ban fölkent istent, a Minőséget az életemen úrrá tegyem. [...] eddig csak elveim voltak, s nem eszméim! S most [...] mindent azzal akartam átjárni. A családi életemet s hogy lehetőségem nyílt rá: a kenyérkeresetem is.” (Németh 1977, I., 559.) A *Medve utcai polgár*ban összegzi kutatásait a serdülés titkáról, amely saját önéletírásának is egyik visszatérő kérdése: „ki mért lesz olyan, amilyen második születésben.” (Németh 1977, I., 560.)

A visszaemlékező távlat által biztosított tudás birtokában sem tart távolságot korábbi történeti helyzetekre válaszoló gondolataitól. Az önéletíró az elbeszélés jelenében tudatában van annak, hogy elképzeléseit nem tudta valóra váltani, mégis azo-

nosul szinte valamennyi eszméjével. Olyan „ideaembert”, olyan gondolkodót feltételez ez a megértő viszonyulás, aki saját eszményeit nem a belátható történelmi időhöz méri, de szellemi létformáját teljes odaadással mégis a jövő alakításának szenteli. Magánéletét is eszményei szerint akarja kormányozni, de a hétköznapi életét meghatározó külső körülményeit és belső igényét nagyon ritkán képes összhangba hozni.

Szemléleti folytonosságot teremt a több évtizedes írói pályát földidőző életrajzi írásokban, hogy alapvetően nem változik meg az értekező szerepkörében gondolkodói magatartása, mely viszont korántsem követ egységes s áttetsző képleteket. Példaként említhető, hogy számára a „tisztességigény” kétségtelenül mérvadónak számít a szellemi tevékenység megítélésében, de gúnyal beszél a tehetséget nélkülöző meddő erőfeszítésről. A józan észre történő gyakori hivatkozások nem zárják ki az utópiateremtő kísérletezést, a tárgyyszerű gondolkodás a közérzetre alapozott véleményalkotást: „A becsület mint butaság vagy gátlás, idegbaj: a tehetség mint moral insanity: ez volt az összbenyomásom a magyarságról. Megértettem, hogy [...] Szekfű olyan szívósan tudta gyűlölni a magyarságnak ezt a kelet-európai magját.” (Németh 1977, I., 610.)

Elbeszélői szerepkörök

Az elbeszélő joggal nevezheti tanulmányának önéletrajzát, amikor értekezésre vállalkozik. Ebben az esetben „az életismeret pedagógiai eszközeként” használja a földidézett életsorsokat, ezért alárendeli az emlékezet megbízhatóságát a visszaemlékezés tanító célzatának: „Ma már az emlékeim sem olyan frissek; D. L. is összekavarodott közben Jó Péterrel, Boda Zoltánnal, de meg ez a tanulmány sem tűri, hogy másra használjam fel őket, mint az életismeret pedagógiai eszközeül.” (Németh 1977, I., 210.)

Olvasóként alapvetően a szembenállás pátosza határozza meg viszonyulását saját műveihez is. Újraolvassa saját kritikáit s a megbírált műveket. Kíméletlen ítéletet mond a *Nyugat* kegyeltjeiről, s mára teljességgel elfeledett szerzőtúlértékelése is szenvedélyes kirohanásokra sarkallja: „Elovestam [...] *Az Isten országa felét*, amelyet a *Nyugat* Madách óta a legnagyobb szándékú műnek nevezett, s elhültem; ide jutottunk. Műfaját transzcendens ponyvának neveztem. Ez a jellemzés körülbelül ki is meríti a lényegét; az olvasó azt hiheti, hogy imádkozik, s tulajdonképpen onanizál.” (Németh 1977, I., 451.) Másfelől nem titkolja személyes vonzalmait, nyíltan beszél egyéni értékrendjéről, s nem rejti véka alá saját műveiről alkotott véleményét sem, sőt, megvallja erős elfogultságát a *Tanú* iránt: „Nincs még egy oldal egész munkáságomban, amit úgy szeretek, mint ezt a harmincsoros beköszöntőt.” (Németh 1977, I., 453.) Az öndicséret kivételnek számít az önéletrásban, mert az elbeszélő rendszerint elégedetlen saját műveivel. A *Tanú* névadójával, Gulyás Pállal folytatott bizalmas magánlevelezésének idézett szövegrészei is arról tanúskodnak, hogy az önéletrajzi elbeszélő állapotát az önmagával szembeni elégedetlenség határozta meg. Ezzel magyarázható, hogy saját teljesítményét kíméletlen szigorral ítéli meg: „A *Tanúnak* nem ilyennek kellene lennie [...] érdeklődését kapkodónak, nyelvét csikorgónak, szellemességét olcsónak találom. Elégedetlenségemben az egyetlen vigasztaló maga az elégedetlenség.” (Németh 1977, I., 454.)

Élénk képzelete és állandósult félelme szoros kölcsönhatásban áll egymással. Képtelen elnézőbb lenni saját műveivel, mert rosszhiszemű, hibákat fürkésző, konok olvasót tételez fel. A lesújtó ítélet elképzelése váltja ki szigorú önbírálatát: „mindenütt látom a bevágásra jó felületet [...] Állapotom a vesszőfutásra készülő emberé, aki örül az első csapásnak, mert hisz a fájdalom a fájdalom elképzelésétől váltja meg.” (Németh 1977, I., 454.) Az önéletrajzi elbeszélő számára vélhetően nem kétséges írás és olvasás hiánytalan egysége, ezért tekintheti magától értetődőnek a folyóirat szemléletének egyediségét: „Van-e ma közepes olvasó is, aki az első számokat forgatva észre nem veszi, amit akkor a

legjobbak sem láttak: a sokféle ágazó érdeklődés szerves egységét?” (Németh 1977, I., 463.)

A *Tanú* bírálatával kezdődő viszály okait elemezve nem képes felülemelkedni személyes sérelmein, s így szinte kivétel nélkül minden kortársával meghasonlik. Beszédes tény, hogy Babits végzetes hatású recenziójához fűzött észrevételei hat év elteltével is engesztelhetetlen haragról árulkodnak: „A *Tanú* egy országos megkövezésre készült fel; rosszabb sors érte: írók tépték szét.” (Németh 1977, I., 472.) Mérlegelés nélkül elmarasztalja mindazokat – Illyést, Kosztolányit, Szabó Lőrincet –, akik óvatosságból, félve Babits hatalmi befolyásától nem álltak ki akkor mellette. Büszkén hirdeti, hogy alkotásaival áll nemes bosszút az őt ért támadásokért.

A személyes megnyilatkozásba szükségképpen belépő közvetítő szövegek dialógusára, más szóval az önkifejező nyelv megkerülhetetlen medialitására irányítja a figyelmet az önéletíró, amikor olvasóként másik szépirodalmi mű segítségével vállalkozik önértelmezésre. Így érthető meg, kiről szól s mit jelent az önéletíró *Harmadik oldal* című részletének kijelentése: „Ha én is beengedem hívatni magam a művészi terveim mellől [...] valószínű, hogy elesem [...], de akkor is kevesebbet vesztek, mint bármelyik katona, hisz én már elestem – nekem nincs is már életem.” (Németh 1977, I., 594.) E gondolat személyes jelentését az önéletíró Márai – szintén e történelmi helyzetben született – *Kassai polgárok* című színdarabjával világítja meg. Számára a tragikum abban rejlik, hogy polgárként, a kötelességteljesítés erkölcsére támaszkodva tudja teljesíteni művészi feladatait, amelyekben nem képes fenntartás nélkül hinni. Erre vonatkoznak idézett szavai: „én már elestem – nekem nincs is már életem.” (Németh 1977, I., 594.) Másfelől nincs meggyőződve arról, hogy a szó szoros értelmében vett állampolgári kötelessége, a hadba vonulás morálisan igazolható. Más példa is hozható a *közvetítő nyelvek* jelentésalkotó szerepére. „Nem esztétáknak beszéllek” (Németh 1977, I., 594) – szögezi le az önéletíró, mielőtt számot adna arról, hogyan forgácsolta szét alkotóerejét közösségi feladatok vállalásával. Hogyan értelmezhető e szokatlan kijelentés? Az önéletíró erkölcsi és esztétikai szemlélet hallgatólagosan

szembeállítva mondhatja azt, hogy a művész önfeláldozását csak vallásos lelkek érthetik meg. E magyarázat mellett a Kosztolányira történő utalás hozható fel érvként: „Egy Kosztolányi Dezső számára ez mindig elmebaj marad, amelynek jól megérdemelt büntetése a mű torzó volta. Ez azonban nem esztétikai, hanem »vallásos« kérdés.” (Németh 1977, I., 595.)

Vajon miként, milyen mértékben teszik lehetővé az életrajzi írások az olvasó szövegteremtő együttműködését? Isernek a didaktikus, tanító célzatú irodalomról tett megállapításai némely életrajzi írás részletére is vonatkoztathatók: „Az ilyen szövegeknek az a kommunikatív szándéka, hogy újólag közvetítse a közönséghez az ismert érvényességét. Hogy a szöveg és az olvasó előzetes közösségét igazolja, kommunikációs folyamatként csak akkor van értelme, ha ezek az érvényességek a közönség világában veszélyeztetettek. [...] az ilyen szövegek az eszmerendszerek centrális struktúráit reprodukálják, hogy érvényességük affirmációja révén ezeket megvédjék a támadásoktól. Ezek a szövegek mégis csak akkor nyerik el kommunikatív értelmüket, ha a világ szituációi teszik felismerhetővé a rendszer teljesítményének gyengéit.”⁵ Az önéletrajzban időnként érvényre jutó tanító célzatosságra is magyarázatot adhat az alábbi vallomás: „egyetlen életemem és foglalatosságom az iskola s a tanítás maradt. Országos pedagógiai célokkal nem igazoltattam többé a rá vesztegetett időt, annál világosabbá vált magam előtt is, hogy szenvedély ez, a legmélyebb szenvedélye az életemnek. Amelynek önmagában van az igazolása.” (Németh 1977, II., 53.) E tanító célzatossággal összefüggő kérdésként merül fel, hogyan valósulhat meg az olvasó szövegalkotó tevékenysége? A *Homályból homályba* az alkotói pálya alakulástörténetének megjelenítésére vállalkozik. Az önéletíró olvasójává válik saját műveinek, amelyek a tényleges befogadó számára is hozzáférhetőek.

Az önéletrajzban idézett napló vagy korábbi életrajz, az elbeszélte történetben szereplő „szerző” műveiről készített összefoglalások, sűrű értelmezések másik szövegnek tekinthetők, s nem

⁵ Alain GIRARD: *Définition du journal intime et genres voisins*. In: Alain GIRARD: *Le journal intime*. Presses Universitaires de France, Paris, 1963. 3–36.

pusztán tükörnek, amelyben az önéletrajzi elbeszélő önmagát újra felfedezi.”⁶ Az önéletíró együttalkotó szerepet szán a befogadónak az egymásban tükröződő arcok olvasásában. Az önéletrajzban idézett naplórészletek, a gyorsírással készített feljegyzések vagy a váratlanul előkerült életrajzi vázlatok újraolvasása az értelmezés különböző távlatainak játékát teszi lehetővé: az önéletrajzban megjelenített szárszói előadó és a közönség eltérő nézőpontja találkozik az akkor elhangzott szabadelőadást emlékezetből fölidéző elbeszélőével, s ezt kiegészíti, újrendezi az önéletíró, aki ugyanennek az előadásnak az írásban megőrzött változatát az életrajz számára újraolvassa: „A konferencián különben, ahogy az első szónokká megtett Márai megjegyezte, mindenki beénekelte az áriáját. Az én rögtönzésem az írók, emlékszem, nagyon naivnak találták. Nemrég a napokban ennek a lesztenografált szövege is eljutott hozzám; voltaképp nem is volt olyan naiv: arra biztattam a kormányt, adjon szabad teret az írói mozgalomnak; értsd: a meglevőből úgyszintén csak ez maradhat fenn, s lehet az új világban, erejéhez mérten, a magyarság védője.” (Németh 1977, I., 627.)

Az önéletíró saját korábbi életrajzi feljegyzéseinek, *intim naplójának*⁷ olvasójaként és szövegválogatójaként is az olvasó elé lép. Az első kötetet záró félbemaradt önéletrajzának utolsó lapjain ad hírt akkori hangoltságáról, pontosabban ez utóbbinak az *irodalmi* emléket őrző naplójáról, amelyben „az életösztön s az elfolyó erővel szövetkező halálvágy” közötti lelkiállapotáról ír. Az olvasó emlékezhet arra, hogy korábban már idézett naplójából, s arra utalt meghökkentő nyíltsággal, hogy második kislányának elvesztésekor gyermek nemzésével védekezett a fájdalom ellen.

Az látnivaló, hogy nem nyilvánosságnak szánt személyes naplójából csak megszűrve emeli át életrajzába kétségbeesett állapotában feljegyzett gondolatait. Az önéletrajz alatt rejtőző másik

⁶ Wolfgang ISER: *Az olvasó szerepe Fielding „Joseph Andrews” és „Tom Jones” című regényeiben.* In: *Olvasáselemletek.* Szerk. Dobos István. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2001. 189.

⁷ Alain GIRARD: *Définition du journal intime et genres voisins.* In: Alain GIRARD: *Le journal intime.* Presses Universitaires de France, Paris, 1963. 3–36.

szövegben íródo kíméletlen önvizgálatáról csak sejtései lehetnek az olvasónak: „Ebben a kilátástalan helyzetben szántam el magam, hogy megírom immár tizenkét éve készülő életrajzomat. Mint Csilla fogadását az emlékezetünk, ezét is örzi egy néhány oldalas napló, a legsötétebbek egyike, melyben két csillag közt a családirtás gondolata is kap egy bekezdést.” (Németh 1977, I., 628.)

Az olvasónak csak sejtései lehetnek arról, mi az, ami a megelőző szövegek közül kimaradt az önéletrajzból.

Saját idegensége – az idegen elsajátítása

Az önéletíró számára kétséges, hogy az ember szert tehet érvényes önismeretre: „Az ember, úgy látszik, hiába kezdi bármily korban az önismeretet, a maga természetét ismeri fel utoljára.” (Németh 1977, I., 260.) Ugyanakkor az önéletírás segíti hozzá ahhoz, hogy felismerje önszemléletének megváltozását: „Most, írás közben értem meg, ez a racionalista öntúlbecsülés, ez fogta körül az én ifjúságomat is.” (Németh 1977, I., 261.) Osváttal megújuló belső vitát folytat önéletírásában, de nem képes megszüntetni a „másik” meg nem értésből fakadó idegenségét. Ennek a legfőbb oka abban jelölhető meg, hogy jószerivel csakis kettejük alkati, szemléleti különbségeinek számbavételére helyezi a hangsúlyt.

Az idegenség elsajátításának nézetéből tanulságos, hogyan viszonyul ahhoz a képhez, amelyet mások róla alkotnak. Többnyire bevallott fölény és lebecsülés érzékelhető kritikussait minősítő soraiban, a másik idegenségének megszüntetése. Osvát kivételnek számít. Visszatérő kísérlete, hogy megértse Osvát családásának okait. Átfogóbbértelemben arra keresi a magyarázatot, miért nem talált otthonra a *Nyugat*-ban. Saját írói szerepvállalását eltévelyedésnek véli a *Nyugat* távlatából, számára viszont az „egyéniség farsangi felvonultatásának” igénye marad idegen. E két szemlélet ellentétéből kiindulva cáfolja a rosszhisze-

mű feltételezést, mely szerint a sértett hiúság szülte volna a harmadik Magyarország gondolatát. Ennek a belső vitának a valódi tétje írói egyéniségének, magatartásának az elfogadtatása, s egyszersmind az összeférhetlenségéről támadt hír cáfolata. A független gondolkodás képviselőjének legnagyobb akadályát a megkerülhetetlen anyagi érdekeltségekben látja. Az irodalmi élet megosztottságának egyik fontos hatalmi tényezőjére mutat rá a díjakat odaítélő testületek működésének visszasságjaiban.

A végletes szellemi otthontalanság félelme kísérti, miután eltávolodik a *Nyugattól*, sőt, szakít a folyóirattal. Ekkor jelenik meg a „harmadik út” képzelet személyes szerepválasztására vonatkoztatottan. Munkáival hatni akar, ezért az önéletrajzi elbeszélő számára elsőrendű kérdés megjelent műveinek sorsa, utóélete. A nyilvánosság szerkezete, az irodalmi közvéleményt formáló ellenlábás folyóiratok, elsősorban a Babits szerkesztette ellenséges *Nyugat* nem kedveznek a szellemi hatás akadálytalan kibontakozásának. Saját műveinek kedvezőtlen fogadtatásával is magyarázható, hogy egyszemélyes folyóiratával kíván értő befogadói közeget kialakítani alkotásai számára.

Az önfeláldozás, sőt az eleven eltemetettségek képzetét társítja tanulmányírói tevékenységéhez, mert szépirodalmi művek ezek áldozatul az új nemzedék elfogadtatásáért vívott küzdelmének. Az értekezői szerepkörrel szembeállítja a teremtésként felfogott szépírói tevékenységet: „Írókat magyaráztam verítékezve, amikor regény- és drámahősöket szülhettem volna mosolyogva. Könyörögtem, sugalltam, kapacitáltam. Noha könnyebb lett volna teremtenem.” (Németh 1977, I., 442.) A szöveg közötti olvasásban ugyanakkor felülbírálja ezt az értékelését, amennyiben az életrajzi írások gyűjteményt lezáró levelében, amely kéziratok sorsáról rendelkezik, tanulmányait helyezi majdani életműkiadásának élére.

Újraéli gondolatban a pálya alakulásának döntő fordulóit. A személyiség kiteljesedésének bemutatásában nagyobb hangsúly esik a folytonosságra a *Tanú-évek* című részletben. A *Tanú* közvetlen előkészületeinek időszakához érkeve az önéletrajz azal is hangsúlyozza az esemény jelentőségét, hogy elbeszélését

regényszerűen indítja, s a nyitány előrevetíti a történet végkifejletét. Az önéletíró végzetes következményű döntésnek nevezi a *Tanú* megindítását. E válaszúthoz érkezve, a megtalált hivatás távlatából idegennek látja a szellemi élet ráosztott szereplehetősegeit. A siker másodlagos a hajlandósághoz képest, amelyet a magány kísér. A visszatekintő önéletrajzi elbeszélő a *Tanú* megindítása óta eltelt négy év távlatából úgy véli, hogy az alkotás öröméért aránytalanul nagy áldozatot kellett hoznia: „Akármilyen természetellenesnek hat is, hogy egy harmincéves férfi, aki képességeit itt-ott megmutatta már, váratlanul befalazzon ajtót s ablakot, s a nyilvánosságtól elzárkózva a halál tokpattintó órájáig egy eleven sírboltban érlelje műveit, akkori állapotomba visszahelyezkedve, nemcsak hajlamom, de eszem is ezt találja a legegészségesebbnek is. Az a hat-hét év, melyet az írók világában hanyódtam, teljesen elgyötört.” (Németh 1977, I., 442.) Visszatérő alapélménye, hogy lehetetlenségre vállalkozik, amikor szellemi működését a függetlenség eszméjére alapozza, ugyanakkor nemzedékszervező törekvéseiről sem képes lemondani.

Az író erőt merít a kudarcból önértelmezésének megújításához: „Némelyik ember annak lesz mértéke, ami kellett, én legyek azé: ami nem. A *Tanú*ban megörökítettem azt a magyar szellemet, amely nem kell.” (Németh 1977, I., 565.) Ezt a magyarázatot fűzi ahhoz az eseményhez, hogy ismételten elhalasztják a *Villámfény*nél bemutatóját Herczeg Ferenc: *Kék rókájának* nagy sikerére való tekintettel, míg végül visszaminősítik délelőtti darabbá. Jellemző ugyanakkor, hogy a darab bukása egy pillanatig sem sarkallja a papír színház dramaturgiai elveinek felülvizsgálatára, sőt, megszilárdítja művészi hitvallását. Tudatosan elzárkózik saját esztétikai felfogásától idegen, ellenségesnek hitt nézetek mérlegelése elől. Mesterkéltén elszakítja magánszínházát a befogadó közegtől: „A megkóstolt játék s a bukás előérzete egyaránt arra sarkallt, hogy a magam folyóiratában elszigetelten s vízhatlan építsem föl drámáim világát.” (Németh 1977, I., 565.)

Politikai vaksága egyenes következménye elzárkózásával kialakult magányos szellemi állapotának. A hazai politikai körülmények gyökeres megváltozására egyetlen önzetlen barátja,

Gulyás Pál mellett a személye ellen indított sajtótámadások figyelmeztetik. Érthetetlenül áll az őt ért vádak előtt. Sértett méltóságában nem ébred rá arra, hogy közösségformáló szellemi tevékenységének hatása a hatalmi viszonyok átalakulásának függvényében változik, s ez súlyosabban esik latba, mint a színházi közönség létező elvárásainak figyelmen kívül hagyása. Emlékezhetünk rá, a *Medve utcai polgári* orvosaként a serdülőkori változásokat vizsgálja. Szociális-egészségügyi felméréseket végez a diákok körében, s a kérdőíveken ott van a szülők vallása, valamint a nagyszülők származása. Ez az eset a politikai környezet szerepének lebecsüléséről tanúskodik, s előrevetíti a *Kisebbségben* fogadtatását. Az önéletrajzi elbeszélő a hazai szellemi közösség formálására vállalkozik, ám nem ismeri a közvéleményalakító intézmények, sőt, a napi sajtó működését sem. Ezek után érheti váratlanul az *Esti Kurír*-ban megjelent cikk megsemmisítő címe: „árjaparagrafus-kérdőívek egy pesti iskolában.” (Németh 1977, I., 567.) A harmincas évek végén a visszhangtalanságnál is elviselhetlenebb számára, hogy nem foglal állást politikai kérdésekben, holott azt – Szabó Dezső fellépése eszmélteti rá – lelkiismereti kötelességének érzi. A személyes készítés mellett e hatás is közrejátszott a végzetes hatású *Kisebbségben* megírásában.

Több hasonló „érthetetlen” – valójában nagyon is kiszámítható – támadás vonja el az alkotó tevékenységtől, s a visszaemlékezések tanúsága szerint a megvádolt író nehezen tud ellenállni a könnyű feloldozást nyújtó megbántódásnak. Vállalkozásainak feltűnően gyakori félbemaradását alkati gyengeségével magyarázza: „Én az én erőimnek legföllebb egyharmadát fordítottam munkára – a másik kétharmad ráment a földégett szenvedések elviselésére.” (Németh 1977, I., 568.) Az önéletrajz tanúsága szerint számára is fontos elv a másik véleményének tiszteletben tartása, de nem képes szellemi működésének pozitív hatóerejévé tenni a felismerést, amely szerint a meg nem értésből fakadó idegenség feloldása a másik szempontjainak elsajátítását igényli. Büszke öntudattal vállalt szellemi magatartása, a *Tanú* egyszerűes vállalkozása, a mértéktelen feladathalmozás eleve magányra ítélik, mégis kirekesztettnek tudja magát, aki állandó

üldöztetésnek van kitéve: „Mindent el tudtam volna képzelni, csak azt nem, hogy az irodalmi életbe egyszer még visszatérjek. Háromszor voltam kizárva belőle. Amikor a Rádiót otthagytam, ellenségeim fogtak körül; a Baumgarten-alapítvány, az *Apolló*, a parasztosok: mind egyetértettek abban, hogy nem szabad még egyszer szóhoz jutnom.” (Németh 1977, I., 574.)

1939-ben megjelent *Kisebbségben* című esszéjével azonos összefoglaló címet adott Németh László a harmincas évek második felét felölelő önéletrajzának. A fejezetekre tagolt írás szöveg közötti kapcsolatok létesítésére kínál lehetőséget a legtöbb vitát kiváltó mű előzményeként. A *Kisebbségben* kedvezőtlen fogadtatása a könyv hibáinak feltárására sarkallja az önéletíró. Maga úgy látja, hogy ilyen kis terjedelmű esszébe nem volt szerencsés hat egymástól elütő tárgyat zsúfolni, mert számos állítása szükségképpen kifejtetlen maradt. A sietség, a történelmi félelemből fakadó indulat sem kedvezett a kérdések alapos megvilágításának, a gondolatok kidolgozásának és árnyalt, pontos megfogalmazásának. Belátja, hogy a jóhiszemű bírálóban is kétségeket ébreszthetnek a szokatlan metaforák, az előkészítetlen gondolatcsírák, a „kapszula mondatok”, amelyek „egy-egy megírandó kötetet nyeletnének le [...] az egyetlen olvasóval” (Németh 1977, I., 588). Az önéletíró számára mégis az a legfontosabb, hogy visszaható érvénnyel igazolja a *Kisebbségben* megírására készítő igazságkereső szenvedélyét.

Önként vállalt elszigeteltségéből fakadó tájékoztatlansága és közéleti megnyilatkozásának súlyos következménye között nem érzékeli az összefüggést: „nem képzeltem el, hogy két történelmi omlás, a cseh és a lengyel közt, az én »et ego« jelentkezésemből ekkora kavarodás támadjon. Hisz én magam olyan tökéletesen el voltam tokolva.” (Németh 1977, I., 589.) Nemcsak az irodalmi életből vonja ki magát, de mesterségesen elzárkózik az élő irodalom olvasásától, József Attila *Külvárosi éj* utáni verseit nem ismeri, s a *Nyugat*nak egyetlen számát lapozza át a Babits-kritika óta. Önvédelemből nem olvassa kortársait, mert fél attól, hogy elérhetetlen mércét állítanak neki: „amíg olvastam, minden értékük kőként esett rám; sikerült soraik tanúként álltak föl ellenem, a megsemmisülés félelme és az igazságtalanság tehetetlensége szo-

rította össze a mellkasom. Ha dolgozni akartam, nem volt szabad foglalkoznom velük.” (Németh 1977, I., 597.) Hasonlóképpen próbálja semlegesíteni az őt ért támadásokat: ha csak teheti, elzárkózik szóbeli közvetítésük elől is, a kritikákat nem olvassa el, s csak Gulyás Pál értesítéseiből szerez róluk tudomást.

Ellenségeket lát bírálóiban, akiknek a neve hallatán már valószínűsíthető, hogy az ismert vádak közül melyikkel támadják meg. A kritikát az író üldözésének eszközeként tartja számon. Viszolyog a kritikákban érzékelt legszemélyesebb alantasságoktól, ezért előítéleteit megszilárdítva hallgattatja el a bírálatban megszólaló „másik” hangját. Az állandó üldöztetés ellen szellemi önkorlátozással próbál védekezni. Az önéletíró utólagosan vet számot e kiszámítható gondolkodás hátrányos következményeivel: „az egész szereplésemben van valami monológyszerű.” (Németh 1977, I., 599.) Sértett önérzettel próbál az ellenséges közeg fölé emelkedni: „Ez hát az emberiség? Ez Magyarország! Ezek közé vagyok én kitéve!” (Németh 1977, I., 598.) Ugyanakkor az olvasónak fel kell figyelnie arra, hogy nem képes feloldódni hívei körében sem. A hozzá közel álló közönségtől is idegenkedik: „Az én számomra a pokol előképe egy előadói dobogó. Amikor én a közönség fölé kiálltam, mindig elfogott a vadság, lényem egésze volt megsértve, e fölé a sok zsírtól csillogó fej fölé odavonszoltak.” (Németh 1977, I., 599.)

Kíméletlen a meghasonlott tanár vallomása. Visszatekintve előadói pályafutására, megalázó kudarcok sorozatáról tud számot adni. Vélhetően mindenre kiterjedő általános bizalmatlanságával magyarázható, hogy idegenkedett a szabadelőadástól. Pajzsként emelte maga elé a kéziratot, s ezzel csak növelte a hallgatóságától elválasztó távolságot. A *Kelet Népe*nek megbízásából előadóként járva az országot, elkerülhetetlenül szembesülnie kellett idegenségtapasztalatának valódi okával: „azokat az embereket, [...] akik egy előadásra beülnek, eleve lenéztem.” (Németh 1977, I., 599.) Azért fordul közönsége ellen, mert előadóként nem tekinthet el a hallgatóság igény szintjétől, ugyanakkor a közlésképtelen alkalmi előadásszövegek előállítása aránytalanul nagy terhet ró rá. Indulatot vált ki belőle az elvesztegetett idő tudata, mert minden általa készített írásművet a szerint

mérlegel, hogy részévé válhat-e életművének: az előadásokat „éppúgy el kellett dobnom, mint szülői értekezleteim, amelyekből szinte kikerült volna egy nagy regényre való.” (Németh 1977, I., 599.)

Egyetlen kortársával sem képes baráti viszonyt kialakítani, holott kísérletet tesz rá. A *Magyar Nemzet* írói „rózsadombi mély magyarnak” hívják. Anyagi helyzetének látványos jobbra fordulása a harmincas években számára is zavarba ejtő. Meghasonlik a „magyarsággal” is, mert aggasztónak látja morális állapotát: „a látszatok, amelyek ellen küzdenem nem volt erőm, egyre messzebb sodortak azoktól, akikért küzdöttem, a lelkemben is megindult egy elidegenedés. Én a magyarságot kivételes megnyilatkozásaiban s többnyire megszépítő messzeségen át ismerem meg.” (Németh 1977, I., 609.) Sérti önérzetét, hogy esszéikben kifejtett gondolatait, „ötven íróra, tudósra való ötleteit” nem használják fel a népi mozgalom írói: „Borzasztó egyedül éreztem magam abban az ügyben, amelyre az életem szenteltem.” (Németh 1977, I., 611.)

Az önéletrajzi elbeszélő önszemléletében meghatározó saját idegenségének tapasztalata. Azok körében érzi magát a legkivettebbnek, akiknek a szemlélete elvileg a legközelebb áll a sajátjához: „A tragikum épp ez volt: Magyarországon ők voltak »Máramaros«, nem állhattam csak melléjük; köztük viszont sokkal elhagyatottabb, gyűlöltebb voltam, mintha az ellenségeikhez állók.” (Németh 1977, I., 611.) Íráskötelezettségeit különös felelősségtudattal teljesíti, de kényszeres tervehalmazása robotos hajszára kényszeríti, s így az is megeshet, hogy készülő munkáitól is elidegenedik, ezzel is magyarázható, hogy feltűnően sok félbemaradt mű marad hátra. Nem az idegenségtapasztalat elsajátítására, de a hasonló gondolkozásúak közösségére vágyik: „megéreztem, hogy rokon hitű, rokon reményű emberek közelléte milyen nagy segítség a magunk lelke kibontásában.” (Németh 1977, I., 620.)

Az ideamber gondolkodásának legsajátabb tulajdonságai, szerepei válnak idegenné számára a háború után kialakított „cella-perspektívából” (Németh 1977, II., 39). A külpolitikai kényszerpályára került magyar belpolitika állandó üldöztetési

félelmet alakít ki benne, folyton a kivégzésétől retteg, ezért minden pillanatban kész az önkéntes halálra. A szellemi életben betöltött korábbi szerepe folytathatatlaná válik, történelmi utópiái szertefoszlanak, az „ideaember” egyszerűen elveszti a tevékenységéhez szükséges talajt, ezért kénytelen más irányba tájékozódni: „engem... jobban érdekel a természettudomány, mint a magyar irodalom, főként az úgynevezett sorskérdések.” (Németh 1977, II., 29.)

Házasságának elromlásáért a maga önérvényesítő természetét okolja, amely nem képes tiszteletben tartani a másik világának határait sem nevelőként, sem férfiként. Számára ugyanis a megértés feltétele a másik idegenségének felszámolása. Képtelen elfogadni egyenrangú lehetséges világok kölcsönhatásaként az Én és a Te összetartozását: „A hiba az én természetemben volt: »páros magányt« szeretett volna csinálni; akivel együtt élek, azt szinte a bőröm alá húzni, a gondolataimba, a munkáimba is bevonni. A feleségem erre nem volt kapható.” (Németh 1977, II., 93.) Az érzéki szerelemben viszont örömet talál megromlott házasságában is.

Vásárhelyi tanári tevékenységét „lélekkertészetnek” nevezi, de gimnáziumi működését a Jusztina-ügy miatt nem minősítheti salaktalannak. Pedagógiai kísérletnél jóval többnek fogható fel, ahogy fogékony tanítványának nevelését elképzeleli: „Egy lány – annak a kialakulatlan arca mögött még most kel a lélek, azt, ha az eszem nem is hitte, de a szívem úgy érezte, még párrá lehetne nevelni.” (Németh 1977, II., 94.) Saját mű megírására nem gondolhat, s másodrendű orosz művek fordítására is csak íróársai közbenjárására kap megbízást, a rendszeressé váló ideológiai megbélyegzések mellett alá kell vetni magát az Írószövetségben előírt marxista-leninista kiképzésnek. De tehetetlenül kénytelen eltérni a családtagjait ért sérelmeket is. Ella szenvedését, aki magánüzlete államosítása fejében bolti eladói állást kap, s ki van téve főnökasszonya munkahelyi gyöttrésének, Magda lánya megalázását a debreceni egyetemi felvételi vizsgán, ahol apja kárhozzatra ítélt műveiből kérdezik. Szellemi elhivatottságának köszönhető, hogy az évekig kényszerűen végzett napi tíz-tizenöt órás fordítói munka „gályapadból laboratórium-

má” nemesedik emlékezetében. Engesztelhetetlen viszont az őt ért bírálatok miatt elszenvedett erkölcsi sérelmei miatt: „Írói pályám a támadások szakadatlan sora volt – a művekért kapott ütések elviselése aránytalanul több erőm emésztette fel, mint a művek megírása. De a támadásokban sose az érvek, a vádpontok fájtak [...] hanem a szándék, az élvezet, amellyel a kortársak rám vetették magukat, s amely előtt valami tőlük idegen, kimarásra ítélt lénynek kellett éreznem magam.” (Németh 1977, II., 265.) Az idegenség feloldhatatlan tapasztalatával szembesülve ébred rá végtelen magányára az önéletíró: „Nem volt senki, akivel a helyzetemről beszélhettem volna.” (Németh 1977, II., 268.)

Lírai önéletrajz – emlékkönyv – napló Az értelmezés lezárhatatlansága

Lírai önéletrajzként fogható fel a *Megölt költő* című versgyűjtemény a *Homályból homályba* második kötetében. A versek döntő részben 1925–27-ben füzetekbe íródtak, a hozzájuk fűzött magyarázatok 1969-ben. A versek a kortárs költészet erőteljes hatását mutatják – elsősorban Ady, Babits, Kassák, Kosztolányi képalkotása, képzetkincse ismerhető fel bennük, s így lehetlenné teszik a szerző egységes képzetéből kiindulva a lírai hang megalkotását. A szerző viszont saját verseit értelmezi, s ez az elbeszélői szerepkör képes folytonosságot teremteni a lírai önéletrajzban. A versek keletkezési körülményeit, élményforrásait, életrajzi háttérét tárja fel az önéletrajzi elbeszélő, s kijelöli az egyes művek helyét a teljes életműben. A versek nemcsak emlékeket őriznek, de irányjelzői a később kibontakozó életútnak.

A válogatás és a versértelmezések azt hivatottak igazolni: „mennyre kész van a későbbi író-gondolkodó már ezekben is.” (Németh 1977, II., 326.) Az önéletrajzi elbeszélő olvasói utasításai szerint a lírai szövegek megelőlegezik a később megalkotódó arcnak valamely vonását. Valamit már megmutatnak abból, ami később lényegessé válik: „A *Menedék* mondja ki először a »szi-

get« szót.” (Németh 1977, II., 348.) A *Homályból homályba* szövegvilágában a versek az élet lenyomataiként jelennek meg: „Kislányunk 1926. november 15-én született; a másállapokra vonatkozó versek ez előtt, a megszületetről szólók utána – 1927 nyaráig keletkeztek.” (Németh 1977, II., 352.) A versek időrendben követik egymást, amíg az önéletíró képes megállapítani a megszületésük idejét. Mindebből látnivaló, hogy a költemények az életrajz helyreállításához szolgálnak elsődleges forrásként: „A papír s a gépelés módja-színe ezekhez a versekhez csatol egy magányost, amelynek azonban címe és tartalma szerint is hetek, hónapok múlva kellett keletkeznie. Mi volt a fájdalom, amely három-négy hónapi szakadatlan buzgás után a szám letapasztotta?” (Németh 1977, II., 352.)

A személyes élettörténet példázatszerű értelmezése, tehát az a fajta gondolkodásmód, amely az egyes életszakaszokat egy-egy általánosabb érvényű emberi modell megvalósulásaként közelítette meg az önéletrajzban, kiváltképp a *Szerep és műben* jelen van a versmagyarázatokban is: „A lírát én [...] az életgyőzelem műfajának tekintettem [...] a költő az életében megvalósult életrecept győzelmét jelenti be verseiben.” (Németh 1977, II., 353.) Az Osvátnak megmutatott versekről a szerkesztő egykori ítéletével hol vitázva, máskor meg egyetértve alkot véleményt, de verseit újraolvasva képzelt dialógust folytat kortársaival, mindekelőtt Babitscsal.

Az emlékezés időviszonyaitól függő identitás mibenlétének összetettségét hivatott szemléltetni az alábbi szövegrészlet: „Egy 1943-ban készült életrajzrészlet most újra figyelmeztet, hogy akkori gondolatvilágom is megtalálta az utat a kísérletezés bizonytalanságát mutató formákba.” (Németh 1977, II., 325.) Az elbeszélő önéletrajzi én húszas években papírra vetett, de elvesztett költői kísérleteit a két évtizeddel későbbi életrajzából állítja helyre a versek értelmezője negyedszázaddal később.

A Móricz Zsigmond halálára írt könyv, melynek részletei sokféle alkalomra készültek, annak az írónak állít emléket, aki munkáiban elsüllyedő világok örökségét adta tovább. A róla szóló mű azért kaphat helyet az önéletírásban, mert a megrajzolt szellemi arcképben a portré alkotója is szembesülhet magával.

Az emlékezőhöz az elvesztett író társ állt legközelebb. Az önéletíró a „megőrző megőrzésre” vállalkozik, s ez a törekvése azt sugalmazza, hogy a számára létfontosságú tárgyiasult emlékezet elsajátítása a rá hagyományozott örökség újraírása által lehetséges. Az emlékkönyvben a megértés közösségének megmutatására esik a hangsúly. A visszaemlékezés azt a közös szellemi világot vázolja fel, amelynek talaján teljes lehetett az egyetértés a két író között a magyar irodalmi kultúra általuk legfontosabbnak ítélt kérdéseiben: „A magyar nyelv a tizenhatodik században hatalmasabb volt, mint ma.» »A mai írói nyelv világosabb, de a beszéd virtusa elapadt benne.» »A magyar irodalomnak nem a vers, a próza az alapja; a vers az ingatag, a jövevény benne.» [...] »Kemény Zsigmond a múlt század legnagyobb írója.»” (Németh 1977, II., 441.) Az önéletíró szemléletes példák sorozatával bizonyítja kettejük gondolkodásmódjának közösségét. Az emlékkönyvnek így válnak részévé a felidézett személyes találkozásai során szóba került kérdések a gazdálkodástól a népnevelésig. Az önéletíró saját vállalkozásának részeként beszél Móricz-tanulmányáról az *Ember és szerepben*, amely így a Móricz-emlékkönyvre vonatkoztatható önértelmezésként is felfogható a szövegek közötti olvasás távlatában: „itt nemcsak Móricz Zsigmondról van szó, hanem a magyar alkotás és magyar sors összefüggőbb szemléletéről, az egyéniség titkainak újféle kitapogatásáról.” (Németh 1977, I., 331.)

Az önéletíró a könyvben kifejtett gondolatok számára közeget teremt kettejük dialógusainak megjelenítésével, s ennek köszönhetően az elbeszélés nem alakul át egyszólamú esszévé. Nem kétséges, hogy az önéletíró számára eleven tapasztalat volt, mekkora erőfeszítést igényel a saját vélemény időleges fölfüggesztése a kölcsönös megértés érdekében. Talán ezért is tér vissza nem szűnő csodálattal visszaemlékezésében Móricz beleérző, átélő, sőt átlényegülő képességére, tehát annak a kivételes tulajdonságnak a jellemzésére, ahogy Móricz írásra készülve médiummá alakul át, s „föl tudja adni magát, hogy a másikat megértesse.” (Németh 1977, II., 461.)

Az önéletírásra vállalkozó elbeszélő előszót ír naplóihoz, amelyek két-kötetes életrajzi írásainak végén kaptak helyet. Az olva-

sóhoz intézett eligazító szavai nincsenek teljes összhangban a gyűjteménybe felvett, meglehetősen terjedelmes önelemző szöveggel: „próbáltam naplót írni, az ilyesféle naplóvezetéshez azonban nemcsak az idő és szívósság nem volt meg bennem, de talán az érdeklődés sem önmagam iránt vagy a rendszeres természettudományos megfigyelő kedv a világ iránt.” (Németh 1977, II., 481.) A rendszertelenül, egy-két napig nagyon intenzíven vezetett naplók felfoghatók kétségbeesett híradásoknak a válságba került író feloldhatatlan helyzetéről, amelyet külső élete és az ezzel éppen ellentétes eszményei közötti ellentmondás határoz meg. A naplóírás katarzist nyújtó védekező tevékenység az önéletíró számára. Időlegesen oldja az elviselhetetlenné váló lelkiállapotot: „Csak a kétségbeesést tartom távol egy kicsit evvel a rengeteg betűvel.” (Németh 1977, II., 512.)

Az életrajzi írások összefoglaló címének értelmezési ajánlata szerint a naplóban elvégzett kíméletlenül racionális, terápiás célzatú önelemzések segítenek megvilágítani a lelki élet homályos területeit: „A naplóra jellemző sűrű csillagok rendszeren egy ilyen [...] csipeszmozdulatot zárnak közre, a gondolat egy-egy rávillanását a zsigerekben vergődő homályra.” (Németh 1977, II., 482.) Az önéletíró a napló műfaját szertartásnak nevezi, s meg nem született drámához hasonlítja. A naplóírás akkor válik szükségessé, ha a „homály”, a válságos lelkiállapot már elviselhetetlen. A napló önmagában egyoldalú képet adhat írójáról, mert elsődleges célja a fájdalom okainak mélyreható feltárása.

A napló és a megelőző önéletrajzok szöveg közötti kapcsolatba lépnek egymással. Nemcsak egyetlen esemény kétféle elbeszélésével találkozhat az olvasó, mint a *Kék rókával* szemben alulmaradt *Villámfénynél* viszontagságos bemutatója esetében (Németh 1977, I., 565; Németh 1977, II., 484), hanem az önéletrajzban részletesen kifejtett gondolatok aforisztikusan tömör megfogalmazásával is: „Az igazi »önismeret« nem a gondolat képe önmagunkról, hanem az egész szervezet tudása legmélyebb céljáról.” (Németh, 1977, II., 504.) Másfelől a naplójegyzetek talán nyersebbek, mint bővítményként felfogható megfelelőjük az önéletrajzban, de a maguk kíméletlen szókimondásával mégis eszméltető erejük: „Előrehaladásom mértéke mindig ez lesz: meg-

szöknék-e öngyilkossággal a megkínzatótól. A vértanúság: a helyettesíthetetlen erőpróba.” (Németh 1977, II., 503.) Naplóiban küzdelmet folytat magával családjá miatt, amelyben magára marad értékrendjével, de egyértelműen elválasztani sem tudja életét családtagjaitól, mert kötelességének érzi a róluk való gondoskodást.

Szembetűnő, hogy a *Kisebbségben*-t az önéletrajztól eltérően nagyon szigorúan ítéli meg 1948. június 21-én kelt naplójegyzetében: hevenyészett műnek gondolja, amely azért lehet megújuló támadások céltáblája, az író Achilles-sarka, mert „a végső órán figyelmeztető kiáltásként kiszakadt zavaros” írás (Németh 1977, II., 541). A naplóíró mintegy az önéletrajzokban elbeszélte „ideaember” történetének olvasójaként összegzi élete alapvető szenvedélyét: „az életet egy kicsi folton magasabb rendűvé szervezni, olyan miliőt teremteni, amelyben magamnak érezhetem magam.” (Németh 1977, II., 552.)

Az önéletrajzzal közös szövegrészletek visszaható érvénnyel értelmezik a megelőző elbeszéléseket. A naplóban kiengesztelődik anyjával, akinek a természetéről gyakran beszélt elfojtott indulattal. Részvétet érez szülei iránt, akik tönkretett házasságukkal nemcsak egymásnak, de fiuknak is szenvedést okoztak.

A naplóíró közvetlenül is értelmezi elkészült, s elkezdett önéletrajzait, s elégedetlen velük, mert nem engednek szabad utat az önvizsgálatnak, amelyre a hajlam megvolt benne: „Nem a részleteket kendőztem – az egésznek adtam egy szoborszerű, idealizáló tartást.” (Németh 1977, II., 555.) Ugyanakkor annak is tudatában van, hogy „vallomások az ember, még magának is csak művekben tehet. Nem mondhatunk magunkról semmi igazán igazat. A rólunk lehasadó alakok együtt többet mondanak a legtökéletesebb vallomásnál [...] Program: harmadik személyben gondolkozni magamról is. Nem is harmadik személyben – harmadik személyekben.” (Németh 1977, II., 560.) A mű zárlatában az elbeszélő bejelenti életrajzának folytatását, s ezáltal az önéletrajz szüntelen újraírásának kényszerét, végső soron az önértelmezés lezárhatatlanságát sugalmazza.

Cs. Nagy Ibolya
ELŐ- ÉS UTÓHANG
AZ ELSŐ NOVELLÁHOZ

Előhang

Valós életrajzi, illetve alkotáslélektani környezetével emblematisz pontjává nőtt az életűtnak s az életműnek Németh László első megjelent s rögtön pályadíjat nyerő írása, a *Horváthné meghal*. Negyven év múltán – írja majd a *Negyven év* (1965) bevezetőjében – „egy mai magyar novellagyűjteményben még mindig ezzel a munkámmal akarnak szerepeltetni”, s ezzel kezdi, „a pályadíj átvételéhez fűződő anekdotával” a francia kiadású *Iszony* (1963) előszóírója (Illyés Gyula) is az író bemutatását: az érintett szerint azért némileg kiszínezve, dramatizálva a történetet. Akadnak megkülönböztetett alkotói helyzetek, s curriculum vitaék is gyakorta szólnak a pálya mások által nem feltétlenül érzékelt, az író számára mégis különösképp nyomatékos, mert determinatív hatású pillanatairól: ám Németh László pályakezdése a teljes és nagy – irodalmi és családi – nyilvánosság előtt is katartikus erejűnek tetszett.

A pillanat valóban katartikus volt.

Mert az ifjú pesti fogorvos, aki már az önálló életkezdés leg-elején minden erejével az akarata ellenére köréje fonódni látszó „háromszobás polgári jövő” rémképe ellen küzd, s a „fűrógép”, a „pumpás szék”, a „nikkelezett köpöcsésze” meg a „verejtékező páciensek” társaságában költői pályáról álmodik arra várva, hogy a „fűrógéphez láncolódo völegényből a lírikus kiugorjon” (*Homályból homályba, Szabadulás* 1977): az ifjú névtelen tehát számára merőben váratlanul és véletlenül 1925 decemberében megnyeri a *Nyugat* novellapályázatát. Egyetlen lobbanással ismertté válik, de nem költőként, amivé vágyott lenni, hanem íróként: hogy azután még ennek a lobbanásnak fényében keve-

sellje is e szerepet, s vágyjon lenni esszéista, gondolkodó, nemzetszolgáló, a szellemi élet irányítója.

Képzeltük magunk elé a helyzetet: amidőn a huszonnégy éves fogorvos szinte a pályadíj átvételét követő napokban bejelent, mert rögtön be is jelenti igényét a magyar szellemi élet organizátora státusra – a magyar szellemi élet egyik organizátorának! Képzeltük magunk elé Osvátot, aki, Kosztolányi Dezső *Nyugat*-beli (1923/6.) kisportréja szerint az „elméletekkel szemben” eleve „bizalmatlan”, de „hogya olvas, vagy hallgat egy művet, mindig éber figyelme fölrezen épp annál a mondatnál, melyet írás közben [...] tökéletes markolásnak éreztünk”; nos, képzeltük magunk elé Osvát Ernőt, amint e szavakat, a díjból szervezett külföldi nászutazás alatt készült, harmincoldalas írói-szellemi programtervezet e tökéletes markolású mondatait olvassa: „Én [...] nem akarok csak művész lenni. Adósuk vagyok mindazoknak, akik úgy hányódnak, kallódnak, mint én, a magyarság veszendő erőinek. Mi szeretnék lenni? Író, tudós? Talán nevetségesen hat, ha leírom: a magyar szellemi élet organizátora.” Szegény Osvát, írta később, 1933-ban Németh László, a *Nyugat* 25 éves jubileumának ünnepségre készült s ott felolvasott emlékezésében, szegény Osvát, „az írók elől eldugott, de hónapokon át kávéházazott velem, vesztegzár alá fogott, gyógykezelt, fertőtlenített, megpróbált átnevelni. Én azonban megsértődtem. Elmaradtam a kávéházi találkákról, s évek múlva más folyóiratokon át szivárogtam fel a nyilvánosság elé”. (Legelőbb a *Protestáns Szemle*, azután a *Társadalomtudomány*, a *Napkelet*, a *Magyar Szemle* lettek számára a nyilvánosság fórumai.)

A helyzet több volt, mint ellentmondásos.

Mert a sértődés s elmaradás igazi oka nem csupán a levélre nem tudhatni mit válaszolt, bár sejthetni, mit gondolt *Nyugat*-szerkesztő fertőtlenítési módszere volt: amelyet persze Németh László a maga vállalta szerep elleni merényletként érzékelhetett, s a személyiségétől idegen szerep elfogadtatási kísérleteként egyúttal. „Láttuk, hogy kötötte magát e kornak legnagyobb kritikusa s talán legtisztább embere a *Horváthné meghal* tökéletessége mellett. Van abban valami jelképes, hogy amikor kezében volt egy tanulmányom, amelyben, mint magban a fa, egész vál-

lalkozásom ott feszengett, ezt a meddön tökéletes elbeszélést emelte ki, mellyel a kaland egy véletlen pillanatra ajándékozott meg. Az ő számára én, haláláig is, csak a *Horváthné meghal* írója maradtam”: csak hát Németh László már ekkor formálódó életterve nem volt szinkronban az irodalmi közbeszéd róla alkotott képével, sem az irodalmi élet meghatározó személyiségeinek vele szemben támasztott elvárásaival. „Az író vállalkozás. Öröklött képességei: az alkat; gyerekkorának emlékezetnépesítő élményei: a szülőföld; az átvett tradíciók kényszere: a nemzet; a szellemét termékenyítő áramlatok: a kor akarnak művé öröködni és hatni benne” – írja majd az 1926-os *Móricz-tanulmányban* (*Protestáns Szemle*). Tehát az „ember mint feladat nyomul bele a világba, az író pedig, e feladat tudatosítójaként, mint vállalkozás, ezért nem kerülheti el, hogy betöltse a neki rendelt feladat kínálta szerep predestinációját” – értelmezi Domokos Mátyás (*A „vállalásos” nevelésről* című, 1962-es tanulmány alapján, *Hajnali józanság*, 1997) s utóbb értelmezi maga Németh László is, pályakezdésére visszautalva (a Domokos Mátyással 1969-ben készült interjúbán: *Az író – vállalkozás, Írószors*, 1991): vállalkozás, mely voltaképpen „hajlam, képesség, lehetőség hajlékony szövődése”, „valami organikusan növő”, „növésterv, törekvés”. S Németh László a számára rendelt feladatot kezdettől másnak, többnek, organikusabbnak gondolta el, mintsem hogy a *Nyugat* felfedezte tehetséges novellistaként beálljon a nagyreményű ifjú irodalmárok igen népes seregébe. „Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud. Az egyik csupa takart mélység, a másik csupa világ felé fordított felület, és mindkettő mi vagyunk” (*Ember és szerep*, 1935): s Németh Lászlót zavarta, zavarhatta, hogy alkotói személyiségének s az abból fakadó szerepvállalás-igénynek nem gazdag árnyaltságára, csupán felületi vonásaira volt kíváncsi az őt fölfedező irodalmi társaság, élén a szerkesztők legnagyobbikával, Osvát Ernővel.

Ugyanakkor Németh Lászlót a számára meghökkentően új és akkor nemkívánatos szerep elleni ösztönös tiltakozás mellett a kudarcérzet, az alkotói sikertelenség is bántotta, utóbbi, jó ideig föltehetően még inkább: az ugyanis, hogy a *Horváthné meghal* novelladíja, a váratlan s ragyogó írói győzelem után több győze-

lem nem következett. A tanulmányírói pályázatra a novellával egy időben beküldött, emlegetett dolgozat, az *Ady-vers genezise*, a középmezőnyben végzett (holott, vallja majd az *Ember és szerepben*, „százszor inkább az én szellemi gyermekem” volt); a kávéházi találkákra vitt új s újabb adag novella- és verscsomagot sem az író szerint várható, mintegy magától értetődő lelkesedéssel fogadta Osvát, ellenkezőleg. A *Télemekhoszon* „átsiklott”, exhibicionistának vélte, mi több, „tréfálkodásában” kegyetlennek, a versek közül pedig csupán a *Mezőföldi táj* egyetlen soráról szólt elismerőleg, arról sem többet egy mondatnál, inkább csak bólogatott. Ez az egyetlen vers jelenik azután meg a *Nyugatban* a következő esztendő augusztusában (1926/15.), sok hónappal a *Horváthné meghal* után, a többit a sértett szerző vissza is kéri. „Úgy éreztem [*Ember és szerep*], kegyetlen és méltatlan dolog volt, amit csináltak velem. ... Semmit sem gyűlöltem úgy, mint a *Horváthné meghalt*, gyalázatos szilánkom, amely kellett, ahol én nem kellettem. A *Mezőföldi táj* ott hevert a zongorán, a kihajtott *Nyugatban*, időnként odamentem hozzá, elolvastam, az első versem, a hattyúdalom, milyen gyönyörű és nem lesz folytatása. ... Fogorvos mindörökre – s szívemet térdem fölé hajtotta az iszonyú, heroikus fájdalom, a szakítása”. Németh László leplezetlen ingerültséggel igyekezett szinte lerázni magáról a szerzőjét a semmiből kiemelő, sikert hozó, tetejében legelső művet: miközben heroikus fájdalommal éli meg az ismeretlennek, a mindörökre fogorvosnak maradás iszonyú lehetőségét. „Könnyektől és kacagástól fuldokolva” olvassa a hírt, hogy első díjas lett, s pár nappal később már ott a hírhedett levél, s pár héttel utóbb már megfogalmazódott benne, amit majd az *Ember és szerepben* tár a nyilvánosság elé is, hogy: „írhat egy író magában véve hibátlan oldalakat, amelyek nem esnek vállalkozása irányába, úgyhogy a tökéletes mű ilyenkor »melléktermény«.

Az irodalomtörténet sokszor feltett kérdése, hogy Németh László elkanyarodott volna-e olyan hamar a kritikus, majd tanulmányírói pálya felé akkor is, ha a többi novellát, melyet aktatáskájából Osvát (és a *Nyugat*) elé borított a kávéházi asztalra, olyan vagy közel olyan siker fogadja, mint a minden nyilvános szépírói előzmény nélkül kipattant legelső, ha tehát nem kell

úgy éreznie: „kihorgásztak és visszadobtak, s én horogtól véres szájjal úszhattam vizeimben”. De kérdés volt ez Németh László számára is. Önvallomása szerint: „Soha eszembe se jutott, hogy kritikus legyek. Ahogy azóta annyi fiatal író látta, a kritikát én is valami mesztic-műfajnak tekintetem, vérbeli író nem lehet kritikus. De végre is minden más út el volt zárva előlem – s lehet az véletlen, hogy erre az alkalmi írásomra [a *Protestáns Szemlében* megjelent Móricz-tanulmányról van szó] többen moccantak meg, mint az Osvát által felmutatott »remekműre«? Nem próbálkozhatom itt legalább átmenetileg? A víz színén tartom magam, s majd csak történik valami” (*Ember és szerep*). A *Messziről*-ben (1936) is hasonlóan fogalmaz: „Noha mint szépíró tűntem fel, azonnal a kritikára csaptam át. Nem azért, mert a tanulmányhoz »több tehetségem volt«, mint a szépirodalomhoz. Ha a *Tanú* előtti évek szépíró-termése megjelenik, az ellenkező derül ki”.

Azonban éppen maga az író erősíthet meg bennünket ennek a vélekedésnek az ellenkezőjében is; abban, hogy őt a Németh László-i „növésterv” eleitől fogva másféle utakra csábította. Hogy hová és mifélékre, arról már árulkodóan vallott az Osvátnak írott, utóbb szégyellt levél, mert abban is a „természettől kapott megbízás” küszködte „magát a napvilágra”, bár „dadogva és zavarosan”. „Az írástudó irtózik ettől a dadogástól, s tökéletességünk irányába terel”: s így terelte volna Osvát a remélt új s tökéletes novellák felé, el attól a gyanús organizátori státustól. Úgy véljük, Németh László nemcsak azért váltott műfajt, mert a terelgetés végtére is sikertelen maradt s nemcsak azért, hogy átmenetileg a víz színén tartsa magát. Hanem azért is, mert ama természettől kapott megbízás erre kényszerítette. A levéllel a „*Horváthné meghal* ellen küzdöttem...”, a bírálatban foglalt jellemzés ellen, amely eleinte olyan volt, mintha egy házfalon, márványba vésve olvastam volna az érdememet, de lassan nyomni kezdett, mintha az a márványlap a mellemen feküdne, s a tulajdon »tökéletességem« akarná kriptába zárni azt, ami tökéletlen benne, de én vagyok”. Az önellentmondás az indulás óhajtott s kapott szerepeinek önértékelését illetően ott rejlik a *Messziről*-ben is, pár sorral a följebbi kijelentés után: „Két célom volt: a Trianon utáni, helyzetérzését veszített magyar szellemet a kor

égtájaihoz igazítani, és siettetni a kiválogatódását annak a magyar írógárdának, amely ennek az új magyar tudatnak a viselője lehet.” Vagyis olyan vezér lenni, aki vezéreket akar adni a népnek. Egy új nemzedéket. Németh László már a kezdet kezdetén „nehezebb, áldozatosabb szerepet” kért volna Osváttól, „mint Horváthné meghalokat írni”.

Hogy pontosabban milyent, hogy mit?

A harmadik Magyarország megteremtésének elképzelt s önmagára kiosztott, azaz egyénisége által megszabottan „természetes” feladatát. (Részletesebben először *Az Ady-pörben* [1927] elmélkedik erről. Az egyik Magyarország, a „hivatalos Magyarország” ott áll a „hazafiasság, a vallásosság és az erkölcs sziklaszirtjén”, s azt sugallja: „az ember legyen hű az ősi ideáljához, s ne engedje meglazítani az ősi fundamentum gránittömbjét”. A másikat Németh László szerint a „Szépség papja”, Babits és a *Nyugat*-holdudvar, tehát a klasszikus vagy esztétikai modernség képviseli a „harcos” Ady oldalán. És ott a harmadik Magyarország, írja: Makkai Sándor püspök személyében, aki a *Magyar fa sorsában* a „zseni szent önzésével, minden élményt és minden csodát magába sűrítő önszerelmével, indulatainak nagyobb kilengésével magyarázza Adyt, s a „gránittömb s a *Nyugat* álláspontja mellé” odaállva „nem átallja az erkölcstelen bárd erkölcstelenségét kétségbe vonni, s egész könyvet szentel Ady emléke purifikálásának”).

Ez a harmadik Magyarország persze nem volt sehol, semmiféle párt, intézmény, csoport nem képviselte, értelmezi majd a *Negyven évben* (1965). „Az a meggyőződés szülte, hogy a két Magyarország, sem a Horthy-restaurációt végrehajtó, sem az ellenzékbe szorult polgári liberális, nem az igazi; az igazit, az elődök sugalmazását megértve, a többség érdekét vállalva, nekünk, íróknak kell a magyar népből megidézniük.” Vagyis egy platóni idea volt, „melyet egy nem politikára született ember a földre akar húzni, a valóság mélyebb vagy mennyei természeteként előcsalni”, s nem egy használható politikai program. „Ez az elképzelés egyszerre tartalmaz (kül)politikai, történelem- és társadalomelméleti, kultúr-morfológiai, erkölcstani és egyéb vonatkozásokat” – írja Bertha Zoltán (*Új Horizont*, 2001/2.), tehát

többféle törekvés szintéziseként értelmezhető. Ez az idea azután az elkövetkező években, bár hivatalos képviselőt, formát továbbra sem kapott, az értelmiség „közérzetébe” erőteljesen beleszólt.

S ez az idea bukkant fel csírájában már az Osvátnak írt levél soraiban is, s vált majd erőteljesebbé a pályakezdés éveinek, a „készülődés” idejének irodalmi tanulmányaiban, 1926–31 között. „Pályám első hat évében én voltaképpen azt próbáltam, próbálgattam megvalósítani, amit a pályadíj átvétele után a *Nyugat* szerkesztőjéhez intézett, főlegesen őszinte levelemben programomul állítottam fel. Magyarországon még bizonyára sok olyanféle elátkozott tehetség lappang, mint én voltam, hálából ezeket szeretném felkutatni, egy írói lovagrendbe, kerekasztalba összehozni, s a magyarság felemelésére mozgósítani. Kritikáimban én elsősorban ennek az új nemzedéknek a tagjait kerestem, az előzőnek az eredményeit leltároztam, az idevezető irodalomtörténeti hagyományra vettem egy-egy fénynyalábot, és különálló nagy tanulmányokban s kisebb ismertetésekben a külföldi irodalom sugallatait igyekeztem a mi szárnybontogatásunkhoz kihasználni” (*Utolsó széttekintés, Életemről, munkáimról*, 1970).

Ez az erőteljesen megnyilatkozó szándék, célorientált program tehát mintegy felülírta benne a szépírói ambíciót már akkor is, amikor a műfaj- és szerepváltásban a novellák s versek *nyugatos* elutasítása miatti sértettség, megbántottság látszott az erősebb motivációnak lenni. Németh László számára a tanulmány volt az elsődleges szellemi munka, a közéletben vállalt szerep; „az irodalom pedig a másodlagos, az írói kombinát melléküzeme”: miközben pályája kezdetén azért az elutasított novellista és költő szomorúságával szánja magában a művészetében kellően nem értékelt alkotót.

Bő két évig írta még Németh László a mezőföldi s egyéb tematikájú novellákat, e műfaj azután „el is játszotta szerepét az életemben” (*A novellák elé*). Úgy vélte, nem belső szükségből, inkább dacból, bizonyítási szándékból születtek e művek: például hét novellát írt, „csapott össze” két nap alatt, s küldte be a *Nyugat* következő pályázatára, álnéven, egyébként a legkisebb siker

nélkül. (Mint ahogy ezután csak álnéven, például Lelkes Lászlóként publikált e műfajban más lapokban.) Parasztnovelláinak tájnyelvét utóbb erőltetettnek vélte s egyáltalán: az első novella „dicsért erényei” a szerző későbbi pályaelemzése szerint többet nem bukkantak elő. „Horváthné géniusza örökre elillant tőlem, paraszttörténeteim csikorogtak az erőltetett tájnyelvtől, s a versírás szent dagálya is elaludt.” (*Ember és szerep*)

Most azonban még éppen itt járunk: a sikert hozó „gyalázatos szilánknál”.

A mű

A Vörösmarty Akadémia bizottságának jelentése a *Nyugat* novellapályázatáról (illetve a bírálati jelentés) 272 beküldött novellát említ, meg a reményt: hogy találni fognak „néhány kivételesen jó” írást: és, talán, a „hálátlan tömeg” is nyújthat hasznosítható tanulságokat, információkat. Például – nem vádolhatjuk mellébeszéléssel a bírálókat – a „dilettantizmus mostani színvonaláról”. Ebből az irdatlan novellatömegeből – a több mint száz figyelemreméltó, azon belül a huszonegy kimagasló mellől – ugrott ki az eredetileg *Végrendelet* című, s valójában évekkal a pályázat előtt írt, akkor csak a fiókból elővett mezőföldi paraszttörténet, ismeretlen írójával együtt.

„Életteljesség, igazság, a megírás hiánytalan művészete helyezi az összes pályaművek fölé a *Horváthné meghal* című paraszttörténetet, melyet a realizmus ökonómiája, a stílus magyar gazdagsága, a humorrá tisztult életismeret az általános-emberi művészi magasságába emel. Minden alakja és minden szava él. Ezt a novellát tartjuk a leghibátlanabbnak, művészi értékekben legdúsabbnak. Az első díjat ennek ítéljük.” A bíráló Gellért Oszkár, Kosztolányi Dezső és Osvát Ernő egyhangú döntést hozott.

A novella a mezőföldi nagymama halálának története.

De nem poszt-, hanem prae-történet: szegény nagymama még javában él, amikor az unoka pályadíjnyertes novellájában irodal-

mi textussá válik az – elképzelt – agóniája. Együtt vele az örökségre éhes fiú és a három asszonylány tipródása a betegágy körül: a jól-rosszul leplezett harc a vagyonért. A küzdelem: a gyermeki fájdalom és a szerzési mohóság; a szülő iránti tisztelet meg a megkülönböztetés miatti düh között. „Szép, szép” – mondta a novella olvastán a szerző álmából fölvert édesapja –, de mit szólnak majd a szilasiak. S nekem csak most jutott eszembe, hogy ez a Horváthné, akinek a neve a *Nyugat* élére került, a nagyanyám, s az a testvérkoszorú, mely halottas ágyát érdek és kegyelet felelő kórusával veszi körül: az apám családja” (*Ember és szerep*).

Az írásmű realizmusa tehát, mely annyira megfogta a bírálót, a mű fikatív világán kívüli háttérhez kapcsoló, szekunder realizmust is jelentett annak, aki otthonosan mozgott a műkörnyezeten túli, de ahhoz kötődő világban. „Amikor az én *Horváthné meghal* című novellám megjelent, Szilason nagy botrány lett belőle, valamelyik irodalmár jegyzőgyakornok fölolvasta az atyafiak közt, az egész Németh család úgy érezte, hogy összezenetnek a hátuk mögött, a nagybátyám előtt, akinek gyomorvérzése volt, el kellett tagadni. Én magam is kaptam egy kemény levelet, hogy ha ötmillióra lett volna szükségem, összeadja a rokonság, nem kellett volna azért a nagyanyámat meg a nagynénéimet, akik mindig szívesen láttak, kicsúfolni.” (*Ember és szerep*) Vagyis a legelső nyilvánosságra került műve a kimondott, leírt szó, az írás felelősségének érzésével is megismertette Németh Lászlót: az írástudó felelősségével, már ekkor. A *Horváthné meghal* nemcsak díjat és dicsőséget hozott, hanem „Szilason s főleg Bogárdon sértődést is” (*Homályból homályba – Szabadulás*). De hogy az utóbb családi „engesztelésül” írott vers, a már címében is ironikus *Palinodia bolhásiakhoz*, csiszolt-e valamit a rokonok haragján: kétséges.

Zug falu pletykálkodója,
Eljárt nyelvemen pironkodom.
Zokon esik súlyos orolástok,
Én szerettelek titeket, bolhásiak.
Fehér asztal az úrélet
S a paraszt paprikás pincszer.

Kolbászevők poszka ivadéka,
Visszaóhajtozom a diófa alá.
Nagyapámé a diófa,
Ismeritek, a présház előtt.
Nyúlpörköltre iszik a sógorság.
Kelnek virtusregék. Lacika mustozik.
Két arasz Lacika s nektek
Még ma is csak a pesti gyerek.
Ti is nekem bátyja, nénje vagytok.
Csizmás tekintélyetek el nem kophatik.
Amit szóltok, fontosabb szó,
Mint a világ nagy szórobajai.
Vicceitek parasztdekameronját
Fejbül tudom, bár a Miatyánk cserbenhagy.
A Föld panorámafáján
Szilast fúrták benéző lyukul.
Nekem rajtatok át szabad látnom,
Mi örök s rajtatok át meg is láthatom.
Sorsotokat kicibálom
Igar, Dég közül kiemelem,
Úgy mutatom, tálcán a világnak:
Ez Szilasbalhás s ez a világ is. Ehol.
S ha csunya „cifrát” mutatnék
Fotografusságom sértve hű,
Nem a sértés, a hűség a célom
S egy más értelemben becézés, ami sért.

Most nem tisztünk a Németh László-líra esztétikai megmérése, e versé sem, s nem is a költemény önértéke miatt, csupán az engesztelő gesztus bizonyítékául idéztük ide e nyilván nem túlzottan közismert sorokat, megjegyezvén: erősen kellett akarniuk a balhásiaknak a megbékélést, hogy az *ellendal* jelképezte békejobbot elfogadva, feledjék a *Horváthné meghal* „csúnya, cifra” fotográfiáját.

Járható útnak tetszik, ha a novella közelebb vizsgálatakor a bírálóbizottság jelzőkarói mellett haladunk, s megpróbáljuk

megfeleltetni egymásnak a szöveget és az azt minősítő mondatokat. A művet és a róla való ítéletet.

Ésszerű, jól meggondolt, jól elrendezett, jól szerkesztett realizmust látott a novella elsőrendű értékének a bírálóbizottság. Az ábrázolás lényegi vonásaira mutatva: a visszafogottságra, a takarékos szóhasználatra, a mértékre és ízlésre. „A szerkezet és a koncepció közeledhetett és távolodhatott az élet részletességétől, de az életszerű ábrázolás a legelvontabb látomásnak is művészi feltétele” – írja majd a Kodolányi János *Futótüzéről* született kritikájában (1929), s ez az életszerűség, „életteljesség” a maga realizmusában egyúttal a mértéket is feltételezi. Hogy, mondja másutt ugyancsak Kodolányiról szólva – s idézi tőle Kocsis Rózsa (*Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben*, 1982) –, a műből ne lógjon ki egy „szociológiai vagy pszichológiai tankönyv”.

E mérték és ízlés a novella leírásaiban (ház és szoba, viselet és tárgyak), valamint a dialógusokban (párbeszéd a férjjel, a testvérrel, az anyával) épp csak annyit tükröznek a paraszti környezetből és beszédmorból, amennyi még elégséges a megjelenítéshez, az üzenet továbbításához, de nem többet annál. A „parasztörténet” megfestett mikrovilága a tapasztalati szinten ismert tárgyi környezetet túl a „gyermekkor legszebb hónapjai”-nak tájnyelvi emlékeit is fölmutatja: a „stílus magyar gazdagsága”, írták volt erről a bírálók. S hogy a novella „minden alakja és minden szava él”, annyit is tesz: a műben nincsenek holt szavak és fölösleges alakok. Illyés úgy mutatja be a franciáknak: „Egyszerű, de tökéletesre formált, szinte szavanként magvas mondatokkal” ábrázol az író.

Később azt vallja Németh László, hogy az ábrázolás minőségét, például az *Emberi színjátékban* (de a *Gyászban* is) zavarta a túlzottan bő tapasztalati élmény. Mert „az író igazi eleme nem az élmény, hanem a látomás”; s hogy a „kitalált részek sokkal jobbak benne” (a *Gyászban*), mint a „kulcsregénybe illő élménytörmelékek”, s hogy az öreg Boda pap otthona (az *Emberi színjátékban*), „melyben sosem voltam”, sokkal „élethívebb”, mint a Horváth-udvar, „melyben húsz vakációt töltöttem”; s hogy meg kellett tanulnia „elég határozottan” válogatni „élet s művészet

közt”: a *Horváthné meghal* azonban a szerkeszteni tudás és a mérték, bár első, de csúcspillanata. Lehet, a sors véletlen ajándékaként, lehet, hogy hályogkovács módra, mégis élet és művészet kívánatos arányát fölmutatva.

Ez a visszafogott realizmus leplezetlenül mutatja – a korai, 1926-os *Móricz*-tanulmány megállapításai elméletileg is igazolják majd –, hogy a móriczi prózaművészet iránti tisztelet, a móriczi novellák realizmusa és „klasszicista nyugalma” iránti vonzalom nyert irodalmi-esztétikai formát a *Horváthné meghal* realizmusának ökonómiájában. „A *Nyugat*-nemzedék prózaírói közül Németh Móricz Zsigmondot tartotta a legnagyobbnak..., a móriczi prózát olyan alapnak tekintette, amelyre a modern irányok ráépülhetnek, de a fejlődés érdekében tovább kell építeniük...” – állapítja meg Kocsis Rózsa, s a továbbépítés épp a lélektani finomítás, a lélek mikroszférájának nagy érzékenységű láttatása irányába folyt, már a *Horváthné meghal*ban is. (A korai novellák számos alakja azután, újabb, hosszabb lélektani éréseken, személyiségfejlődésen átesve, majd későbbi művekben, főképp a regényekben tűnik fel ismét. Illetve a „témakör tágítása”, újraírása mutatta, mit tett, például a *Télemakhosz*-szal majd az *Irgalomban* az időközben eltelt „negyven év”.)

A klasszikus realista próza külső nézőpontú, auktorális elbeszélői magatartása alapvetően meghatározza a novella szerkezetét, intonációját, s ez a magatartás minősíti is esetünkben enyhe ironiával fedetten valószerűvé a novellatörténetet. A szereplői magatartás- és beszédreakciók nem törik össze ezt a konstrukciót, s nem emelik a történetet önmaga és az elbeszélő fölötti metaszférába: az megy a műidőben kijelölt lineáris útján, az önmaga jelentésén túl másfajta jelentést nem jelképező zárlat felé. A történet befejezése: a betegágnál gyűrődő, a haldokló anya erejétől és a helyzettől megszeppent, akarata fogyott lányok, minden otthoni, a férjeknek tett fogadkozásuk ellenére, aláírják az örökségükben őket megrövidítő, a fiútestvért előnyben részesítő papirost. A történet érvényessége az ábrázolt közegre, helyzetre és szereplőkre korlátozódik: de a személyre szabottan egyéni határvonalat kitágítja a szerző oly módon, hogy a helyzetek és a magatartásformák, a helyzetre adott reakciók a földért

és a földből élő, magatartásmódjában a közösségi szokásrend által erőteljesen irányított paraszti társadalom osztályközegében bárhol elhelyezhetők volnának.

Ez a szabályosnak feltűnő prózaképlet azonban jóval árnyaltabb annál, mint amilyennek első olvasásra tetszik.

Életismeret – szólt a bírálói dicséret s gyanítjuk, hogy komoly élettapasztalatot (és életkort) feltételezhetett a tisztelt zsűri a szerzői jelige mögött. Érettséget, amelyből lepárolódhatott a nem támadó, de megítélő fölényű, a szerzőt művének tárgyától távol tartó humor is. Kiderült azután: nagy élettapasztalat nem jellemezhetette a huszoneves szerzőt, de kivételes lélektani érettség, mondjuk úgy: léleklátó magabiztosság annál inkább. Ebben a hibernszinbilis lélekalkat, eredendően, de az orvosi képzettség is szerepet játszott. Poétikailag a novellában ez annyit is jelentett: az író annak az embernek – az elbeszélőnek – a pozíciójába fészkeli bele magát, akivel majdnem azonos: az életismeret mögött a valódi, empirikus tárgyismeret is ott van tehát.

Ez az elbeszélő azután, bár belülről ismeri az általa elmesélt világ jelenségeit, magatartásformáit, mégis érzelmi elkötelezettség, szubjektív elfogultság nélkül képes a kisszerűség, az alakoskodás, a falu ősi szabályrendjének megfelelő, drámai előadású, kisírt szemű beteglátogatás, bár ironikus, azonban erősen valóság-hű tükrözésére. Az író nézőpontja természetesen akkor sem fedti le tökéletesen az elbeszélőét, ha nyilvánvaló a kettejük közötti szoros viszony, meg az elbeszélő élmény elsőrendű, tapasztalati értéke: s bár a novellában is roppant közeli a kapcsolat, az elbeszélő erősebb iróniája kioltja az író(ember) rokoni eredőjű magánvonzalmát. Rokonként, családtagként persze, hogy szerette Németh László a bolhásiakat: róluk szólva, a novella elbeszélőjeként e viszony világnézeti, érzelmi, intellektuális skáláján nem a hasonlóságot, hanem a különbözőséget hangsúlyozza. Nem a kapcsolatot, hanem a távolságot.

Tudatosság a lélekelemzésben: de ösztönösség a megírásban?

Mert, vallja az író, a novella alakjait „én másnyenyeknek meg sem tudtam volna írni”. Ösztönösség vagy sem; hogy a szövegformáló eljárás elmélyült jellem- és helyzetanalízis, tudatos szerkezetépítés eredménye volt, vagy csupán íródott a szöveg,

csak „kibuggyant” az író „tollából”, amivel a „szeme-füle telítve van” (*A Gyász elé*), mindegy is. Egy 1970-es interjúban (Földes Annával) Németh László az általa is elfogadhatónak tartott realizmus-értelmezést épp egy móríci mondattal igazolja: „nem az a realista író, aki ábrázolja a valóságot, hanem akiből folyik a valóság. A hősök hitele azon áll vagy bukik, hogy valóságserűek-e. A legnagyobb realisták, mint az ifjú Tolsztoj, már akkor hiteles világot teremtettek, már akkor is realisták voltak, amikor még alig rendelkeztek élettapasztalattal. A fontos, hogy az író lelkében szüntelenül működjön az a valóságjelző készülék, amely eldönti, mit lehet és mit nem lehet a valóság törvényeinek megsértése nélkül ábrázolni.” *A Horváthné meghal* a hitelesen bemutatott paraszti környezetben túl, az emberi magatartás lélektani mozgatórugóinak mély ismeretéről tanúskodva, a későbbi lélektani regények jellemfestő erőit is eszünkbe juttatva gazdagítja a realista parasztnovella esztétikumát: s építi tovább ezáltal ama móríci alapot. A lélek valóságjelző készüléke kifogástalanul működik. A fekete ruhában, *ájtatosra, fájdalmasra* húzott orcával a haldokló anyjuk ágyánál *feszenegő* asszonylányok *megrendültséget*, ugyanakkor sokévi *dühöt* is takargatnak a *megtörtre* rendezett vonások mögött, meg *elszántságot*, hogy nem hagyják magukat kisémmizni. Hogy azután az anyai haldoklás dermesztően *teátrális* elemei láttán majd *ellenkezésre képtelenné válva*, ugyanolyan *haraggal* távozzanak, mint amilyenekkel jöttek. Sőt, a *gyávaóságuk* miatti *szégyen*, az otthoni, férji *számonkérés* miatti *félelem* jócskán tetézi is a *mérgüket*, a *bizonytalanságukat*. Az anya, Horváthné, élete legnagyobb érzelmi zsarolására készül s majd eredménnyel: mert hogyan lehetne ellentmondani annak, aki éppen a túlvilág kapujában áll, s aki mégiscsak a marakodók anyja! S a fiú? Két oldalról *szorongatva* s *szorongva*, hogy anyja bírja erővel, s a lányok *lélekrohadása* is kitarson, a házért *rettegve* belül, kívül azonban a haldokló anya mellett *búslakodó*, a nagy tervben *ártatlan* gyermek maszkjában.

Érzelmi vihar dúl tehát a parasztlelekben, miközben az anyát sirató gyermekek egynemű és közmegegyezéssel szomo-

rúságát mutatja a felszín: a jelenet lélektani képlete rendkívül árnyalt.

S ennek a léleklátó érzékenységnek és érettségnek prózapoétikai megfeleléseként a realista novella szerkezetén is keletkezik néhány apró repedés.

Egyrészt amiatt, hogy a szereplők olykor háttérbe tolják az elbeszélőt, s dialógusaikkal, gesztusaikkal mintegy besegítenek önnön karakterük megrajzolásába. Az ön- és helyzetjellemző dialógusok ránőnek a szerzői leírásokra. A figurák ezzel alapvetően nem szabnak más irányt a történetnek, mint amilyent az elbeszélő számukra kijelölt, s nem kényszerítik nézőpontváltásra sem az író, de izgalmas letérési lehetőségeket villantanak föl. Adott egy helyzet, amelyet minden szereplő másképp értelmez és magyaráz, amelyet, egyénisége által is meghatározottan ki-ki másképpen él meg, él át. Hogy a szülői házat – apjuk végrendelet nélküli halála után – anyjuk a vele lakó fiának szánja, s emiatt már esztendőök óta dúl a csata anya és gyerekei, meg a négy gyerek között, az az asszonyok szerint velük szemben méltatlanság és igazságtalanság, a fiú szerint azonban a legteljesebb igazság. Egy helyzetnek ezek az alapvetően eltérő értelmezései motiválják a reakcióikat, alakítják a mondataikat, nyitva hagyva azt a lehetőséget is: talán nem is a novellakezdés sugalmazott szerzői célja érvényesül, talán mégsem az anyai akarat győz majd. Talán a lányok dühe, mely elsöpri a kötelező tiszteletet; talán a fiú belátása, esetleg az anya fordul halálos ágyán egyforma szeretettel mindegyik gyermeke felé. A novellakezdet, miközben egyfajta erősebben sugall, többfajta zárlat lehetőségét kínálja föl. A kritikus pillanatban azután a düh lelappedad, a fiú nem lát be semmit, az anya pedig a halál előtti nagy rendtevéis felindultságában „sikongva” és „vijjogva” ostromolja a lányok szívét, ellenkezés esetén a temetésről is kitiltatva őket, s rakatja eléjük, a halálos ágyából intézkedve, a házról, az utolsó, remélt örökségről lemondó nyilatkozatot: a történet tehát visszakanyarodik a főcsapáshoz.

Másrészt figyelemre méltó, ahogy a *Horváthné meghalban* egy kis csoport tagjainak személyiségén átfolyva, átfolytatva jelenik meg a nagyobb közösség világa. A novellában ugyanis nem

tűnik fel a falu, sem táji-környezeti valóságában, sem szokásformáiban, sem alakjaiban, csupán egy utcai járókelő, a kútnál vizet vevő szomszédasszony jelzi a családn kívüli terrénumot. A helyszín csak az egyik lány, Vargáné otthona s majd a szülői ház betegszobája. A paraszti világ a falu életének egy vékonyra metszett szeletében épül fel, miközben azt az erkölcsi és szokásformát, amely a Horváth családot mozgatja, az egész faluközösségre jellemző, hagyományos és hagyományozódó rend irányítja. Ezt a rendet az olvasó úgy és olyannak látja, ismeri meg, ahogyan és amilyennek a választott hősök láttatják.

Mutatja mindez, hogy a lélek játéka nem várt, különös reakciókra is készíthet az embert, s hogy ez az öntörvényűség akár új pályára is állíthat szereplőket: akik ezáltal kibillenthetik külső megfigyelői pozíciójából a mindent tudó és a cselekvést irányító auktor, szerzőt. Itt még csak a lehetőség szintjén, a *Horváthné meghal*ban tartalmilag a séma, az íratlan illemtan, a szokás győz, s eszközként a megjelenítés egy nézőpontú realizmusa a meghatározó. A későbbi novellák, melyeknek színvonala bár többnyire valóban nem éri el a pályadíjasát, mert jobbára bőbeszédűbbek, túlírtabbak, szerkezetükben nélkülözik a *Horváthné meghal* pompás arányosságát, mégis valamiféle poétikai átmenetet képeznek az első szépírói mű és a regények között. Például a – talán legsikerültebb – *Öregek* (1926) vagy *A kalap* (1926), vagy épp az Osvát által oly élesen megbírált *Télemakhosz* ábrázolási eszközei között az elbeszélői nézőpontváltás is fölbukkan: amely a meghatározóan szerzői, külső látószögű elbeszélés-módot majd keveri a perszonális elbeszélésmóddal, s a műben valamelyik szereplő látószöge válik átmenetileg uralkodóvá a szerzőé helyett. Az *Öregek*ben saját lélekállapotának lefestésére Németh László pár, novellakezdő mondat erejéig átadja a szót az öregasszony Hamar Györgynének, *A kalap*ban a leánynak, Marinak, a *Télemakhosz*ban több szereplőnek is. Az *Emberi színjáték*ban azután a világ majd Boda Zoltán szemén át ismerszik meg, s a görög tragédiák sorsszerűségére hangszerelt s ugyancsak mezőföldi történetet földolgozó *Gyász*ban pedig Németh László már Kurátor Zsófi lelkébe bújva írja meg annak sorsában a saját gyászélményét is. S lett a regény a szerzői lélekdráma ki-

vetülése (Kocsis Rózsa), s egyben a modern európai regény magyar példája.

„A novellák célja – írja Németh László – a társadalomábrázolás volt, s nem kerültek kapcsolatba szerzőjük lelkével” (*A Gyász elé*).

Valóban, épp a lelkével nem, a *Horváthné meghal* szerzője egy külső, távolságtartó, rögzített pozícióból ír le s dialogizáltat: de már a legelső novella mutatja, hogy a lélekábrázoló, jellemfelismerő és -felépítő érzékenység alkalmassá teszi az író, amint vallotta is, a „realizmusból kiinduló”, de már jelképteremtő próza művelésére: s az annak megfelelő prózatechnikai fogások hozzárendelésére. A „Móricz körüli novella – folytatja – drámai jelenetként megkonstruált képekben mozdul tovább”, s a pályamű is alapvetően ezt a szerkezetet mutatja. Hogy azután a *Gyász* „filmszerűen pergő képei” már ne a „térben” terpeszkedjenek ki, hanem az „időben” lépjenek tovább. Ehhez persze kellett Dosztojevskij és Proust ismerete, kellett a „fölszabadító példa”, meg kellett a személyes sorstragédia, az első gyermek halála: hogy Kurátor Zsófi „tágabb emberi sors hordozója” lehessen (ahogy Illyés Gyula írta 1936-os *Nyugat*-beli kritikájában), s hogy ehhez megszülethessen egy újfajta elbeszélői magatartás is.

Az író alkotáslélektani vallomása szerint a mezőföldi novellák, jelesen a *Horváthné meghal* és a *Gyász* között a „tengerszint feletti magasság és még inkább az írói módszer” dolgában akkora a különbség, hogy „egymás mellé téve a gyanútlan olvasó rá se ismerne tán, hogy ugyanannak az írónak a munkáját olvasa”. Ám a *Horváthné meghal*, a Németh László-i növésterv e gyökértája mégis mutatja a későbbi törzs sűrű ágazatát, a korona megkapó gazdagságát. Mert Proust és a görögség lélekforgató tragédiaélménye, a személyes gyászélmény mellett, illetve előtt alapként kellett a nagy hely- és tárgyismeretű, de hideg fejű lélekábrázolás írói pozíciója is.

Az érzelmi megérintetlenség írói állapota: amidőn a kibugygyanóan sűrű, tapasztalati élelményt mégsem fátyolozza be a személyesség. S ha Németh Lászlót követve egy gondolat erejéig összevetjük az első szépirodalmi művet s a sokak szerint az életmű legnagyobb regényét, a *Gyászt*, láthatjuk, hogy ott, a

Gyászban a személyesség éppenséggel megemelt, emitt, a novel-
lában viszont még inkább földhöz tapasztott a szikár személyte-
lenség.

Utóhang

Az 1934-ben Kecskeméten megjelenő, előbb a vajdasági *Kalan-
gya* című lapban fejezetenként közölt, a föntiekben oly sokat ci-
tált *Ember és szerep* tisztáz, értelmez s főképp: lezár egy életsza-
kasztt.

Az irodalmi sikerekkel, kudarcokkal, sértődésekkel és sérté-
sekkel, daccal, eltökéltséggel, önfaggató kíméletlenséggel, a Né-
meth László számára leginkább alkalmas vagy nem alkalmas,
de kezdetben a legjobban áhított alkotói műnem, a líra körüli
bizonytalanságokkal, a szellemi útkeresés jó és rossz helyzetei-
vel, élményeivel sűrű évtizedet, benne a pályakezdés, az íróava-
tatás, a *Horváthné meghal* születésének és fogadtatásának törté-
netével is. Valóban különösnek tetszhet, hogy pár novella, vers s
bár több tucatnyi nagy esszé, egy, a *Napkelet*ben folytatásokban
közölt kisregény (*Aurél a Kékesre megy*), az ugyanott olvasható
regényrészletek (*Emberi színjáték*) után, valójában mégiscsak az
alkotói pálya forrásvidékén, az ifjú Németh László első megje-
lent könyve – mindegy, hogy maga minek nevezi – műfaji érte-
lemben önéletrajz lesz. Benne, a műfaji kívánalmak szerint is,
összefoglal tehát, summáz, eleméz, értékél. Pedig, ahogy majd
Török Sophie írja *Nyugat*-beli, megsemmisítő kritikájában
(1935/3.), „most még csak az első könyvnél tartunk, s nem a
nyugdíjnál”. Mi a magyarázata annak, folytatja, hogy a szerző
szerint a fiókja mélyén kiadatlanul heverő nagy művek helyett, a
„20, mondd hús! hatalmas kötetnyi esszéje, regénye, verse” he-
lyett ezt a „rosszindulatú pletykálás minden ismérvét” magán
hordó könyvet látta fontosnak megjelentetni.

Mi az oka, valóban, hogy „nem egy gazdag, beteljesedett élet
után, hanem mindenekelőtt”, minden mű előtt ír önéletrajzot
Németh László?

A gyilkos iróniájú Török Sophie (kinek, jegyezzük meg zárójelben, addigra épp kétszer utasította vissza a kritikáírásra szóló felkérést, egyszer Babitsét is, Németh László) darabokra tépi a szöveget. Azután kicsipent, majd gúnyosan fölmutat minden cetlit, rajtuk a „rossz értelmű” mondatokkal, megmutat minden önemelő, másokat „becsmérlő” szót, ragot; minden stiláris fegyvert, amellyel Németh László „megöli áldozatait”, vagy „hímez rájuk még egy ficamot, még egy kancsal görcsöt”. Török Sophie derekasan megköszöni a visszautasított kritikákat! Mindent észrevesz az írásban, amivel szúrhat, s ami a gúny savával átítatva rögvest önmaga minőségi ellentétébe fordul át. Az értékből önértékelési zavar lesz, a munkabírásból heveny magamutogatási láz, a kivételes szellemi képességből rátartó nagyzolás. S mindaz, ami megtörtént, mert megtörtént, hiszen Török Sophie végtére is az életút valós tényeit sorolja, a „fiatal esztéta” kivagyiságának bizonyítéka csupán. Adott egy hálátlan, „duzzogó”, a kortárs magyar szellemi életben hallgatólagosan kijelölt helyét elfoglalni nem óhajtó, a „humanista Babits” követőjének kiszemelt, ám ezt a szerepet beképzeltén, zsenitudatának göggjével elutasító „érdekes és jelentékeny ember” – izlelgessek ismét Török Sophie jelzőit –, aki úgy véli: a „mandzsettája többet tud, mint az összes eddigi magyar írók feje együttvéve”. Adott ez az érdekes ember, aki most leszúrja, hátulról persze, fölfedezőit, támogatóit, híveit, barátait. E „nem irodalmi mű” summázza gondolatait Babits Mihály felesége, „irodalmi kritikát” nem is igényel. Szerzője a „visszafojtott és elnyomott líra minden sötét dühével gyűlöli azokat, akik a kritikusi pályára segítették”.

Török Sophie, aki az *Ember és szerep* sajtóvitájában a legironikusabb, egyúttal a legpenetránsabb elemzés szerzőségével dicsekedhet, mélytengeri szóhalászata közben valamit, fontos értéket, mégsem vett észre a bírált mű szövegelemzésének szintjén: a másik iróniáját! Azt, amelyik már az első novella soraiból kiragyogott, s amelyik bár mindenekelőtt az elbeszélő távolságtartó fölényét tükrözte, a tökéletes helyzetmegértés okán mentes volt minden érzelmi szélsőségtől: dühtől, ellenszenvtől, netán a képmutató világ iránti gyűlöletől. Így hát nem vette észre az irónia legértékesebb fajtáját, az öniróniát sem. Azt a finom hangoltsá-

got, a mondatok, szavak leheletnyi, de látható fényű mázát, amely mosolyt fakaszt az olvasóban akkor is, ha mögötte nincs szerzői hahota. Azt nem látta, miképpen keverednek az önelemzés és persze a mások élveboncolásának heves mozdulatai a páratlan lélekismeret csitító gesztusaival, az írónak önmagát demitizáló, deheroizáló igyekezetével is. Nem állítjuk, hogy a pályakezdő íróban nem buzgott, fölösen is olykor, önmaga kivételességtudatának érzete, de az *Ember és szerep* életútvázlata mégsem az önmitizálás, ellenkezőleg, a megnevezési gátlásokkal nem küzdő író rendkívüli lélekismeretének példája. Egyben olyan tükör, melybe nem nézhet borzongás nélkül az önmaga portréjától megriadt olvasó.

S amit ugyancsak nem vett észre, bár ezt nem róhatjuk fel Török Sophie-nak, hiszen a jelenség igazolását, az írói személyiségjegy bizonyítékát majd csak az életmű egésze, az életút teljessége adja: az élet megtervezésének, eltervezésének alkati képességét. Hogy Németh László életében bár lehetnek s lesznek is véletlenek, esetlegességek, s ezek többnyire tragikus életmozzanatok lesznek (gyermekhalál, tüdőbaj): e véletlenek se téríthetik le maga kijelölte pályájáról, nem tolhatják el az induláskor megtervezett feladat mellől az író. Hogy ez a képesség, adottság, mely olykor nehezen elviselhető helyzeteket teremthetett a közvetlen környezete számára, az ember és a szerep, az élet és a mű összetettségén töprengő alkotót folyvást a megtervezettség magyarázatára, verbális bizonyítására sarkallja – s hogy már a kezdetektől fogva, Fűzi László fejt ki (*A semmi közelében*, 2003), hogy „az író önkomentárjaiban szinte csak erről beszél”; hogy Németh László „életének kiemelkedő pontjairól visszatekintve is láthatóvá” igyekezett tenni ezt a „megtervezett egységességet”. „Én sosem ismertem külön pályacélt és külön életcélt”, fogalmazza ezt a *Messziről*-ben is, „mind a két cél ugyanaz az üdvösség volt”. Az akarati élet totalitásának nevezi ezt a célelvű magatartást, képességet inkább, hogy tehát „mindig s mindenben az egészet akartam, s csak olyan dologhoz tudtam odaállni, amiből a végső cél felé nyílt kilátás”.

Az *Ember és szerep* ilyen kiemelkedő ponton születik, s az önfeltárás, az önmegértés szándékával ennek a célvezérelt szel-

lemi-magatartásbeli folytonosságnak az értelmezése. Mire megírásához fog, Németh László már tudja, hogy sohasem lesz belőle a magyar költészet fejedelme, s édes gyermekeként szeretett, pátyolgatott műneme, a líra lassan eloldalog mellőle. Engedjünk meg annyit Török Sophie-nak: ez bizony fájt Németh Lászlónak. Hogyne, hiszen ő úgy érezte: értetlen kritikusok benne „megölték” a költőt. („Az ő átültetett szíve vert az órjási testben” – mondja majd utóbb [*Homályból homályba*] az 1945-ös *Sámson* című verses drámára utalva.) Ha kissé sértődötten is tehát, ha vonakodva is, de az *Ember és szerep* írásakor Németh László már rálép a vers – és, láttuk, a novella – nélküli útra, s ezt is tisztázni akarja olvasóival. Tisztázni akarja továbbá esszéírói elképzeléseit, regényírói témáit, de legfőképpen tisztázni életművének „belső kohéziós pontjait” (Füzi László), fölvezetni ezt a megtervezett jövődőt, a „növéstervet”, amelynek erre a megvilágított múlttra kell, lehet csak, az írói elgondolás szerint, épülnie. Amit Török Sophie kényszeres és oktalan, sőt indokolatlan, továbbá jogtalan magyarázkodásnak vél, az voltaképpen az életmű „előszava”. Az írói életerv egy részlete. Majd lesz zárszó, „epilógus” (Füzi László) is, az életműsorozat bevezetője, a *Negyven év* (1965).

Mert az életmű, melynek hollétét oly maró gúnnyal tudakolta Török Sophie, valóban ott lapult a fiókokban, készen, félig készen, s hetek munkája volt egyiket-másikat a kiadható állapotig eljuttatni. 1929-ben folytatásokban megjelenik (*Napkelet*) az *Emberi színjáték*, s bár csak 1935-ben adja ki a *Gyászt*, már 1930-ban írni kezdi, elkészül 1933-ban az *Irgalom* egy változata-töredéke is, 1935-ben megjelenik nagy esszéje, a *Magyarság és Európa*, kész a *Bodnárné* című dráma is, 1936-ban majd a *Bűn*, 1937-ben a *Kocsik szeptemberben*, 1938-ban bemutatják a *Vilámfénynél* című drámát, de kész a *VII. Gergely* is, napvilágot lát az *Alsóvárosi búcsú* két kötetben, könyvnapra a *Berzsenyi* tanulmány, 1939-re kész a *Papcsucshős*, megjelenik a *Kisebbségben*, a *Szerdai fogadónap*, kész a *Cseresnyés*, újra átdolgozza a *Bodnárnét*, közben mindezek előtt hatalmas esszék jönnek a *Tanúban*, a *Válaszban*, másutt. Az *Ember és szerep* utáni évtized legtöbb műve az *Ember és szerep* előtti esztendőkből érlelődött.

A felzúdulás, mely ezt a könyvet fogadta, „órjási” volt.

A mai olvasó kezébe azonban az életmű s az életút, a személyiség s az alkotói lélektan, a Németh László-i gondolkodás megismeréséhez kiváló kulcs adatik általa, benne. Azt is nyomatékosítja a mű, hogy az első novella, az első siker, a *Horváthé meghal* egyértelműen kijelölt egy „életdarabot”, megjelölt egy pontot a glóbuszon, ahová Németh László, más műfajokban bár, az ábrázolás másfajta eszközeivel, de folyvást visszatért, s amelynek alakjai „embermitológiá”-jának „törzsalakjai” lettek. A pályaműben s majd az elsőt követő novellákban „írói feudumomma” vált a „mezőföldi falu, a nagy család, s ami vele ott összefüggött. ... Az itt föl villanó alakok... az *Emberi színjátékban*, *Gyászban*, *Utolsó kísérletben*, sőt az *Iszonyban*, *Irgalomban* is visszatérnek” (*A novellák elé*). A novellahősökből esetenként regényalakok lesznek, a gyermekkor tájai s emberei Németh László örökös kísérőiül szegődnek. A környezetén a halálos ágyán is uralkodni képes Horváthné pedig, az összeaszottságában is erős és határozott matróna, minden olyan Németh László-i nőalak ősképe, akinek személyiségében nem az adakozó, az elfogadó, az alávétő szeretet és irgalom, hanem az irányító, a követelő, a másokat olykor bénító erő, vagy épp a csöndesen, de kíméletlenül konok akarat, a zsarnokivá is válható szeretet a legmeghatározóbb lélek-alkattani jegy.

De talán őse másoknak is.

„A nő legjobb természete szerint olyan, mint az én nagyanyám, a bibliabetűző protestáns lélek volt; Isten előtt alázatos, magatartásában szelíd, elhatározásában ... szívós. Mint író, ilyennek láttam én a nőt, s ahogy első nyomtatásban megjelent művem... is róla szólt már, az ő akaratáról, melyet haldokolva is rákényszerít a leányaira; azóta is ő az anyja, nagyanyja minden hősnőnek, akár VII. Gergelyről írok drámát, akár Szilasbácsról parasztrehányt.” (*A haldokló kulák*, 1941)

Márkus Béla
KOVÁCS LAJOS

Németh László: Bűn

A Németh László-filológia felületes ismerője előbb azt hihetné, a *Bűn* mégiscsak az életmű kevésbé elemzett darabjai közé tartozik, különösen a *Gyászhoz* vagy az *Iszonyhoz* képest. Később, a róla szóló kritikák, tanulmányok viszonylagos ismeretében viszont olyan benyomása támadhat, hogy vajmi csekély mértékben képes hozzájárulni az eddig alkalmazott szempontok gazdagításához, frissítéséhez. Erőlködhet bár új megközelítésmódok keresésével. Az alábbiak ilyen fölös erőfeszítésnek lehetnek tanúsítói, amikor azzal próbálkoznak, hogy a regényt mintegy eloldják az életrajzi kötöttségektől, legalábbis lazábbra engedjék azokat a szalakat, amelyek egy csomóba összefutva nem a főhősnek, hanem az egyik mellékalaknak, Horváth doktornak az írói alteregó jellegét erősítik.

(*Szociális lelkiismeret; szerzői önarckép*) A minapában, már a harmadik évezred legelején, 2001-ben az *Egy régi regény „hiánya, szükséglete és feladatai”* tanulmányírója, Vekkerdi László is abban ragadta meg a *Bűn* lényegét, amiben közvetlenül előtte, de még a múlt század kilencvenes éveinek elején a hivatkozásaiban egyetértően emlegetett Domokos Mátyás: a társadalmi-szociális síkon megjelenő metafizikai-ontológiai problémában. Az ő *Bűn és lelkifurdalás – alulnézetből* címet viselő esszéje a feketemunkára leső Moszkva téri Kovács Lajosok világával a Rózsadomb kacsalábon forgó váraiét állította szembe, hogy az újraértelmezése vagy inkább tán – miként a rá hivatkozó művelődéstörténész vélte – a művet „először igazából megértő” dolgozata a következő sejtéssel záródjék: „Mintha a *Bűn* újból visszaváltoznék »sorsvádló« társadalmi regénnyé napjainkban”. És mintha erre a

metamorfózisra azért érett volna meg a helyzet, azért lenne rá szükség – ahogy a másik tanulmány címe kiemeli –, mert napjainkban nem akad író, aki időtálló, jelentős alkotásban „személyesen átélt és vállalt szegyenkezéssel szemére hányná a »rendszernek«” a bűnt, az elnyomorodás és a túlgazdagodás egymást feltételező „antiökonomiáját”. S ha nincs, aki a maga rosszérzésében tükröztetné az ország „mérvadó” felső részének felelőtlenségét, akkor az irodalom maga is felelőtlenebb, mint volt a *Bűn* megjelenésének esztendeje, 1936 táján. Amikor is – az irodalomtörténészek tekintélyes listával bizonyítják – a prózaíró Móricz Zsigmondot, Nagy Lajost, Kodolányi Jánost ugyanaz háborította fel, mint a *Nem menekülhetsz*, *A kacsalábonforgó vár* és a *Magyarok* Illyés Gyuláját, a *Hazám* József Attiláját: a „nemzeti nyomor”. A regényben is megidézett „háltak az uccán” társadalmi állapotrajza ez, az elbeszélő által visszatérően megnevezett odulété, amelyik éppúgy a töprengés helye s alkalma, mint a versbeli „éj nagy odva”. S valóban, akár Kovács Laji útnak indulását is mutathatná a kép: „hátán kis batyuval, kilábol / a népségből a nép fia” – ám a kilábalás nem révbe érés; az út vége ugyanaz, mint Jó Péteréé, az *Utolsó kísérlet* ugyancsak 1936-os terve szerint: visszamenni, összetörten a faluba, ahonnan neki-vágott a világot jelentő városnak. Nemcsak a névrokonság miatt merülhet itt fel Móricz boldog emberének, Joó Györgynek a sorsa, s aztán, az urak világából – Grezsa Ferenc utalt rá, igen alapos elemzésében – a *Rokonok* Kopjáss Istvánjáé, aki az öngyilkosságot választja a középosztályi lét ellentmondásainak megoldására. A Németh-filológia más írókat és műveket is idéz még annak jelzésére, hogy közvetlenül a második világháború kitörése előtt íróinkat mennyire töltötte el, mennyire nyomasztotta – Cs. Varga István összegző érvényű tanulmánycímét kölcsönözve – a „szociális büntudat és értelmiségi létkonfliktus”.

Vagy egyszerűbben, az a *Rossz lelkiismeret*, amely kezdetben a regény címeként szerepelt. E két változattal is mutatva, hogy a címek választásában kifejezett ajánlás, igen határozott szerzői szándék nem egyezik az ugyancsak igen határozott elbeszélői szándékkal. Ez ugyanis más személy történetét állítja közép-pontba, mint akinek örökös lelkiismeret-furdalása, büntudata

van, és aki az eseménymenet végén a bűn fogalmának értelmezését is elvégzi. A szerzői alakmás ő, a szakirodalom számtalan hivatkozása tanúsítja ezt, többnyire az író vallomásaira, önértelmezéseire támaszkodva. S valóban, kétség sem férhet hozzá, hogy igaz az, amit legutóbb Németh László veje, dr. Lakatos István is hangsúlyozott a „*Gyermekeimért és érte*” című könyvében, az anyósa, Németh Ella életéből elevenítve fel epizódokat: nem volt elég, hogy az apósa a *Kapások* című esszéjében „közhírré tette”, a felesége házat épít „abból a pénzből, amit a nép Eötvös Kollégiumára akartam áldozni”, az ellenérzésének betetőzésére még a *Bűn* megírását is elhatározta. A regény így lett „vádirat” a ház ellen, „nem sok elismerés”-sel sem a feleségről, sem az építkezésről – szól az életrajzi értelmezés, a szerzői szó nyomán. Ezzel szemben az elbeszélő szavát követve a poétikai értelmezés szólhat úgy is, hogy a regény „vádirat” a férjről, kevés elismeréssel illetve a szeszélyeit, téblábolását az építkezés körül. Vagyis a szerző öntanúsítását az elbeszélő önleplezésbe, önfelmentését öntételebe fordíthatja át. Már amiatt is, mert a szerzői alakmás, Horváth doktor által fő gondolattá emelt bűntudatban a regény alakjai közül senki nem osztozik, a legkevésbé épp az elbeszélő kiválasztottja, a parasztlegény főszereplő, Kovács Lajos. Holott a mű felépítése, keretes szerkezete szerint, de az elbeszélő átképzéletes előadásmódjának, a legény gondolatait, érzéseit szabad függő beszédben közvetítő hangjának meghatározó szerepe, aránya miatt is végig az ő nézőpontja az uralkodó. Németh László másutt használt szemléletes képével: az elbeszélő a vidéki fiú ablakából tekint ki a világra, onnan szemlélődik és ítélkezik. Márpedig a legényt a maga apró-cseprő vétkei – piaci tolvajlása, a háziúr könyveinek elpocsékolása stb. – legfeljebb ideig-óráig nyugtalanítják, hamar túllép rajtuk, mintsem vezekelve miattuk.

A mű egyik első kritikusa, Keresztury Dezső sok mindenkihez hasonlította őt: a hősi-lovagi Toldihoz, az idillikusan kedves Ábelhez, a groteszk csavargó Kakukk Marcihoz, nevezte különös, tuskós magyar Calibannak – csak épp az a valaki hiányzott az ő első, majd mások későbbi összevetéseiből is, akihez pedig igazán közel állónak látszik, akivel talán a legszorosabb a rokon-

sága: Édes Anna. Kovács Lajos napszámos, szolga, férficseléd az ő édestestvére. Amiben e benső, lélek vagy inkább alkat szerinti hasonlóság megmutatkozik, az a beszédhez mint megnyilatkozáshoz, közléshez való viszonyuk. Hogy a beszéd az otthontalanság, az idegenség legyőzésének, megszüntetésének eszközeként, az emberek egymáshoz közelítésének, társas érintkezésének módjaként a regényben kiemelt szerepű, erre a Martin du Gard-i realizmuselv érvényesüléséről értekező Olasz Sándor figyelt fel, a *Thibault család* és a *Bűn* közös központi problémájának nevezve a „kommunikációképtelenség”-et. Az *Édes Anna* esetében is helyén valóbb, pontosabb és árnyaltabb fogalom talán a „kommunikációs szegénység” – mint annak a „lelki szegénység”-nek a velejárója s következménye, amelyet legújabb irodalmunkban a méltatlanul elfeledett Balázs József regényei jelenítettek meg a legérzékletesebben, ahogy ezt annak idején Kenyeres Zoltán is kiemelte. Balassa Péter, az *Édes Anna* világképét vizsgálva pedig a kifejezés kultúrkritikai jelentésén töprengett. Dolgozata, a *Kosztolányi és a szegénység* az artikuláció képtelenségében, csökevényességében vagy kezdetlegességében, a beszédbeli egyenlőtlenségben, a behozhatatlan nyelvi hátrányban jelölte ki a cseledeklány viselkedésének jellemzőit, némaságának okait. A szegénység lényegét kifejezhetetlenségében, a dadogásban, az artikuláció és a kifejezés „előtti” rákérdezésben ragadta meg. Mindennek az érvénye bizonyosan kiterjeszthető a Németh László-regény világára, szolgafiú hősére is. Hasonló a helyzet, amikor Balassa osztja a Kosztolányi-regény emberképét a Móricz-novellákéval (*Szegény emberek, Barbárok*) és az *Arvácskáé*-val egybevető Kiss Ferenc nagyon határozott véleményét: „nincs szociális megoldás”. A szociális büntudat megszüntethetetlen és terméketlen, az értelmiségi létkonfliktusok feloldhatatlanok és hiábavalóak – ha Anna sorsáért „a vétség orvosolhatatlan”, akkor a Kovács Lajos sorsáért is az. És az otthontalansága is egyetemes természetű, egzisztenciális jellegű. A kommunikációs szegénységen, a beszéd formájában megmutatkozó otthontalanságon, szellemi és érzelmi kiszolgáltatottságon túl jól érzékeltetik ezt a regény jellegzetes térformái, meghatározó helyszínei.

(„végre egy író, aki nem a szándékait szereti, hanem az anyagát”) Még mielőtt azonban az idegenség beszédhelyzetei és a kiszolgáltatottság terei sorra kerülnének, érdemes felvillantani azt a kapcsolatot, amely Németh Lászlót Kosztolányihoz fűzte. Az irodalomtörténet – különös módon – elhanyagolta ennek a talán hatástörténeti szempontból is termékeny viszonynak a vizsgálatát. (Kivétel Olasz Sándor tanulmánya – *Tiszatáj*, 1993/7. –, amely „egy analógia körvonalai”-t fedezi fel a két író egzisztenciális regényváltozatai alapján.) Pedig a lelki szegénység jelzős szerkezete például megjelenik már a fiatal kritikusnak az íróról készített első portréjában is: az 1928-ban készült méltatás azt emeli ki, hogy Kosztolányi „a felnőtttség lelki szegénységiről (!) a költőség gazdagságára, a »fontosról« a »nem-fontosra« fellebbez”. És hogy e fellebbezést mennyire dicséri, világossá válhatna a második, az 1936-os portré záró soraiból is. Itt a „nagy írónak” tisztelegve hangsúlyozza: életében először, s hiszi, egyszersmind utoljára vállalta egy szerzői est bevezetését. Azért is mer bátran ejteni mellette – mondta – néhány lelkes szót, mert „végre egy író, aki nem a szándékait szereti, hanem az anyagát”. Aki mintha a nem fontosat, azaz a „jelentéktelent keresné, mintha irtózott volna minden nagyképű mélységtől”. Hogy a mélynek, mélységnek később is – példának okáért a *Kisebbségben* lapjain – használt fogalmát miként érti, milyen jelentést tulajdonít neki, ebben segítségünkre lehet a nyolc évvel korábbi portré. Itt József Attila későbbi ellentétpárjára – „fecseg a felszín, hallgat a mély” – emlékeztetően állítja: „A fontos dolgokban a felület rikoltoz, a nem fontosakban azonban a lélekmély üzen”. Az így felfogott fontos – a haszonnal és a tiltottal együtt – szerinte arra való, hogy „színezzék életünket, értelmetlen indulatokban, makacs előítéletekben burjánozzanak a szociális lény hivalkodó tudatára”. A szövegösszefüggésből nehezen lehetne kihámozni, hogy e minősítés a Kosztolányi-hősök közül kikre vonatkoztatható leginkább – az azonban bizonyos, hogy a *Bűn* Horváth doktorával kapcsolatban mind az elbeszélő, mind az egyes alakok szájából nemegyszer hangzanak el közösségi, társadalmi (bűn)-tudatának hivalkodó, Kovács Lajos szavával, „nyafogó” voltára utaló megjegyzések. Rokon ez azzal, ahogy kritikusként a *Négy*

fal között emlékező verseiről értekezve becsüli a gyermeket, aki „nem tanulta meg a dolgok szociális jelentőségét”, s aki nem „a társadalmi viszonylatokon át” értékeli mindent. Minden erőltetett párhuzamkeresés nélkül is kijelenthető, hogy a tanulmányíró Németh László egészen mást érdemesít elismerésre, mint a regényíró. Az előbbi a költő lírájának gyermeki énjeiben azt a szociális érzéketlenséget, a társadalmi jelenségek, folyamatok iránt „tanúsított” közömbösséget méltatja, amitől a regényíró Németh László saját alakmása, a házigazda Horváth szenved, gyötrődik. A kritikus egyenesen lelkesül azért a Kosztolányi Dezsőért, aki „tompá hittel”, közönnyel, ha nem gúnnyal szemléli a társadalmi eszmék, szociális elvek hangoztatását, a „megváltó igék” locsogását. Akinek – szól másutt, az *Alakok* című kötetét méltatva – az „érzékelés a gondolkodása, a felszín a mélysége”. Vagyis akinél „a szellemi élet nyomatéka az érzékszervekben maradt”. E költői karaktert, felfogást az 1928-as portréban hétköznapi példával szemlélteti: vannak emberek, mondja, „akik elé odazúdíthatod keservesen kiizzadt eszméidet, ők cipőd orrát nézik”, s ujjaid mozgását kísérik „a szavaid helyett” – „Kosztolányi ilyenfajta ember”, nyomatékosítja.

A *Bűn* világából viszont Kovács Lajos ilyenfajta ember. Például álmodozásai közepette, amikor egy piaci kihordó kocsiira gondol, „s az eszme kicsinységére az élet végtelenségében”. A fiúnak ezt a végtelenségtől elbűvölt pillanatát mások is idézik. Domokos Mátyás a nyomorúság mögött meghúzódó „általános emberi sors egyik nagy metafizikai-ontológiai kérdése”-ként. És valóban, ideiglenes szálláshelye, a kunyhó résén keresztül az eget kémlelő legény gondolataiban először együtt jelenik meg az elmúlás, a halál és a feltámadás gondolata, hiszen az a benyomása támad, hogy a csillagok úgy néznek rá, mintha a saját koporsójában ült volna fel. A mélységben ragyogó város fényeinek, messze futó, összevissza pontsoraiknak, aztán egy ház tetején a dobogó szívhez hasonlóan ugráló óriási reklámnak a látványa azonban el is kápráztatja – a fény ez esetben is, mint ahogy később lesz róla szó, jelképi erejű, mitikus sugárzású. „Nagyon szomorú volt, ahogy itt állt a villanyzönn felett, de volt valami nagyszerű is ebben a szomorúságban. A lélek megtelt és kifeszült tőle, mint a

mellkas egy nagy sóhajtástól” – szól az elbeszélői helyzetmagyarázat. De nemcsak ekkor szól így. Korábban is és később is. Előbb, amikor a fiú egy hegyi gödörben vet vackot éjszakára, s elalvás előtt széttekintve úgy érzi magát, mint a „csillogó-hullámzó város pásztora”. „Nemcsak a közepe volt az ő hegye a hegységnek, de maga a tengely, amely körül a világ, mint az ellibbenő csiga, csendesesen kalimpálva pörög”, s „úgy aludt el, mintha a sziporkázó ég meg az eget tükröző csillagfényes város, fölötte s alatta, mind az övé volna”. Utóbb, már az Alpár úti ház építése közben kedve támad felmászni valahová, „a Világgal beszélgetni”, vagy kiülni a terasz szélére, „kilógatni a lábát a Mindenségbe”. És nemcsak őt ragadják magukkal magasztos érzések: az építkezésnél megjelenő gazdának, a ház leendő urának egyenesen fékeznie kell magát, nehogy az eléje táruló látvány lelkesítse, holott az elvei szerint tiltakoznia illenék minden ellen. A kivilágított Citadella, a nyugtalan atmoszférában ide-oda futkosó, sziporkázó lámpák láttán „egy pillanatig dicsőséges arccal bámult a város felé”, aztán a fiúra mosolyogva mondta: „Hát ez szép innen. Ha maga volna az ördög, most megkísérhetne...”

A szolga és a gazda elragadtatottsága ama Kosztolányi-vershőst idézi meg, aki az égbolt gazdag csodái láttán a boldogságtól föl-fölkiabál, majd pattanó szívét feszítve húrnak, dalolni kezd. A *Hajnali részegség* szerzői beszélője ő – így helyénvaló talán a *Bűnnel* kapcsolatba hozható versek sorát ezzel a költeménnyel gyarapítani. Nem a szociális büntudat, nem az értelmiségi lét-konfliktus hasonlósága okán, természetesen. Hanem az élet végtelenségének, az érzéki benyomások gazdagságának, színes változatosságának rajza miatt. Amit már annak idején is jó szemmel vett észre a *Válasz* szemlélője, az emlegetett Keresztury Dezső, de a *Napkelet* kritikusa, Szabó Zoltán is. Az utóbbi szerint nagy öröm a regény „gátlástalan téma- és részlethalmazása”, még ha aggályra ad is okot, hogy „túlságosan szövevényes, túlságosan dús, hogy olyan, mint egy indákkal át- meg átfont bokor”. Az előbbi méltató szinte ezzel egybehangzóan a regénynek – a *Gyászhoz* viszonyított – „alaktalanabb” voltát emelte ki, és hogy ez a formai sajátosság a „mohón ízelítő, tapintó, szagoló érzékiség”-ből fakad. A regény – írta – „a melegen lüktető élet teljes-

ségébe merül: tavaszias alkotás, tele szinte már tervtelen gomolygással, de tele az újraszülető élet csíráival is”. Végre egy író – vonatkozathatnánk saját magára Németh László idézett szavait –, aki az anyagát szereti, s nem a szándékait, eszméit, elveit. Csakhogy ez a mohó érzékiség, ez a tervtelen gomolygás korántsem határozza meg a hősöknek sem a cselekményterét, sem az önszemléletét. Inkább ellenpontosításra szolgál, a tompa sivárság, lelketlenség és kiszolgáltatottság színesítésére, mesei keretek közé helyezésére. Ebben viszont – lesz erről is szó – Domokos Mátyás szerint Proust lehetett a minta.

(*A kiszolgáltatottság terei, az idegenység beszédhelyzetei*) Már a regény nyitánya sem a sorsvádoló jellegével tűnik ki. Nincs szociális karaktere, hiszen egy társadalmi-történelmi állapotrajz helyett mitikus hasonlattal indít: a katonaságtól leszerelt Lajos mint „elrekedt utas” jelenítődik meg. Nagyon lényeges, hogy ez az ideiglenes elakadás az állandó lakhelyén, a kényszerű helyhez kötöttség nem idegenben, hanem a szülőfalujában történik vele, s hogy támasza a kilábalásban, az őt fogva tartó akadályok elhárításában senki, semmi más, csak a természet lehet. Úgy él otthon, pontosabban: otthon él úgy, mint akit „a hó befűtt, de a szép idő majd csak tovább segít”. Tovább – az úton, amelyiken (a fentiek értelmében) akkor indult el, amikor katona lett, és amelyiknek már ennek előtte is a város volt a vágyott végpontja. Az elbeszélő igen árnyaltan érzékelteti a különbséget az útra kelés lehetséges indokai között: „városra” s nem városba menésről beszél. A rámenősséget, a megszállást, a céltudatos hódítást hangsúlyozza, a látogatás, a nézelődés, a kirándulás céltalansága helyett. Mint az antik gondolkodás óta, az út metaforája itt is az emberi létezés sajátos lehetőségeit, a hős életkora alapján mondhatni, az emberré válás esélyeit testesíti meg. S ha a személyiség céljainak megvalósításában – ahogy ezt Faragó Kornélia elemzése bizonyítja – a tér- (és idő)szeletek mindig akadályokként merülnek föl, akkor a legelső akadály éppen az otthon lesz. Amit az is nyomatékosít, hogy korántsem a megértés helyeként, közegeként jön számításba: a fiú nemhogy meg tudná osztani terveit valakivel, a rokonaival például, még titkolnia is muszáj azokat. Hiszen legfőbb támasza, Pesten élő nővére, Mariska is

azt írta: „Lajit föl ne engedjék ám, nem neki való hely ez”. Vagyis – ismét az előbbi monográfiát követve – a város mint a világ középpontját formázó, a görög kor óta bizonyos értelemben mindent belsővé tevő tér eleve tiltott helyként tűnik fel a számára. Ezt a tilalmat is áthágja, amikor faluját, amelyik mintha csak tartózkodási s nem szülőhelye volna, elhagyja. Az elbeszélő igehasználata újra sokat mondó: „nem tartóztathatta magát többé”, suttymban távozik, kilopódzik a községből. Tettének helyszíne sem közömbös: a lakásuk, a szobája helyett az istállóban tölti az utolsó éjszakát, ott rakja tele a feje alját az útra való kenyérrel. De előbb még ugyancsak jellegzetes helyszínen, „az istálló küszöbén” gondolta el, hogy a katonaságtól ismerős mátyásföldi építész „barátját” keresi majd fel, tőle kér munkát, remél megélhetést.

Az istállóval jelezhető állati létezés gondolata s metaforája a továbbiakban éppúgy vissza-visszatér, ahogy a küszöbön állással kifejezhető köztes emberi létezésé, az otthon élménye és az idegenség tapasztalata közötti átmeneté. Hozzájuk társul a jelképi erejűvé növesztett fény képzete és látványa: egyértelműen a kozmikus kinyilatkoztatás szerepét töltik be, a dicsőség, a boldogság vagy legalábbis a boldogulás hírnökei. Ez utóbbira érzékletes példa, ahogy Kovács Lajos az átképzeléses előadásmódba váltó elbeszélői leírás szerint világgá megy: „Ahogy megindult, nagy diadalérzet szaladt a fejének, az eget visszakéklő tócsák s a fényt és vizet permetező levelek közt mintha egy ragyogó hegyre ment volna vele az út, amelyen gazdátlan hangok jártak: most kel a napod, Lajos, most mutatja meg Kovács Lajos a világnak [...] útja a jövő tavaszba vitt, s a szabadságot érezte tápláléknak”. Aztán, a mátyásföldi kudarcot követően Pestre tartva „megint megszólaltak körülötte a biztató hangok”, és a községtáblára rásütő hold is biztatta. A hajnal pedig, amikorra a Dunához ér, újra a reménytelenség erőin való győzedelmeskedést jelzi a számára: mintha a fény és a sötétség eredeti egységének szétválásával magának a teremtésnek a csodájában részesülne. (Jóval később, a ház építésének előre haladtával az elbeszélő látja úgy, hogy a különböző helyiségek „megkezdték a szétválást, mint fény és sötétség egykor az Isten intésére.”) „A Dunánál aztán

egyszerre világos lett. Mintha nem is az égtől kapta volna a folyó a fényt, hanem ő maga hozta volna széles medrében: a híd sárga pillére biztatón nyúlt föl, s a vörös sávú sziklák és az ébredő vár fényétől csurogva könyököltek fel belőle. A hajókat is az a fényes hajnali ár sodorta a parthoz”. A fény mint a jó forrása, a bizalom erősítője úgy kíséri végig Kovács Lajos elbeszélte életrajzát, hogy miközben az újjászületés reményének a tavasztól tavaszig tartó cselekménysor által még a természet is táplálója, közben nincs senki, sem a régi, sem az új barátai, embertársai között, aki biztatná, bátorítaná a város meghódításában. Nemcsak a nővére óvja Pesttől, újdonsült kőműves ismerőse is. Az első munkás, aki emberszámba veszi azzal, hogy kezet nyújt neki, búcsúzásként azt tanácsolja: „legokosabb, ha hazamegy a falujába”. Ott van aztán a „leesős ember” – aki mindig más-más ház előtt esik össze, hogy a lakók ijedtükben megsegítsék ezzel-azzal –, ez a barátféleből zsarolójává lett férfi, Korányi. Miután előadta neki Pestre jövésének „legléhább” indokát („hogymelyik volt az igazi ok, maga sem tudott volna válaszolni”), ő is azt ajánlja, menjen haza, s „ne lesse itt Máriaremetén a mesét”. A háziúrral, Horváth Endrével való kapcsolatára, párbeszédeikre is jellemző, hogy ezekből sem meríthet hitet, erőt. Szerepe többnyire vagy az adatközlőé, falujára, paraszti életére vonatkozóan, vagy a hallgatóé, a másik panaszának meghallójáé – útbaigazításra, segítségre itt sem számíthat.

Mint szó volt róla: magára hagyatottságát, homályosan is alig körvonalazott céljai megvalósításának lehetetlen voltát az útján elébe került, ennyiben szabadon választott és a számára mások által kijelölt terek is kifejezik. Inkább alkalmi szállás-, semmint állandó lakóhelyek ezek. Az első mindjárt, ahol másodmagával, a váratlanul hozzája szegődött somogyi emberrel meghúzza magát, egy országúti „hidacska” – ez alatt aludni a talán Anatole France-tól származó mondás szerint kétségtelenül szabad választás dolga: egy gazdag éppúgy megteheti, mint egy szegény. Lajos mindenesetre úgy lép le innen is, miután kérkedve eldicsekedett otthoni, máskülönben semmit sem érő vagyonával, ahogy a házuktól is megszökött. Tettével – becsapja és cserbenhagyja az útítársát – mintegy megelőzi későbbi morfondírozását: „hát

mi az a munkásöntudat? Ad az neki kenyeret, ha innen elzavarják? [...] Az ember magáért él, magának keresi a boldogságot. [...] Igenis, föl akarok kapaszkodni az urak közé; igenis, ember akarok lenni, akármit gondolnak az öntudatról”. A társaival való együttérzés kiformalódását, az összefogás gondolatának megfogalmazódását aligha ösztönözheti, hogy az építész a sarkon várakoztatja, ott kell ácsorognia vagy két óráig, ledőlnie pedig az épület egy sarkában lehet, gyaluforgácsot kotorva a feje alá. Legközelebb, amikor egy száletlifiéle lesz az éjszakai nyughelye, már úgy gondolja, „a halottaknak is jobb helyük van” abban a kriptában, amelyet éppen kitataroztak. Aztán az elbeszélői megnevezés és ítélet is úgy láttatja a fiút, mint aki állati sorsra jutott: „búvóhelyéről is elriasztva” kell új munka- és szálláshely után néznie. Előbb egy parkban tölti az éjszakáit, aztán „kifelé törekedett a városból, ahol ritkább a kő és sűrűbb a növény” – azaz szinte dzsungellakó vademberként keresi a helyét. Ligeti padok kínálóznak, majd „egy galagonyabokor mögött” egy nagyobb gödör, „amiben ülve össze lehetett gugyorodni”, később túl a villamosok végállomásain keresgél, „amerre barlangot gyanított”. S ha „talált valami megfelelő lyukat, ott elrejtett egy kisebb értékű tárgyat. [...] Ezek a kis rejtekek az egész hegységet az ő birodalmává tették”. Itt, ebben az egyedüllétben kezdi eltölteni, ami végigvonul aztán egész pesti életén, „valami rendkívüli kísérlet álma”. Valami ábrándozással elegy önáltatás, valami patópálos nyugalomú önámítás, hogy házmester lesz, hogy kifutófiú, hogy piaci kihordó, hogy a tanulással is megpróbálkozhatna. Barlangjai előtt, a fűben fekve, mint „távoli hangtenger” búgását hallgatja a várost – ismét a természet érzéki gazdagsága nyugtözi le, feledtetni el vele, miért is vágott neki az útnak. Annál többször jut az eszébe, amikor már emberibb körülmények közé – egy kunyhóba kerül. Horváthék házáat építik itt, illetve az úr-asszonyét, merthogy az úr hosszú ideig fel sem tűnik – a cselekményidő java részének, körülbelül az első felének a tulajdonos egyszerűen nem szereplője. A kunyhó szalmája akár az otthoni istállóé, s csakugyan, az itt alvó munkások horkolása egy falusi malacbandára emlékezteti. Itt a fények sem serkentik, izgatják

„mindenféle bánatos álmodozásra”: a csillagok is, fenn az égen, és lenn, körülötte a lámpák is „átvették fáradságát”.

Később aztán, amikor már áll a ház, és a fiú a mosókonyhában kap helyet, új tapasztalatokat szerez az otthontalanságból. Ekkor kezdi furcsállani, hogy egy kivételével mindig házon kívül találkozott a nénjével, Mariskával – de ez az egy alkalom sem a váratlansága miatt ragadt meg az emlékezetében (kóborlásai során véletlenül az előtt a ház előtt kötött ki, ahol a lány szolgált), hanem a testvére viselkedése miatt. Miután becsöngtetett hozzájuk, az előszobaaajtóban állva találkozott a konyhaküszöbön „tapadt” nővérével, aki „hirtelen, nehogy az öccse behatoljon a lakásba, maga is az előszobaajtóba lépett”. A fiú az ajtóban „szorongott” később is, amikor a háziúrnak azt hazudta a lány, hogy azért hagyja ott állni, azért nem viszi be a szobájába, mert az öccse siet. Majd „No, szerbusz – mondta”, „s bevágta az ajtót”. Szinte pontosan ugyanez ismétlődik meg, amikor a tulajdonosnőnek visz levelet a régi lakásába. Itt is az előszobáig jut, az asszony beteszi előtte a szobaajtót, és neki még azt is el kell viselnie, hogy a pár éves Zsuzsika megszegyeníti: „magának nem szabad ám bemenni oda” – figyelmezteti, attól tartva, hogy „bepiszkítja a parkettot”. Még ennél is többet mondó a szenteste jelenete, már az új házban: végig a „nyitva hagyott ajtóban téblábolt, közbülső helyen a sértő visszavonulás és a szemérmetlen tolokodás közt”, mígnem mint egy kutya, „zavarodottan somfordált vissza őrhelyére”. Az ajtóban szorongás, téblábolás vagy a csukott ajtó maga is érzékelteti a fiú otthontalanságát, világban való létének minőségét. Az elzárkózás lehetetlenné teszi az egyik szférából a másikba való átjutást, önálló, független egzisztenciájának a megteremtését. Nincs ez másképp házbeli hálóhelyével, a mosókonyhával kapcsolatban sem. Egy idegen, a gyermekek mellé felfogadott német nyelvtanár nő szemében eleve bámulni valóként tűnik fel, mint „az odvából előimbolygó élőlény”. A gödör-, a barlang- és a kunyhólét képzele mellett tehát az odulété társul. Nemcsak a szűk, sötét térre, hanem az állatok búvóhelyére is vonatkoztatva. És ismét felmerül a barlang motívuma is, leginkább az emberi civilizáció kényszerű elutasításának jelképeként. Azután ugyanis, hogy az úr végre észreveszi, a fiú na-

pok, ha nem hetek óta a „sötétben kuksol”, mert Teri, a szolgáló – lásd szolgálai együttérzés, segítségvállalás – kicsavarta a vil-lanykörtét, a lány előbb rácsapja Lajosra az ajtót, majd szidni kezdi, hogy a „barlangja minden meleget elszív” az ő szobája elől. Az igazságtalanul vádolt, a fájdalomtól szólni sem tudó le-gény azt gondolja, a „kutyát sem rekesztik ilyen sötét jégverem-be”, mégis, miután a lány „lom-ember”-nek nevezte, bánatosan bement „a vermébe”. Legvégül, szilveszterkor, amikor az úr megint benyit hozzá a sötétbe, és a hivatala meg az állása közöt-ti ellentétet kezdi el fejtegetni, Lajos sem ezt nem képes követni, sem a bűnről szóló gondolatait. Aztán az sem üti szíven, ahogy a hozzá mindig kedves háziasszony a férjére ripakodik: „Egy csa-vargóval trafikálsz?” Otthontalanságában ez a státus mégiscsak hízelgőbb, mint egy odú- vagy veremlakó állaté. Vagy mint egy puhatestű, gerinctelené – amelynek a képzelete az ő gondolataiban ölt testet, miután felfedezte a háziúr öngyilkossági kísérletét. „Szegény féreg, ugyan miért tette? – tűnődött magában”, és e megnevezés által a nyomorúságukat tekintve lényegében egy szintre állította magával.

Ahogy a barlang, a kunyhó, aztán az utcasarok, az előszoba, a mosókonyha és a többi helyszín a sötét odulét, a Dosztojevskijtől ismerős egérlyuk-távlat kifejezője, ugyanúgy az otthontalanság és az idegenség érzetének fölerősítői a kommunikációs eszköz-ként értett beszéd különböző formáiban megnyilvánuló tapasztalatok is. Amit egyrészt az ajtóban állás, a küszöbön téblábolás fejez ki, azt az elzárkózást, az átjárásnak, az egyik területről a másikra való átjutásnak a nehézségét érzékelteti, másrészt a hallgatás. Útja során az első benyomások nagyon lehangolóak: a mátyásföldi építkezésen hiába köszön mindenkinek jó reggelt, csak egy valaki, az utóbb is példaképeként emlegetett és mások által gúnyolt asztalos morog „valamit vissza”, a többiek, köztük a mesteremberek átnéznek a feje fölött, szóra sem méltatják. Még elkészerítőbb élményben van része később, Pesten a dunai hajórakodóknál: megszólít egy ismeretlent, hogy kaphatna-e ő is munkát, mire az „bregócs”-nak nevezi. Lajos felháborodik: „Tudja ez, hogy ő katonaviselt ember? Azt hiszi, amiért faluról jött, vele így lehet beszélni?” Amikor megint érdeklődik, most

egy targoncástól, az már nem is válaszol – a többiek pedig kinéznek rá, és nevetnek. „Meg volt zavarodva, de őrizte magát, nehogy elkedvetlenedjék. Ezek a pestiek haragusznak a falusira, de majd kibánik ő velük, csak munkához jusson.” Ismét később, egy újabb helyen, ismét kinevetik. Ez elvette a bátorságát, „s tünekedett az emberek gorombaságán”. Aztán, a bűnbakképzés törvényszerűségei szerint, önmagát kezdte okolni: az embereket nem lehet percenként megszólítani, különben is, inkább nézelődjék, mint kérdezzen. Magára hárítja tehát a felelősséget. Akkor is magában keresi a hibát, amikor kóválygásai során az első kedves, közvetlen emberrel találkozik – az ismeretlen hívja, hogy kísérje el, tartson vele. A kommunikáció szempontjából azonban igen lényeges, hogy a pénzét ugyan hajlandó megosztani Lajossal, ám a gondolatait nem. Az úton egy könyvből „valami idegen nyelven szavalt”, egy szót sem szólt hozzá, „csak a versét olvasta tovább, a különös zsidóforma nyelven”. Nem csoda, hogy a legény fejében összevissza ugráltak aztán a szavak. Máskor becsmérő kiközösítésben van része: rohanva törtet a villamosra várók között, s pattog mögötte a sok „paraszt”, a megalázó megnevezés. Pedig a tömeg olykor mint a szabadság közege tűnik fel: az egyenlőségérzést épp a szavak hiánya teremti meg. Mozgások, mozdulatok hitetik el vele, hogy azonos értékű a többiekkel; egy a sok közül, aki hagyja, hogy sodorják őt is. „Ez a sok lökdösés kimondhatatlanul jólesett neki [...] Már vagy harmadszor söpörtette magát végig a piac utcácskáján.” A gesztusoknak, a „testbeszéd” formáinak máskor is megnő a szerepük: a kézfogást „nagy megtiszteltetés”-nek tudja, nagyobbnak, mintha odavetnek neki „egy-egy mondatot”. Arról pedig – magyarázza az elbeszélő – igazán nem tehet, hogy már az is jólesik neki, ha valaki (adott esetben Vodál, a nővére, „Mari embere”) megfogja a karját, és megszorítja.

Különös, ám nem egyszeri esete az idegenség tapasztalatának, amikor nem mások, ismeretlenek révén éli meg, hanem a beszéd útján mintegy saját magát részesíti benne. Olyan pillanatok ezek, amikor például utóbb maga is csodálkozik rajta, hogy „mi hazudtatta vele” ezt vagy azt. Ilyen a Korányival való beszélgetése: ahogy a terveit ecsetelte, ahogy az álmairól, a kihor-

dógépről és a kocsiról vallott, az „önnönmagának is furcsa, hihetetlen volt”: „mintha egy idegennek hallgatta volna a zavart okoskodását”. Hasonló esik meg vele Mari sorsán töprengve: nem szokott kerek mondatokban gondolkodni, s mégis „most olyan fennhangon szólt benne ez a mondat, hogy körülnézett, nem fennhangon mondta-e valóban”. Vodál feleségével való találkozás alkalmával viszont épp az „elkészített mondata” a bajok okozója: az nehezebben, tétovábban jön belőle, az „elkészítetlen” ellenben olyan váratlan erővel szakad ki a torkán, hogy mindketten „megdöbbenve hallgatták a közjük hulló szavakat, amelyek mintha nem is Lajosból jöttek volna”. Amikor pedig Terinek nyíltan felelte, a viselkedéséért az ismerőse szájon ütne, akkor bár „akaratlanul szaladt a nyelvére, de hogy kimondta, jobban esett, mintha valami mást mondott volna”. A meglepetés forrása alighanem ott ered, ahol – Vigotszkij elméletét követve – a kétféle beszéd, az úgynevezett értelmi és a hangzásbeli, másképpen a belső és a külső elválik egymástól. Ahol a megszólalni készülő magának való belső beszéde váratlanul, hirtelen indulatból, meggondolatlanságból másoknak szóló beszéd lesz, noha nem annak szánta. Így történhet, hogy még a suta – nem széptevést, udvarlást, csak – közeledést megelőzően „egy udvarias, de értelmes mondat után kapkodott, mellyel Terit megszólíthassa”. „Kis beszédekkel dolgozott ki magában”, elképzelt párbeszédbe elegyedett a lányanyával. A mintát egyszer a gyermekkorból kölcsönöznél: mint régen a katekizmus, úgy „kattogott” most a fejében a „kidolgozott beszéd”. Máskor szeretne a friss pesti ismerősök modorában, „édesen” kérdezni. De azzal is próbálkozik, és ettől „férfibbnak” tudja magát, hogy „kéjjel” mond olyan szavakat, mint vacak vagy rothadt. Igyekszik a környezetéhez idomulni, nem vakbuzgó módon azonban, nem a szokásaikat majmolva. Ezért is furcsállja, amikor a nővére kacéran megveregeti az arcát, és úgy búcsúzik tőle, „Pá, öcsike” köszöntéssel, ahogy a méltóságos asszonytól látta. Másrészt viszont ezért is örül, amikor Mariska úgy mond egy szót, ahogy otthon szokta, „a hazai nyelv öntötte el a lelkét”. Hogy az a nyelv, amelyet odahaza használt, mennyire különbözik az újonnan gyakorolttól, ezt a regényt két nagyjelenete is tanúsítja. Az egyikben a Miku-

lásnak öltözött Lajos arra használja fel az alkalmat, hogy visszafizesse az őt ért sérelmeket, és ugyanolyan „packázón” forduljon Terihez, ahogy a lány szokott hatalmaskodni, pimaszkodni vele. Itt nyilvánvaló a nyelv uralmi szerepe. A másik esetben épp az egyenrangúság a tét és a cél, egy közösségbe való befogadása, s nagyon lényeges, hogy ez utóbbit tegnapi önmaga vállalásával, az otthonról hozott szófordulat természetes, ám az adott helyen szokatlan használatával véli elérhetőnek. Arra a kérdésre ugyanis, hogy milyennek lát valakit, azzal válaszol, amit „még odahaza hallott”: „Becsületes a pipája” – mondja, elfogódott mosollyal kérlelve meg az illetőt „a vastag tréféért”, mire a „Jól köhécsel” viszontválasza felold minden feszültséget.

A fiú egyébként igen sokat bajlódik a gondolat szóvá alakításával – nem kis fejtörést okoz neki önmaga kifejezése, gondjainak, kétélyeinek és kéréseinek külsővé, hallhatóvá tétele. Másrészt viszont a hangzás, a hangvétel, a hanglejtés is állandóan foglalkoztatja, akárcsak – az előbb említett – arcjáték, a beszédet kísérő mozdulatok. Nyugtalanítja például, ha „azon a hangon” mondanak neki valamit, amely mögé sehogy sem tud „odalátni”. Igaz, arra is van példa, hogy a hallott szavak „rendezéséről” lemond, és az köti le, „hogyan mondja” őket a társa. Ám a hangzásra figyelve is minduntalan csak a gyanú, a bizalmatlanság erősödik meg benne, rosszérzés lepi el. Fáj neki Teri „hegyes igene”, s hogy a szolgálólány is „belejött a vezénylésbe”; „szinte az altestébe nyilallt” a „sok nézze, menjen” és a többi parancsolás. A nyelv az uralkodás eszköze itt is, ő pedig alattvalónak számít. Ha viszont Horváth úr másként tekint rá, akkor meg a „sima, ostyás modorában a belécsomagolt mérget kereste”. Nem szerette „az ilyen alamuszit: inkább legyen »hallod« meg »lódulj már« az ember, mint hogy a sima kéremek meg köszönömök mögött aknát ássanak alája”. A körülmények kedvező alakulásába vetett hitét, persze, az se növeli, ha a gazda, az előbbivel épp ellenkezőleg, „falusi kifejezést használ”. A „finom, fondorlatos” beszéd helyett ezzel akarja „elbódítani”? A legérthetőbb és a legegyszerűbb, ha valaki, mint a tulajdonosnő, jókedvvel van körülötte – ez „épp olyan parancs volt, mint az, hogy »hozza ide a létrát«”. Máskülönben pedig a nők „titokzatos mondatváltá-

sát” komoran figyeli, rosszat sejtve, s nem szíveli az „űző-fűző okoskodás”-t sem. Jószerevel nincs tehát egyetlenegy helyzet, alkalom sem, amikor Kovács Lajos önmagát adhatná, amikor beszélőként megmutatkozhatna az a képessége, hogy „szubjektumként”, azaz önálló személyiségként tételezheti magát. Ha – mint Benveniste állítja – a dialógus feltétele a személy létrejöttének, akkor végső soron Kovács Lajos nincs is, mint személy nem is létezik, hiszen alig vesz, alig vehet részt olyan párbeszédben, ahol az én-te viszony kölcsönössége fennállna. (A kölcsönösség – mondja Benveniste – magával vonja, „hogy én is *te* leszek majd egy olyasvalaki beszédében, aki szintén *én*-nek nevezi magát”.)

A testvérén kívül Vodállal, illetve a háziúrral folytatott eszmecsereék jöhetnek itt számításba. Ám ahogy Korányinak, az elesős embernek is lódítja a jóllétét, ugyanígy Mariska előtt sem tárja fel a valódi helyzetét, szépít, hazudik. A beszéd nem a megértés közege, még kevésbé a segítség módja. Nincs ez másképp a nővére szeretőjével való találkozására, a kerthelyiségben lezajló beszélgetésük alkalmával sem. Itt a Dániel fiútól hallott szavakkal ámítja a partnerét, tán egy pillanatra maga is azt hívén, hogy feltett szándéka volt, a munka mellett tanul is, elvégzi legalább a polgári iskolát. Az önbecsapás folytatódik, hiába hozza szóba Vodál a saját nyelvi kiszolgáltatottságát, megalázottságát, a sok nyájas „méltóságos uram” meg „kisztihand” képmutatását – odáig jutnak, hogy Csehov hőseinek módjára elbeszélnek egymás mellett. Vodál Marival, Lajos pedig Terivel példalózik, anélkül hogy nyíltan említenek őket. „Ronda, ribanc ez az egész mindenség” – állapodnak meg.

Hogy Horváth doktorral sem jut el az együtt gondolkodásnak arra a fokára, ahol ha nem értenék is meg egymást, de legalább megpróbálkoznának vele – ennek legalább két oka van. Az egyik, hogy a feje fölött folyik el „az urak magas beszéde”, azaz nem-hogy partnerként, de még hallgatóként sem részese a társalgásoknak. Többször érzi úgy, hogy nem érdemes kínoznia magát „az úri madárnyelvvél”. Számára, aki a hétköznapi beszédhez szokott, idegen a jelképes beszéd, a példalózás. Az értelme egy idő után nem ugrál már vizslaként egy-egy szó után, és beletörődően, mentséget keresve gondol arra, hogy „akinek tanulsága

van, egész másképp beszél”. A történetmondó vele kapcsolatban kezdi fejtegetni, hogy amint „az idegen nyelvben nem azt kapjuk el, amit nem értünk, hanem amit értünk”, az ő esze is „le-lekaptott egy-egy elérhető mondatot az urak beszédéből”, egyébként azonban a személyisége kívül rekedt a vélemények cseréjében. A sűrűn elhangzó kijelentések nagy része „csak elgyötri az eszét”. Így töpreng, vajon az építész mit értett azon, hogy „a háznak a lélekben is kell alapjának lenni [...]? Az ember lelke öneki elsősorban a lehelete volt, mely télen beléfagy az emberbe, s a halál óráján kiszáll belőle”. Az ehhez hasonló példák tanúsága szerint a vele szóba elegyedő urak igazából nem vették ember-számba: nem a saját bajaival lehetett jelen – úgy tekintettek rá, mint aki nem önmagát, hanem a faluját, a parasztságot képviseli.

Idegenséglményének, a kölcsönös megértés és önmegértés hiányának a másik oka alighanem azzal függ össze, hogy a külső, a hangzásbeli beszéd tekintetében is hiányzik közöttük az összhang. Nemcsak a szavak jelentése okoz gondot – a kiejtésük, az elmondásuk módja is. Kovács Lajos hamar észreveszi, hogy például a szegények vagyonáról értekező úr „igen nagy zavarban beszélt, föl nem nézett volna az ásójáról”. Ezt tapasztalván hovatovább odáig merészkedik, hogy mint a Dániel fiúval, vele is kezd vallató, fölényes modorban beszélni. „Magát csapja be ez az ember, vagy csakugyan ilyen együgyű?” – fordíthatta volna a fiú saját maga ellen azt a kérdést, amit a három-négy holdas birtokról, gyümölcsösről s a ház jövedelméből fiatal munkásoknak készült internátusról álmódzó Horváth doktor tervei fogalmaztatnak meg vele. S ebben a kérdésben már benne rejlene az az elbeszélői megítélés is, amelyik e kétféle önbecsapás között alig lát különbséget. Kovács Lajos hazugsága, hogy kitanulhatta volna a kőművesmesterséget, vagy hogy a piacról „tulajdonképp csak tanulmányból” hordja a vevőknek a csomagokat haza, az önnön helyzetén való eltökélt változtatás szempontjából ugyanakkora súllyal esik a latba, mint a kutatóintézeti hivatást földmunkás foglalkozásra felcserélni vágyó Horváth úr sorozatos tiltakozásaié. Az eltérés valóban csak abban mutatkozhat, hogy az egyiknek és a másiknak volna-e módja, lehetősége a változta-

tásra, szándéka tűzön-vízen át való érvényesítésére. S e tekintetben az úr még alul is marad a napszámosával szemben. Hiszen ez utóbbi nyilván önvédelemből, tehetetlenségében hártja el annak az esélyét, hogy valaha építőmunkás lehetne. Micsoda az ilyen ember élete? – kérdezi, s mint egy többre hivatott férfi, tetetett fölényvel feleli: „Dolgozik, szombaton megkapja a bért, aztán megint dolgozik, s megint megkapja. Úgy, mint a ló a takarmányt. Nem azért jöttem városra, hogy azt csináljam, amit otthon”. Az sem meglepő tehát, hogy „ő, a tanulatlan napszámos” úgy érzi, „fölényben van az úrral szemben”. Az van benne, ha csekély mértékben is, ami az úrból teljességgel hiányzik: a humor, az ironia, sőt az önironia, az önmaga kívülről szemlélésének képessége. Ezért tud mulatni azon, amit Teri, a szolgálóleány többször is elmesél, hogy a gazdája nagy bánatában fél tál süteményt megevett. Ezért veszi szó szerint a kijelentését is, hogy öt-hat évre a ház rabszolgáivá válnak. Ezt az „új” helyzetet így magyarázza s szemlélteti a lánynak: „Rabszolgák lesznek ezentúl. [...] Az úr fűt, én meg a könyveit olvasom a kályha mellett”. „Pffuj, maga utálatos” – inti le Teri, elhárítva a gúny játékát, és e tekintetben még ő is fölényben érezheti magát a munkaadójával szemben, aki egyszer-egyszer képtelen eldönteni, „egyszerű játék vagy pokoli ironia” szólaltatja-e meg a legény hangját. Ugyanez aligha áll az elbeszélő hangjára: együttérzés helyett távolságtartóan szemléli, ahogy az előbb még magából kikelő, rekedten, „üvöltésszerűen” ordító férj a dolgozóban „arca felhői mögött vakon és süketen járkált”. „Bútorok, cselédek, gyerekek egy világsérelemben eltemetkezett lelket láttak” – alkalmazza nem csupán az emberi, hanem a tárgyi világ nézőpontját is. Így (is) ítélkezik, s úgy (is), ahogy Kovács Lajos felett. A különbség talán akkor ragadható meg a legjobban – mielőtt sorra kerülnének a Horváth doktorral kapcsolatos elbeszélői megjegyzések, reflexiók –, ha visszakanyarodunk a regénynek a kritikuskok által fölismeret mohó érzékiségéhez, tervtelen gomolygásához.

(Proust példája és a mese alakzatai) Ahhoz a jellegzetességhez tehát, amelynek a kialakításában, ahogy Domokos Mátyás is látta, bizonyosan Proust lehetett a minta: a napszámos legény

esetében többnyire „egy lefokozott élet lefokozott tudatán keresztül”, de az elbeszélő esetében igen gyakran nagyon is felfokozott érzékenységgel. Azzal a hevülettel, amely ez utóbbit főleg az átképzeléses előadásmód révén (amely, cseppet sem melléleg szólva, sohasem kötődik Horváth alakjához) – Németh László Proust-tanulmányát idézve – a külső és belső környezet, légkör folytonos keveredése miatt állandó izgalomban tartja. A *Bűn* jó részére is áll, amit a tanulmány mond: ha a realista írók a tárggyal ábrázolták tárgyukat, akkor Proust azzal az intuitív érzékenységgel, amelyet a tárgya kivált belőle, miután az érzéki benyomások „valóban benyomulnak a szervezetébe”. Ezért lehet egy táj a megszokottól, az ismerőstől eltérően nem földrajzi részlet, hanem lelkiállapot. Beszédes példája ennek az a jelenet, amelyikben Lajost a házigazda faggatja a falujáról. „Ez a sok hány meg honnan, meg ki fia, hogy fizet: mintha csak messziről serétezné azt az ismerős, fél év alatt az emlékezetben kissé megszépült szín-, szag-, hangbozótot, ami a lelkében Abafalva volt. Ki tudja, mi célja van vele az úrnak [...] Lajos az egészből azt értette meg, ami az úrnak is a legfontosabb volt: »az én falum«. Hogy őneki is van faluja, nem itt termett az Alpár úton. – Hát a doktor úr faluról tetszik származni? – Fehérből – s megmondta a falut. – Hallottam a nevét – mondta Lajos, s nem tudta, a falut tolja-e ki az Óperenciás-tenger felé, vagy az urat nézze fülletőnek”. Erős érzelmi töltésükkel, érzelmileg színezett érzékiségükkel tűnnek ki aztán azok a képek, amelyek például Lajos szerelmi vágyának ébredését, vagy az építkezésen dolgozók közös hálöhelyi éjszakáját, megint máskor egy esti szalonnasütést jelenítenek meg. A fiúban „elfeledettnek hitt mondatok nemcsak értelmükkel, de a Teri szeme fényével, a közébük pergett levelek színével, a kísérő munkások kiáltásával újultak ki”. „Lajos feje még mindig teli volt a kerítésen utána szálló hanggal, mely a helyett hogy elhalványodott volna a nap horgadtával: inkább csírázni kezdett ott, mint valami fényes mag, amelynek hang volt a gyökere, de ága és virága: tapintás, szín, illat”. Szalonnasütéskor pedig „a szanaszét heverő árnyékok közt, melyekből a láng egy áll alá felhúzott térdet, egy rezesen világító orrot, egy test

nélkül elnyúló kart emelt ki, egyedül ő, az álló volt végig fekete és tömör”.

A tanulmányíró Németh László abban fedezi fel Proust talán legfőbb jellegzetességét, hogy „körülötte az élet lesz mese”, hogy a valóság megközelítésére a képzeletet használja eszközü. Ha nem méltányolná a francia író módszerét, akkor is kitűnne, a *Bűnnek* mennyire erős, vastag vonalú a mesei erezete. Nem mitológiai csóvát húz tehát hősei mögé, mögött, hanem a népek ősközösségi folklórkincsének egy másik rétegéhez fordul. Itt-ott, elvéve megjelennek ugyan bibliai példák, példázatok is, ám mind az elbeszélő utalásaiban, mind a szereplők önértelmezéseiben a mesei párhuzamok a gyakoriak és a meghatározóak. Olyannyira, hogy ezek alapján Németh László alkotása a köznapi kalandregénynek abba a típusába sorolható, amelynek emberábrázolását Bahtyin az átváltozás és az azonosság motívumai alapján különbözteti meg. S valóban, a vidékről a fővárosba szökő, ott állást, megélhetést kereső árva fiú igazi próbája csak az lesz, hogy mennyire képes átváltozni, mássá válni önmaga feladása nélkül. Beszédes, hogy az útra kelését maga hasonlítja a szerencsét próbáló mesebeli legényéhez, és később, például egy tűzrakás alkalmával is ilyennek látja magát. Indulásakor a legfontosabb kellék, a hátán a tarisznya sem hiányzik. Nem mellékes az sem, hogy három nap alatt teszi meg az utat. (De nemcsak az ő személye, hanem Horváth doktoré is kapcsolódik a hármashoz: a gazda a beköltözés harmadik napján megy a házba.) A fiú útra kelése tehát emlékeztet a klasszikus népmesei kezdetre, valamely hiány bemutatására és a hiányállapot felismerésére. A hiány itt is a szegénység, a nincstelenség. A mesehős önbiztatásának, önerősítő gesztusának mutatkozik, hogy Lajos majd az építkezésnél segédkezve egy téglahegy tetején a lábát lógatva hol a város jövődóbeli királyának képzeletét magát, hol egy szerencsétlen horgásznak az Élet óperenciás parti szikláján – ahol talán hiába vár az aranyhalra. Máskor az álma, a vágya, egy tavasszal fölvonandó házmeisterház, ahol lakhatna s dolgozhatna, tűnik fel előtte mint Óperencián túli dolog. Az elbeszélő magyarázat része aztán, amikor kifejtett példaként adja elő, hogy Lajos agyában a ház kredence, tálalója olyan „különös bútor-szörnye-

tegekké változtak, mint népmesékben az utazók által hírül hozott ember- és állatfajok”. A szak- és a segéd munkások egyik csapata a szirtkorongokat dobáló szörnyekre, a másik pedig a „magasabb istenek”-re emlékezteti. A muraközi lovakkal kapcsolatos képzelet, hogy a barlangszájaknál egy-egy leszáll belőlük, besétál a föld gyomrába, és ott alszik a következő fertályig. Szó esik még a rézvirágot hajtó fa alatt ülő szerelmesekről, aztán a rézorrú bábáról, és arról, hogy a napszámos fiúnak „hatalma van” a háziúr felett, próbát kell tehát tennie vele, hogy megismerje a természetét. Horváthnak „egy összeesett szörnyeteg”-hez való hasonlítása sem valóságmásolás.

A legfontosabb azonban, hogy az elbeszélő, a szabad függő beszédet választva a mesebeli legénynek a gazdáihoz való viszonyát is mesei módon magyarázza. Amikor a fiú először marad kettesben a háziasszonyával a romhalmazforma épületnél, hirtelen „nagy jobbágyindulat” önti el: „mintha a tulajdonosnő egy pórul járt királynő lett volna, ő meg a kitartó szolga. Szinte bánta, hogy tanulatlanságában nem mutathatja ki úgy a hűségét iránta”. A doktor úr lelkiismeret-furdalását, büntudatát pedig a következőképpen szemlélteti: „Mi lehet más, mint betegség, ha valaki ennyi szépség közt bánatos marad? A mesében vannak ilyen királyok meg királykisasszonyok: a hopmester bohócokat és hangászokat vezet elébük, az étekfogó vadkanfejet ad fel gombamártással, a kincstárnok tengerből búvárolt drágakövet aggat rájuk, s ők ott ülnek az udvari nép közt mogorván, hangtalanul. Az úr is ilyen”. Ezekhez hasonlóan a mesei alakzatok többi példája, utalása is zömmel arra szolgál, hogy a szereplők helyzetét, tetteit kívülről láttassa. Ilyenek például a próbatételek. Az egyik Lajos bátorságpróbája: ki mer-e menni a sötétben, megnézni, hogy ki vagy mi kocogtatja az ablakot. A másik az erő és az ügyesség próbája: föl tudja-e vinni az üvegtáblákat az emeletre, vagy összetöri őket. Végül, túl az alaktani párhuzamokon egy hangsúlyos szövegekői utalás is a mese világát idézi. Az a jelenet sor tartozik ide, amelyben előbb szégyelli a fiú, hogy sosem volt még moziban, s ezért állítja az ellenkezőjét, majd pedig sajnálja, hogy kiszemelt „kedvesét”, Terit a filmek is mire tanítják. Arra, hogy egy szegény kislányba is beleszerethet egy nagy méltóságú

férfi, hogy „a földesúr mint gépkocsivezető” is meghódíthatja a szívét – a látott film ugyanis a *Meseautó*.

A kevés számú bibliai párhuzam a meseiekhez hasonló szerepet tölt be. Például az új ház lépcsője a fiú gondolataiban Jákob lajtorjának a katekizmusból ismert hasznát idézi fel, a menny kapujába kerülésnek, az égbe jutásnak – az érvényesülésnek a reményét. Másutt a babiloni fűzzel szeretne mintegy emléket állítani magának, noha nem gondol rá, legfeljebb az ösztöneiben motoszkál, hogy a zsidó hagyomány szerint a babiloni fogságba hurcolt zsidók a hazájukra emlékeztek hárfáikat fűzfákra akasztva, öneki pedig igen ritkán forognak a gondolatai az elhagyott faluja körül. Ézsau fölhozott példáján – hogy egy tál lencsért eladta vagyonát – se rágódik. Több helyütt elhangzik ellenben, hol az elbeszélő, hol az alakok szavai között Krisztus neve, kísért a keresztre feszítettség és a megváltás, megváltatlanság képzete. Nyilván a címbeli bűn tudatától és érzetétől elválaszthatatlanul, habár a regény befejező képsora azt a Lajost láttatja, aki hátán a csomagja terhével, távol van a vezeklésnek még a gondolatától, nem zarándokútra indul hát, hanem vissza, bizonynyal, oda, a falujába, ahonnan jött. A feje fölött álló Alpár úti kereszt s a rajta csüggő kopott bádog Jézus előtt ezért is csupán megigazítja a batyuját, s továbbmegy. Hogy fejet hajthatna, imádkozhatna előtte, ez éppúgy nem járja meg az eszét, mint ahogy az sem, hogy a keresztre feszített milyen büntől váltotta meg a világot. Csak sejti, hogy „az másféle bűn lehetett, mint amiről az úr beszélt”. És itt érkezünk el ismét, e rövid kitérő után, a Horváth doktorral kapcsolatos elbeszélői alapálláshoz.

(*Szerzői önarckép, elbeszélői kritika*) Itt, ahol ismét kiviláglik, hogy a mű címei mint a szerzői szándék és célzat legerősebb nyilvánítói – akár az első, akár a végleges változatukban – nem a főalakhoz, Kovács Lajoshoz kapcsolódnak, hanem Horváth doktorhoz. S ez nemcsak azért lényeges, mert – ahogy már Keresztury Dezső szavá tette – az események belső arányaiban kiegyensúlyozatlanságot mutat a városba menekülő parasztfiú és a városból menekülő úr kettősének szerepeltetése, hanem mert tompítja azoknak az ítéleteknek az élet is, amelyek az úr viselkedésével, elképzeléseivel és elveivel kapcsolatban elhang-

zanak. Igaz, egyszer egy alaki vélemény a fiúnak is bűneként rója fel, hogy „benyalja magát az uraknál”, harminc pengőért, amennyibe Krisztus is „került”, napszámosnak szegődik, elvéve mások elől a munkát – a bűn gondolata, a rossz lelkiismeret érzete azonban szinte kizárólag a doktor helyzetéhez kötődik. Környezetének nem egy tagja vélekedik így, a feleségétől, Emmától kezdve a mérnökön át Lajosig. Ám a regény címe más irányt javasol az értelmezői igyekezetnek, mintha – az *Édes Anna* mintájára – annak a nevéét állítaná az élre – Kovács Lajosét –, aki az igazi főszereplő, hiszen az egy évig tartó kalandja, egy szakaszában kerek egészre metszett, zárt élettörténete hiánytalanul kitölti az események keretét.

A szerzőnek a hőseihez való viszonyát Bahtyin nyomán szemlélve különös eset állhat elő: a szerző felülkerekedik az egyik hősén, a másiktól, az önéletrajzától, azaz önmagától viszont mégsem igyekszik teljes mértékben megszabadulni, pedig ezzel próbálkozott, beleélve magát más szereplőknek a vele szemben kialakított érzelmi, akarati, gondolati irányultságába. Egyfelől kizárta annak az esélyét, hogy a fiú címadó alak legyen, a Kovács Lajos névben rejtőző köznapi átlagosságát és jelentéktelenségét hangsúlyozva, másfelől viszont az úr szellemi, akarati beállítódása mérvadó maradt annyira, hogy inkább „hősleg” működtesse, semmint kinevetesse vagy leleplezze. Horváth Endre magatartásának és életfelfogásának megítélésében jelentős különbségek mutatkoznak a hozzá tartozók között. A legegyszerűbb és a legfelszínesebb talán a cselédlányé, Terié, aki a Lajos kezdeti véleményét tükröztető elbeszélői minősítés, a „hóbortos” után csupán „különös”-nek látja, mert hogy nem akar új ruhát venni, meg hogy falun szeretne élni, mint a parasztok. Hasonló gyakorlatiassággal ítél előbb Emma, a feleség is: olyan embernek tartja, aki szégyenlős is és gyáva is és némiképp tán álszent is: szerinte tetszik neki az építkezés, csak röstelli. „Nem meri elvállalni, hogy örül a házának” – mondja egy helyütt, másutt megerősíti, hogy „olyan ember, aki röstelli, ha van valamije”. Az asszony a „szakállas” mérnökkel beszélgetve (akit az elbeszélő mint más figurákat is, nem a nevükön hív, hanem mesei vagy eposzi eljárásra emlékeztetően külső tulajdonságaik,

testi jellemzőik szerint különböztet meg egymástól) nagyjából ugyanezen az alapon mondja, hogy szívesen eszik ő közös lábából vagy fekszik a cselédágyon, „de csak ha nincs más választásom. Akinek jobbra van módja, s ez után kívánczik, az tudja, micsoda? Gyáva. Nincs bátorsága vállalni, hogy különre született”. Különös, hogy Lajossal viszont elvontabb fejtegetésekbe bonyolódik, harag és fájdalom vegyül a viccelődésébe, amikor a maga feltette kérdésre, tudja-e, miük van a férfiaknak, tömören válaszolja: elvük van – s ez az elv abban mutatkozik meg, hogy tudják, „milyennek kellene lennie a világnak, s megbírálják, hogy miben különbözik attól, amilyennek lenni kellene”. „Ami van, nem egyezik az elveikkel, ami egyezik: nincsen” – amire a szolgálégény a maga tapasztalatával mondja, hogy az „úri embereknél úgy lehet, ahogy a nagyságos asszony mondja”, ám a hozzá hasonló nincsteleneket „megtanítja” a szegénység. „Nem tudja jó dolgában, mit csináljon. Majd megbecsülné magát, ha a tél meg a csavargás várna rá is, mint órája” – gondolja később, már eljövetele körül. Bizonytalanzkodva, vajon „nem nyafogás az egész”, amit az úr művel.

A mérnök viszont, nem a feleséggel, hanem a férjjel vitázva a hivatásuk, a foglalkozásuk különbségeiből vezeti le a doktor rögeszmés lázadását. „Én kővel dolgozom – mondja –, ti szellemmel. A kő jó anyag, legfőleg fejeére esik az embernek, a szellem azonban csupa kényszerképzet, fobia, látomás. Olyan rendes emberi dologból, mint egy családi ház, kínpókamrát tud csinálni. Az azonban, hogy visszajöttél ide, sőt a szívedben sosem mentél el komolyan, azt bizonyítja, hogy a világ e ház nélkül s ami benne van, még nagyobb kínpókamra volna a számodra”. „Tibennetek sokszor lázong az eszme, amikor a szív, a tüdő, a gyomor kitűnően érzi magát” – összegez végül, betegségnek nevezve azt, amit a házigazda lelkiismeret-furdalásnak tart. A kérdésre pedig, hogy egyszerűen gyávák volnának-e, akik félnek vagyonosnak lenni, az a válasza, hogy „talán nem ilyen egyszerűen van; de lényegében mégiscsak így”. Mindezek alapján világosan körvonalazható a szereplőknek a szerzői alakmásként értelmezett Horváth doktorhoz való viszonya – kevésbé világos azonban, hogy a szerző megtalálta-e azt az értékelő pontot, ahonnan az

önéletrajzi hősétől, azaz önmagától való távolságot folyton tarthatja s mérheti. Végeredményben annak az állításnak az igaz és bizonyítható volta merül fel, amelyet legelőbb Gaál Gábor fogalmazott meg, még hozzá igen határozottan. Meggyőződése szerint Németh László pályáján a *Bűn* annak a tanúsítója, hogy a folyóiratával, a *Tanú* reformideológiájával elesett író talpra tud állni. Meg tudja haladni, úgymond, lapjának téves szemléleteit, „s már tudja önmaga *Tanú*-beli törekvéseit messziről, kritikusan nézni, tisztán és problémamentesen, a meghaladott szemléletek színvonaláról: műalkotásban”. A Kosztolányi-portrék, különösen az első, lehetnek a tanúsítói, hogy mennyire fogékony volt más, az övétől eltérő szemléletek iránt, s hogy ez az érzékenység már magában hordozta az önkritika lehetőségét is.

Van ugyanakkor egy szövegrész a *Bűn*ben, amelyik annak a kíméletlenségnek vagy szigornak a határait jelöli ki, ameddig az önbírálatban el tud vagy el mer menni. Keresztury Dezső idézi a regény végéről azt a jelenetsort, amikor a távozni készülő Lajos elmereng a háziúr öngyilkossági kísérletén. „Szegény féreg, ugyan miért tette. Csakugyan azért, mert a többiek táncoltak, s neki kellett a bűnt viselni? Ha eszébe nem jut, hogy az úr megkérte, akárhogy is, de keltse fel, mielőtt elmegy, talán be sem mer nyitni. Vagy tán azért is mondta? [...] De hiszen ez akkor olyan – riad fel –, mint a leesős ember?” Horváth Endre öngyilkossági szándékát Korányi szerepjátszásához hasonlítva valóban felmerül a *Válasz* bírálatában igen hangsúlyos kérdés: „Keserű kiábrándultság, vagy szeszélyes öngúny ez?” Mindegy is, mondja a kritikus, a lényeg az, hogy az író nem menti föl a hősét, de kényszeríti az olvasót, hogy „magáévá tegye annak szorongó tanácstalanságát”. Nos, ennek a kényszerítésnek az ereje gyöngült, az öngúny enyhült azzal, hogy a szerző a regény újabb kiadásából, így az életműsorozatnak az *Izzonnyal* közös kötetéből is egyszerűen kihagyta, kitörölte az úr kérelmére s a leesős emberre utaló mondatokat. Ez a hiány ismét közelebb hozta az önéletrajzi hőséhez, és még inkább csökkentette annak az esélyét, hogy a kompozíció fő alakja, Kovács Lajos címszereplő lehessen. Az ő sorsa – és ezt fogja keretbe a cselekményidő – úgy teljesül be, ahogy saját maga keserű tehetetlenségében képzelte:

„Visszatipródik a sárba, mint a szétzilált lombról a levél”. Az útra kelés, amely induláskor a magasba emelkedés reményével csábította, a visszainduláskor a mélybe zuhanás, a lehullás és a gyötrődés képzeletével riasztja.

Irodalom

- BAHTYIN, M. M.: *A tér és az idő a regényben*. (In: *A szó esztétikája*. Gondolat, Bp., 1976.)
- BAHTYIN, Mihail: *A szerző és a hős*. Gond, Bp., 2004.
- BALASSA Péter: *Kosztolányi és a szegénység*. (In: *A látvány és a szavak*. Magvető, Bp., 1987.)
- BENVENISTE, Émile: *Szubjektivitás a nyelvben*. (In: *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása*. Szerk. Bókay A., Vilcsek B., Szamosi G., Sári L., Osiris, Bp., 2002.)
- DOMOKOS Mátyás: *Bűn és lelkipurdalás – alulnézetből*. (In: *Hajnali józanság. Kortárs*, Bp., 1997.)
- FARAGÓ Kornélia: *Térrányok, távolságok*. Forum, Újvidék, 2001.
- GAÁL Gábor: *A „Tanú”-tól a „Bűn”-ig*. (In: *Válogatott írások I*. Irodalmi, Bukarest, 1964.)
- GREZSA Ferenc: *A Bűn áldozatai*. (In: *Németh László Tanú-korszaka*. Szépirodalmi, Bp., 1990.)
- KERESZTURY Dezső: *Németh László: Bűn*. (In: *„Én sosem kívántam más emlékművet...”*. Szerk. Monostori Imre. Argumentum, 2003.)
- DR. LAKATOS István: *„Gyermekeimért tettem”*. Felsőmagyarország, Miskolc, 2001.
- NÉMETH László: *Kosztolányi Dezső; Kosztolányi Dezső: Alakok*. (In: *Két nemzedék*. Magvető–Szépirodalmi. Bp., 1970.)
- OLASZ Sándor: *A Martin du Gard-i realizmuselv és a Bűn*. (In: *Az író öntőformái*. Új Forrás, Tatabánya, 1995.)
- SZABÓ Zoltán: *Németh László: Bűn*. (In: *Hazugság nélkül III. k*. Szerk. Markwart Ágnes. Héttorony, Bp. é. n.)

- CS. VARGA István: *Szociális büntudat és értelmiségi létkonfliktus*. Borsodi Művelődés, 1981. márc.
- VEKERDI László: *Egy régi regény „hiánya, szükséglete és feladatai”*. (In: *Németh László-émlékkönyv*. Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. *Tiszatáj*, Szeged, 2001.)
- VIGOTSZKIJ, L. Sz.: *Gondolkodás és beszéd*. Trezor, Bp., 2000.

Monostori Imre
KOVÁCS LAJOS VILÁGA
A BŰN ÉRTELMEZÉSÉRŐL

1

Az először 1936 őszén, a Franklin Társulatnál két kötetben megjelent Németh László-regény, a *Bűn* hosszú évtizedeken át – minden bizonnyal az irodalomtörténeti kánonképzés-sorozatok egyik érintett műveként – az életmű másod- (vagy talán harmad?) vonalába volt (van?) besorolva. (Nem is szólva a XX. századi magyar regények összességében elfoglaltatott helyéről.) A mérvadó kritikák – néhány kivételtől eltekintve – az első megjelenés óta eltelt csaknem hetven évben persze többnyire elismerték a regény kvalitásait (szociális érzékenység, plasztikus figurák, színes környezet, életszerű megjelenítés, lélektani realizmus, vonzó nyelvezet stb.), valójában azonban bizonytalan volt (s a szakmai közvélekedésben ma is bizonytalan) a *Bűn* irodalmi súlya, értéke s helye az írói életműben.

Már a korabeli bírálatok is némi zavart árultak el amiatt, hogy a regény éppen csak néhány évvel a vitathatatlan remekmű, a *Gyász* után jelent meg, így azután óhatatlanul párhuzamot vontak, összehasonlítást tettek. Növelte a bizonytalanságot – elsősorban 1945 után – Gaál Gábor 1937-ben írt kritikája a marxista elkötelezettségű kolozsvári *Korunkban*.¹ Ennek a véleménynek az volt a lényege, hogy Németh „meghaladta a *Tanú* téves szemléleteit, s már tudja önmaga *Tanú*-beli törekvéseit messziről, kritikusan nézni, tisztán és polémiamentesen, a meghaladott szemléletek színvonaláról: műalkotásban. [...] A *Tanú* meggondolásai meghátrálnak, s hogy miért hátrálnak meg – erről szól a regény.” (A magyarországi marxista kánonban ez a

¹ GAÁL Gábor: A „*Tanú*”-tól a „*Bűn*”-ig. *Korunk*, 1937. 4. sz. 372–375.

Gaál Gábor-i felfogás érvényesült, kiegészülve azzal az elismeréssel, hogy Németh szociális érzékenysége jól működik ebben a művében is.) Ez az eszmei-ideológiai megközelítés – érthető módon – nem sokat tudott mondani a regény irodalmi, esztétikai értékeiről, beírta a könnyebbik (a kissé vállveregetően „elvi”) megoldással.

Greza Ferenc (a nyolcvanas években) gyökeresen szakított ezzel a koncepcióval, viszont szerinte a regény túl gyors megírásának – a sietségnek – következménye a „távlathány s némi publicisztikusság” lett: „az író csak félig-meddig tölti ki az ábrázolás »antropológiai« és »mitológiai« köreit, nagyobb hangsúlyt rak az epikai hitelre, mint az epikai látomásra, s így a mű alatta marad a *Gyász* összetettségének.”²

Azért érdemes egy-két pillantást vetni ezekre a recepciótörténeti mozzanatokra, mivel a *korabeli kritikák* java már világosan körvonalazta a *Bűn* saját (és sajátos) értékeinek szinte összességét, leginkább azt a – talán fő – jellegzetességet, hogy ez a Németh-regény is (akárcsak a *Gyász*) messze túllép önnön cselekménye élménykörén: azaz egyetemes érvényű. Keresztury Dezső ragyogó műbírálata a *Válasz* 1937. 2. számában³ például megállapítja, hogy „a *Bűn* nem kevesebb s nem több a *Gyász*nál, hanem más, mint az”. Majd hozzáteszi: „A szociális lelkiismeret regénye ez tehát? Alig hiszem.” Horváth Endre „története nem a szociális lelkiismeret regénye már, hanem az elfelejtett, megtagadott igazság kísértetjárásáé: az emberi szolidaritást, méltóságot, a sorssal dacoló emberi nagyságot eláruló szellem fojtogató lelkiismeretfurdalásáé.” Szabó Zoltán nem kevésbé fontos kritikájának⁴ lényege (ugyanekkor) nagyban hasonló a Kereszturyéhoz: a *Bűn* különleges regény, nagy művészi teljesítmény; regényírói eszközökkel jeleníti meg a társadalmi feszültségeket, „szereplői egyének, de e szereplők mozgatói társadalmi erők, és a regény éppen olyan bonyolult, mint a magyar társadalom”.

² GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-horszáka*. Bp., 1990. Szépirodalmi. 319.

³ KERESZTURY Dezső: *Németh László: Bűn. Válasz*, 1937. 2. sz. 117–121.

⁴ SZABÓ Zoltán: *Németh László: Bűn. Napkelet*, 1937. 2. sz. 261–263.

Vagyis nem pusztán egy érzékeny lelkületű magyar értelmiségi – Németh László – magánügye, lelkiismereti kérdése, hanem a korabeli magyar társadalom néhány rétegének művészi eszközökkel megidézett és szociográfiailag is hiteles képe. Igaza van Kereszturynek és Szabó Zoltánnak: a *Bűn* másként regény, mint a *Gyász*, összehasonlításuknak nincs meggyőző, „objektív” alapja, lehetősége. Ez azonban korántsem zárja ki a „mitologikus” vagy „kozmosz”, egyszerűbben szólva: a konkrét társadalmi értelmezhetőségen túli jelentéstartományok meglétét a műben.

2

A regény megírásának személyes motívumait és keletkezéstörténetét pontosan rekonstruálhatjuk. A Törökvész úti házépítés – a leginkább személyes motívum – 1935 májusában kezdődött, s a teljesen még el nem készült épületbe november elején költözött be a Németh család. Németh László hiába tiltakozik – családon belül – s hiába teszi a *Tanú* 1936. I–II. (júniusban megjelenő) számának élére a feleségéhez írt, érzelmi értelemben fenyegető hangú versét, *Új házra* címmel. Többek között ezeket a mondatokat:

Lásd végre be, hogy gondodnál erősebb
Urunk az eszme s féken tartani,
E falak közé hiába börtönözted
Azt aki övéiben és magában,
Az élet ős képét bontja ki
S e talmi fényben bukott és hazátlan.

Ez a szituáció jellegzetes „*lírai torokszorulás*”, valóságos életbeli csapdahelyzet, amely mindig kellett ahhoz, hogy – nyilatkozta többször is – *színdarabot, drámát* tudjon írni. S milyen *út* vezetett ehhez a „*lírai torokszorulás*”-hoz? Néhány évvel később arról számolt be, hogy harmincöt éves koráig fő művei „*legendák*” voltak, ekkor azonban megszakadt ideáinak útja – az 1935-ös magyar politikai események (a reformmozgalom kudarca) és

személyes vereségei miatt –, a legendák birodalmából *a drámába* szorult. „A *Tanú* végóráiban – írta 1941-ben – én azért lehettem oly biztos, hogy akár egy színházat is elgyőzők drámával: mert azt éreztem, hogy elkárhoztam.”⁵

S ír *most is* drámát: ebből a szituációból – közvetlenül – a *Villámfénynél* című színdarabja fakadt. 1936 júliusában kezdte írni és szeptemberben fejezte be. Egy ideig párhuzamosan, teljesen együtt a *Bűn* című regénnyel. 1936. augusztus 16-án egy Sárközi Györgynek (Szilasbalhásról) írott levelében többek között a következőket írja: „nincs itt semmi könyvem, kéziratom, a regényemet javítom csak és lustálkodom”.⁶ Ezek szerint a *Bűn* kézírata augusztus közepére már elkészült. Sőt, a *Tanú* 1936. III–IV. számában (novemberben) együtt jelenik meg a *Villámfénynél* című színdarab s egy részlet a *Bűnből*, *Rossz lelkiismeret* címmel. Németh László itt *lábjegyzetet* fűz ez utóbbihoz, melyben a következőket írja: „Részlet a *Bűn* című regényből. Nem a napokban megjelenő műből adok vele ízelítőt, hanem néhány *Tanúból* ismerős gondolatnak a sorsát mutatom be, mivé lesz az ábra alkotó kezében. Lajos faluról fölkerült építómunkás, aki a nyári építkezés után ott ragadt az új háznál kertásó napszámosnak. Az úr az új ház szociális lelkiismerettől gyötört gazdája, akiből a felesége csinált háztulajdonost.” Az itt közölt részlet ennek az írói szándéknak megfelelő: beszélgetések sorozata dr. Horváthtal – és róla. Éppen a *Tanúba* való részlet, nem vitás, s Németh azt is hangsúlyozza, hogy ez *nem* ízelítő a műből. Hanem – tehetjük hozzá, egészíthetjük ki – ugyanaz az életérzés-kivetítés, ami rögtön e regényrészlet után következik a szóban forgó *Tanú*-számban: a *Villámfénynél* világa. Németh László a regényben mint dr. Horváth, kutatóintézeti munkatárs, a színdarabban pedig mint dr. Nagy körorvos. Aki szintén föllázad a családi konvenciók ellen: dr. Horváth megmérgezi magát, dr. Nagy ki-megy „farkasnak”. („Ha az életet elhazudtam – mondja a da-

⁵ *Dráma és legenda*. In: *Két nemzedék*. Bp., 1970. Magvető és Szépirodalmi. 579.

⁶ *Németh László élete levelekben*. 1914–1948. Szerk. Németh Ágnes. Bp., 1993. Magvető és Szépirodalmi. 232.

rab végén –, legalább a halál elé úgy megyek, hogy ág, tövis, sav lemarjon rólam minden hazugságot.”)

Jól követhető mindkét helyzetben és figurában a projekció: az író magánéletének korabeli bonyodalmai; a kérdés azonban az, hogy valójában erről szól-e (elsősorban) a *Bűn* című regény? Ezt persze nem állítja Németh László, s a válasszal se siessünk; vizsgáljuk meg inkább a személyes – és most már inkább intellektuális jellegű – motívumok egy másik körét, másik rétegét.

3

Ugyancsak 1936-ban, de a *Tanú* eggyel korábbi (már említett, júniusban megjelenő) számában tette közzé Németh László hármas kritikáját (*Emberek a nemzet alatt*) Tamási Jégtörő Mátýása, Illyés *Puszták népe* és Veres *Az Alföld parasztsága* című műveiről. A cikk bevezető része irodalomszociológiai és esztétikai kérdéseket vet föl, látnivalóan nagy érdeklődéssel és empátiával. „Kevesen mutattak még rá – írja –, hogy esztétikum és szociologikum a nagy művekben mennyire összenőtt. [...] A nagy tehetség mindig lilomtipró. A remekmű defloreálása egy új, nagy emberi helyzetnek [...]. A remekműben egy ki nem fejezett embercsoport néz szembe élményével, s lappangó igények foglaltatnak új ízléskódexekbe.” Mindhárom szóban forgó művet e szemszögből mutatja be, s megállapításának lényege az, hogy Tamásival, Illyéssel és Veressel „olyan néprétegek küldték föl az irodalom parlamentjébe követjüket, melyeknek idáig a létezése sem hallatszott [...]”. Illyés „egy olyan embervilágot emelt fel tollnemjárt mélységekből, amely másnak mint bennszülöttnek vagy csendőrnek ma hozzá nem férhető”. Veres Péter szociográfiájában a rideg paraszti világ bemutatása nyűgözi le, egyben kitágítja a téma antropológiai és földrajzi határait: „a magyarságban – írja –, úgy látszik, a »költői« elemek húzódnak vissza a »ridegek« rovására. Nyugatról így csúszunk vissza Bizánc övébe, s így kerülünk vissza, ahonnét jöttünk, a Szarmata-síkságra.”

Vegyük sorra ennek az esszészletnek jellegzetes kulcsfogalmait: „esztétikum és szociologikum” egysége (mint a remekmű egyik feltétele), aztán: „új, nagy emberi helyzet”, továbbá: az „elbizáncosodás”, az elvadás, a világ ridegségének szinte kivédhetetlen nyomása. Ezek azok a közvetlen esztétikai, szociológiai, antropológiai és regénypoétikai meggyőződések, melyeknek a szem előtt tartásával, melyeket mélyen újragondolva Németh László a *Bűn* megírásához kezdett.

4

Kovács Lajosnak, a *Bűn* napszámos legényének a világa az említett Illyés–Veres–Tamási-regények világával sokon. *Ember a nemzet alatt*, írta összefoglaló címként Németh László, s ugyanez a gondolati csíra hajt ki – persze másképpen szárba szökkenve – a szinte ugyanekkor elkezdett regényében.

A *Bűn* főszereplője Kovács Lajos és nem dr. Horváth Endre. Az életműsorozat első kötetének pályaképében (1965-ben) Németh László hajlik arra, hogy e regényt „egy vidékről fölsodródott parasztfiú története”-ként értelmezze, jóllehet itt is kiemeli saját lelkiismereti drámájának közvetett hatását. S még egy – vallomások – információ ugyaninnen: „Még be sem fejeztem a regényt – írja –, már egy új dráma terve pattant ki belőle [...]”.⁷ Azaz: Németh László művészi ösztöne és kritikusi judíciuma élénken jelezte már írás közben – nyilván éppen a regénykézirat harmadik harmadában –, hogy Horváth Endre drámája nem ebbe a regénybe, hanem egy másik műbe, színdarabba, azaz a *Villámfény*-be való. Néhány évvel később, élete vége felé azt a feltevést erősíti, amely szerint ez a regény egykori személyes fájdalmát vetítette ki (és transzponálta), amit – visszatekintve – egyenesen tragikusnak lát. („A *Bűn* a szociális lelkiismeret gyötrelmeit növesztette ki külön tragikus életté az életemből [...]”). Vagyis: a nemzet alá szorult emberek iránti mély együtt-

⁷ *Negyven év. Horváthné meghal. Gyász.* Bp., 1969. Magvető és Szépirodalmi. 19–20.

érzés aurája vonja be a Kovács Lajos élete e pár hónapját – szűk egy évét – bemutató regénytörténetet.⁸ S még egy – úgy hisszük, fontos – megjegyzés ezzel kapcsolatban: a „szociális lelkiismeret” fogalma ebben a Németh László-i szituációban legalább kétféleképpen értelmezhető. Lelkiismeret-furdalásaként a ház-építő úr reá szakadt, nem kívánt szerepe miatt, illetve szolidaritásaként az alsóbb néposztályok élete, sorsa miatt. Értelmezésünk szerint a *Villámfénynél* inkább az első, a *Bűn* inkább a második megfelelés írói, művészi objektivációja.

Az életműkiadás kötetét alapul véve a 329 oldalas regényben csak a 137. oldalon tűnik föl először az úr (jelentéktelen időre), és csupán a 227. oldalon lesz az épülő ház lakója, azaz csak ekkortól válik folyamatosan jelenlévő szereplővé. Vagyis: Horváth Endre csak a regény utolsó harmadában-negyedében lehet(ne) az egyik főszereplő. Kovács Lajos viszont már a regény első mondatában és ezen túl is mindvégig jelen van. Sőt csaknem mindent és mindenkit az ő szemével látunk (láttat az író a narrációiban), az ő belső kommentárjait halljuk. Dr. Horváth is úgy szereplője ennek a regénynek, mint a többiek, akikkel Lajos találkozik. Természetesen a „többiek”, a legfontosabbak közül a *legérdekesebb*, Lajos számára szinte megfejthetetlen elméjű ember.

A regény címébe emelt fogalom: „bűn” értelmezése nemigen ad okot fejtorésre. Persze, benne van dr. Horváth büntudata – amit Kovács Lajos a józan paraszti eszével, természetközeli logikájával érthetetlennek minősít –, ám széles társadalmi, sőt egyetemes érvényű párhuzamokra, azaz: Németh László „büntudatára” érdemes inkább figyelni. Arra a feloldhatatlan elmentmondásra, amely a modern korszakok, világok közérzetét, különösképpen a XX. század szorongásos világát, emberellenes légkörét jelentették s jelentik napjainkban is. S amelyeket a múlt század legjelesebb, legkifinomultabb szellemei Adytól József Attiláig, Csontvárytól Bartókig számosan megfogalmaztak, művészetükkel kifejeztek. Közöttük Németh László, nemegyszer, s éppen a *Bűn* előtt néhány évvel a *Tanú* című folyóiratának nagy erejű metaforasorával igen szuggesztív módon.

⁸ *Élctemről, munkáimról.* [1970.] In: *Utolsó széttckintés.* Bp., 1980. Magvető és Szépirodalmi. 873.

Nyers és – szociológiai meghatározottságában – szinte elkerülhetetlen emberi dráma a *Bűn* napszámosaé. Életben marad ugyan a regény végén, ám sorsa épp olyan kilátástalan, mintha meghalt volna. A háttértörténetekben ugyanis egyetlen fogódzója, budapesti életének egyetlen reménysugara, Mariska néne Szegedre kényszerül, majd – Lajos számára sötét, rejtélyes, sőt szörnyű körülmények között – meghal. Lajosnak nincs pénze, nincs hol laknia, nincs állása, nincs élelme – mindez együtt a teljes reménytelenség. Ez az, amivel a regény végén még szegényebb, mint a kezdetekor: már reménye sincs. Hiszen minden terve, valamennyi nagy gonddal megtervezett kicsiny, de mégis fölségesnek érzett, annak látszó elgondolása durván széteső szelíd illúzió maradt.

A *Bűn* ugyanis – többek között, vagy talán elsősorban – az elvesztett (nagyon kisemberi) illúziók regénye.

Kovács Lajos, az árva legény, kora tavasszal szökik el keresztanya gyámsága alól falujából, el a városba, szerencsét próbálni s ezt gondolja magában: „most kel a napod, Lajos, most mutatja meg Kovács Lajos a világnak”. Hogy mit is mutatna meg, nem tudja, de nagy vágyakozás feszül benne egy másfajta élet iránt. Nem cselleng céltalanul, ellenkezőleg: a semmire való vekkeróra vásárlásától eltekintve nagyon is életszerű, ésszerű célok, vágyak, kívánságok, sőt tervek vezérlik. Egyáltalán nem valami bugyuta, tesze-tosza falu bolondja, hanem katonaviselt (sőt egy hold szőlő örökséggel rendelkező), életrevaló és jobb sorsra érdemes parasztfiú. (Mindkét „státuszát” – az örökséget és a katonaságot – sokszor gondolja végig, már-már öntudatosan.)

Budára érve – a Dunántúlról –: „Valami barlangfélében szeretett volna berendezkedni, amelyikben hanyatt fekvé hallgatja a zápor zuhogását, s a zsákjának is talál vándorlásai idejére rejtékfülkét.” Mi ez vajon, ha nem a legegyszerűbb (és még kellemes is) létfenntartási terv kezdete, a független, szabad(nak tűnő), magányos fiú egészséges romantikája? Naiv és kisszerű ugyan, de *praktikus*. Kovács Lajos a maga józan gondolkodásával az egzisztenciális *lényegre* koncentrál. Mindig, minden egyes szituációban a regény folyamán. Tanulékony, jó megfigyelő. (Ha az esze

tán nem is vág oly élesen, mint a borotva.) A vágyak, tervek, célok *következő* tárgya a piaci *kifutókocsi* összeeszkábálása. „Este bokrok közé, bokornak gugyorodva a csillagokban küllőt, szeget, tengelyt látott. Rendesen egy-egy technikai részleten kezdte, de csakhamar eloldotta magát az anyag nehézségeitől, s liktető rúdjai, lécei fölött repült az emeletre rakott baromfiak, főzőkukoricák, átvéresedett húsos csomagok közt. A noteszébe bejegyzett címen lerakta a vásárolt holmit, s csörgő zsebébe sülylyesztett kézzel hajtott vissza a piacra.” Németh László tollára méltó sorok ezek (miként sok-sok máshonnan idézhető sor a regényben), s meggyőző jelek a szellemi és fizikai erőfeszítésekre is kész 22 éves vándorról, amint romlatlan lélekkel egyensúlyoz álomba hajló romantika és vadrealizmus édes-bús érzéseinek határvidékén. Hamar rájön persze – fölmérve környezetét –, hogy *tanulnia* kellene. Az idea itt is hamar kész. „Akinek tanultsága van, egész másképp beszél. Az tudja, hogy kellene ezeknek megmutatni. De hát olyan öreg ő, hogy nem tanulhat még? Ipart vagy akár iskolát is. [...] Az alatt, míg a budai barlangokban heverészett, hány könyvet olvashatott volna el. Hiszen nem volt ő buta. Katonáéknál igaz, csúfolták a jámborságáért, de ha valamit meg kellett tanulni, megtanulta.” Les, lohol a szomszéd házmester diákfia után, megtudakolandó, mennyibe is kerülne valamit tanulni... Fölöttébb természetes vágy és igény a vele egy fedél alatt élő Teri szolgáló *meghódítási terve* is. (Első találkozásuktól az utolsóig folyamatosan.) Nemcsak szeretőnek, hanem valamiféle osztályos, közös sorsbéli társnak a megszerzése. De hát ez a törekvése is zátonyra fut mindahányszor, akárcsak a többi, valamennyi. A *házmesterlakás* például, az épülő ház törmelékeiből, amelyben ellakhatna. Majd a hirtelen őszben megint új „központi” ideája születik: a ház körüli *kert fölásása*, a lucerna kiirtása, a lejtő teraszosítása. „A házmesterlakás álma gyönyörű volt, de ebben a csípősödő őszben, amikor Dánielék oszlopán szárazon zörög már a futó, s a kunyhó téglaréseit fölfedi a szél: egy fölásandó sötét telek mennyország tudott lenni Teri szökeségével az Esthajnalcsillag helyén.” Álmában – félálmban – sem tesz mást, mint jobbra forduló sorsát hívja, vadássza, kívánja. A pusztá létért küzd nap mint nap. Az esélyek azonban drasztikusan csökkennek, s ahogy eljön az esős késő ősz, majd

havával a tél, Lajos életfeltételei, reményei, kilátásai végképp megromlanak. Pedig közös földmunkáiknak egyikén megérzi, hogy „az úron őneki hatalma van [...]. Próbát kellett tennie, hogy maga is megismerje a természetét. Min épül, meddig tart, ügyes fogással áthúzhatná-e általa mégiscsak a telet? Az öreg pecsét ebben a házban, igaz, az asszonynál volt, de, ha ő az úr hóbortjába jól begubózza magát, talán mégis áttelelhet benne, s tavaszra a házmesterlakásra is sor kerül.”

Nem kerül rá sor, nem kerülhet. Egyedül az úr, Horváth Endre érez vele, neki azonban megvan a maga baja, különben sem tudja, hogyan kéne bizalmába férkőznie ennek a vörös fejű, hallgatag parasztleánynek. Sírnivalóan reménytelenül válik a Lajos sorsa. Mégsem ő mérgezi meg magát, hanem a nyilván ideggyöngye úr. Mert Lajos épelméjű, egészséges emberpéldány. Tájékozottsága ugyan nem nő túl azon, amit „katonáéknál” szerzett, de minden gyermeksége ellenére – milyen is lehetne egy iskolázatlan falusi fiatalember a budai, a pesti környezetben? – természetesen emberi. Segítőkész, figyelmes, jól próbálja forgatni magát, de óvatos, megfontolt is egyszersemind. Tisztában van kiszolgáltatottságával s a szerint taktikázik. Iparkodik megfelelni a várakozásnak, dühét elnyomja. Hiába minden: Mariska meghalt, a nagy hó leesett, az úr meg mérget vett be... Lajosból nem lesz már semmi, s már nem is több, mint egy „odvából előimbolygó élőlény”, aki hajnali hóesésben, a kopott bádoggal Jézus keresztyénje alatt ballag kifelé az Alpár útról, akárha az életből. „Ő váltotta meg a világot a bűntől” – emlékeztet a krisztusi cselekedetre az író. Majd hozzáteszi: „De az másféle bűn lehetett, mint amiről az úr beszélt, mert Lajos csak a terhét igazította meg alatta s továbbment.”

A *Bűn* című regényt Domokos Mátyás fedezte fel újra egy 1993-ban írt esszéjében.⁹ Mindenekelőtt a műnek mint regénynek a

⁹ DOMOKOS Mátyás: *Bűn és lelkiismeret-furdalás – alulnézetből. Tiszatáj*, 1993. 7. sz. 9–15.

modernségét hangsúlyozza. „Az egyes mondatok analitikus há-
lóvetésének a módjában [...] minduntalan benne rezeg a Proust-
ban megcsodált s tőle eltanult metaforikus alapozású ábrázolás”.
(Nota bene: Németh László Proustról írt értelmezései csak pár
évvel korábban láttak napvilágot a *Tanúban*.) Németh László –
folytatja Domokos Mátyás – a *Bűnben* meg tudta teremteni azt a
„»kvázi realitást«, amely a tényleges valóság érzetének a teljes-
ségét jelenti az olvasó számára, s nem kitalált regénytörténetet.
Ezen túlmenően pedig – s ez a momentum az átütően új ebben az
értelmezésben – Németh Lászlónak ebben a regényében is benne
van (a már sokak által leírt szociológiai metszeten, a társadalmi
feszültségeket megregényesítő „törzsi” problémákon túlmutat-
va) az *ontológiai célképzet*, amely ezt a Németh-regényt a kiváló
művek közé emeli: „az otthontalanság didergető érzése mint
kóstonló a világűr hidegéből”, amely „a század egyik tömegélmé-
nye”. A „*Bűn* Kovács Lajijának” – állítja meggyőzően Domokos
Mátyás – „nem a mitikus ábra ad távlatot” (mint például a *Gyász*-
nak és az *Iszony*nak – tehetjük hozzá), „hanem egy mitikus –
vagy ha tetszik: ontologikus – szituáció”. Kovács Lajos „sorsában
a metafizikai pillanat: az otthontalanság tényének szociális vég-
zete hat, az úréban pedig az erkölcsi erőfeszítés kudarca”.

Szép és meggyőző pillanata, állomása ez az értelmezési tarto-
mány a *Bűn* recepciótörténeti fejezeteinek, melyet a fentebb be-
mutatott szövegkutató észrevételeink megerősíteni látszanak.
Mindezek után föl kell tennünk a kérdést: vajon helyesen gondol-
kodunk-e a Németh-életmű – benne a regények ténylegesen kita-
pintható és leírhatóan igazolt – értékeiről, hogyha ezt a művet az
életmű másod- (esetleg) harmadvonalához soroljuk? Válaszunk
egyértelmű nem. E dolgozat summázataként, egy ismételt újra-
vizsgálat eredményeként azt állapítjuk meg, hogy a *Bűnnek*
(még ha talán nem is remekmű) Németh László legjobb regényei
közt van a helye.

Bertha Zoltán

A LÉTSZERŰ AMBIGUITÁS REGÉNYE

Németh László: Gyász

„Az emberben sok ember van; egész menny és egész pokol.”¹ Szophoklész *Elektrája* és önnön regénye, a *Gyász* kapcsán szögezi ezt le Németh László, így jellemezvén a görög drámahőst: „Emberiségében embertelen; kötelességtudásában már-már rút, s visszataszító nőietlensége mélyén fájdalmasan nő. Egy életet adott egy kötelességért (egy kötelességért vagy egy indulatért), szilárd, mint egy erkölcsi törvény, de a természetünkön túlnőtt erkölcs befele fordult szögei sebzik; bosszúszomja hervadásából táplálkozik, s a bosszú kötelessége őrzi ifjúságát (...) Mi ez? Erkölcs vagy az erkölcs önkéntelen kritikája? Hősnő vagy szörny?”² Ugyanakkor a regény főszereplőjét, az ő „parasztasszonykáját” „nagyon gyenge, ideges és kapkodó Elektra”-nak nevezi.³ A dilemmatikus, eldönthetetlen általános kérdések özöne azonban órá is vonatkoztatható, rá is érvényes marad. Mert Kurátor Zsófi lényében is felkavarodnak ösztön és lélek, tudat és erkölcs olyan mélységei, amelyek végső soron az emberlét eredendő metafizikai problematikusságának, teológiai-filozófiai fogalommal: kontingenciájának, heteronómiájának, bizonytalanságának a forrásai. Megnyílnak a két- vagy sokarcúság áthidalhatatlan szakadékai, a két- vagy többirányúság összeegyeztethetetlen elentmondásai. Megmutatkoznak természetes életösztön és magasabb rendű erkölcsi ösztön, lét és reflexió, adottság és lehetőség törvényszerű különbségei. A regénytörténet során egyre erőteljesebben, végzetesebben, de az eshetőségek körét csak fo-

¹ NÉMETH László: *Szophoklész*. In: uő: *Európai utas*. Bp., 1973. 26.

² Uo.

³ Uo.

kozatosan, folyamatosan (nem egyszerre és azonnal) szűkítve, mert ugyan az alkatba írt sors szinte determinisztikusan teljessé be önmagát, bizonyos kínálkozó választási esélyek sokáig szem előtt lebegnek és halványítják a végkimenetel lényegi predestináltságát. Maga Zsófi sem arra készül, amit vállal, amivel végül mégis teljes elszánással azonosul. Őrajta is csak kényszeresen teljeseedik be valami, aminek másságát sem a környező életszokások, sem egyszerűen belátható egyéni pszichológiai impulzusok nem indokolják feltétlenül – sőt esetleg az ezekkel szembeszálló akarati tényezők sem. Hasonló alkati-habituális beállítottságból, elidegenedés-élményből és világidegenség-érzetből valamelyest vezethetnek kiutak a feloldódás, az érték-egyeztető kiengesztelődés, sőt életfeladat-betöltés irányába – mint majd az *Iszony* vagy az *Irgalom* hősnőinek esetében. Az antropologikumban gyökerező minőségöszton, minőségigény itt ellenben önmagát sem kíméli, s a végletekig feszülve a mániákus öngazolásban: egyúttal kétségessé teszi önnön érvényesíthetőségét. Az emberség bizonyos értelemben csakugyan embertelenségbe, de legalábbis mindenképpen annak látszatába fordul; a „menny” és a „pokol” határai, szférái összeérnek. A lelki-morális önmegőrzés, a személyiségautonómia csak öntorzítással, önpusztítással követhető.

Kurátor Zsófi tehát egyszerre „hős” és „szörny”. De kettős arculata nem egyes tulajdonságok úgymond egyrészt pozitív és másrészt negatív csoportjainak, pólusainak különválaszthatóságán, vagy különmű tulajdonságok egyedi-esetleges összevegyülésén alapszik, hanem egy és ugyanazon jellemnek és pszichikumnak a kétféle aspektusán, kétféle értelmezhetőségén. A kettős dimenzió egységében ami az egyik irányba mutat, az szükségszerűen a másikkal függ össze. A magasabb, nemesebb minőség és a beteges elidegenedés, a különb lelkület és a deviancia egymásból következik, egymást feltételezi. A finomabb lélek másságérzete és öntörvényűsége csak az önkiszigetelés véghezvitelében nyilvánulhat meg, az önépítés és a roncsolódás elkerülhetetlenül együtt jár. Ez a lélek ambiguitása.⁴

⁴ Kurátor Zsófi „nem eszményített: sárból és napsugárból teremtett alak. A torzság dominanciájában is megcsillanó »barbár szépség« a fenségig fokozódik.” CS. VARGA István: *Tanújelek – Írások Németh Lászlóról*. Bp., 1987. 71.

S így, ezzel az egész bonyolult különösségével áll viszont éppen szemben a végleg magába záruló, önmagába burkolózó özveggy fiatalasszony mindennel, ami a közönséges életet jelentené. De milyen még alapvetőbb egzisztenciális hasadás, konfliktus

– „Kényes önérzete meg becsületérzete miatt már saját büszkeségének a betege.” KOCSIS Rózsa: *Minőségeszmény Németh László szépirói műveiben*. Bp., 1982. 124. – Emberi értékei „eltorzulnak a világgal való harcában: a szerepből rögeszme lesz, a lelkifurdalásból kéjézés, az ellenállásból egzaltáltság. Győzedelmeskedik rajta az elidegenedés kórja.” GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., 1990. 138. – „A büszkeségből terem magának erényt (...) az erény visszájára fordul – Kurátor Zsófi mindjobban elidegenül a világtól, és el is torzítja az önként vállalt szenvedés”; s ez „az egészséges embert emeli szörnyeteghőssé. Kurátor Zsófi vonzó, tiszta egyéniség – írója nevezi később »archaikus istennő«-torzónak –, de a túlfejlődött tisztességérzés kizárja a falu társadalmából, és beteges különccé torzítja. Zsófi egy parasztkirálynő fenségével túri a sorsát, de szép tartásában az örület lappang, a megszállottsággá fordult erény pusztítja benne a természetes érzést, az élni akaró ösztönöket. Zord és taszító ez a szépségidéal, az íróhoz közel áll az étellel szembeforduló aszketikus hősiesség. A gőgös gyász is a lemondás hősiessége: »kivonulás« a világból, a társadalmi rendből”. BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: uő: *Érintkezési pontok*. Bp., 1974. 175. – „Egy önmaga számára magas erkölcsi mércét állít, belső igényesség kergette ki a Gyász Kurátor Zsófiját a »kővér férjek«, »meleg testek«, »piszkos dunyhák« húzó világából, a mindennapokban bentgázolók közül”; „A Gyász Kurátor Zsófija egyszerre a nagy igény, az emberméltóság elektrai szobra s egyszerre megszálott, önmagába zuhan, mániákus sors.” KIRÁLY István: *Eszmei problémák Németh László műveiben 1945 előtt*. In: uő: *Útkeresések*. Bp., 1989. 169, 171. – „Kurátor Zsófi éli és át is éli a maga »mássága« miatti elszigetelődését a világtól”; a középpontba kerülő állapot „az emberidegenségnek önvédelembé való fordulása; a másság »torzsága«, az esztétika transzponációjával az emberség magányos szépségeként teljesedik ki. Eltávolodás és önmegtalálás.” SÁNDOR Iván: *A Németh László-pör*. Bp., 1986. 187–188. – „Személyiségének végzetes tragédiája: olyan közeg által kényszerített szerepet vesz magára, mely közeget gyűlöl és megvet”; „Tragikus vétsége, hogy nem a saját személyiségéhez, hanem az általa is megvetett közeg által megkívánt szerephez ragaszkodott, sérelmeire a szerep túlhajtásával reagált”; „Környezete sértő, kényszerítő kihívására az önrombolás különféle módjaival válaszolt. Kurátor Zsófiiban is föl-fölvetődik a természetesebb emberi reagálás igénye, de sérelmei ösztönösen sebző és még inkább önsebző indulatokat váltanak ki belőle. Sorsa ily módon az eltévesztett reagálás tragikumával figyelmeztető. Autonómia-igényű személyiség, de autonómiáját csak egy önrombolással torzított magatartásban képes megvalósítani.” GÖRÖMBEI András: *Egy magatartás buktatói – Németh László: Gyász*. In: uő: *A szavak értelme*. Bp., 1996. 129–131. – „A Gyász az alkati ambivalencia egyik pólusá-

akadályozza meg az élettelen, élet- és emberszerűtlen helyett valami létszerű autonómia kialakítását? Miért kell az emberfeletti kiemelkedésnek, az ember nélküli szoborrá merevedésnek, s a kővé keményítő, emberalatti hideg magányba dermedésnek a radikális élettagadást demonstrálnia? Mi okozza, miből vezethető le és mit jelez az eltávolodás, a megszenvedett kiválás öncsonkító folyamatának visszafordíthatatlansága? Milyen kényszer alatt válik lehetetlenné a normális, természetes életigenlés ösztönzéseinek kielégítése, az emberszerű életmegtartás vagy az életbe való visszatalálás?

Mindennek a lelki-tudati mozzanatait, rezdületeit, ábrázolásrétegeit, e hallatlanul-fokozhatatlanul árnyalatos, szételemezhetetlenül bonyolult, szövevényes, egyszersmind „nagyívű”, „az életteleniségig, az ember teljes önredukciójáig ívelő folyamat”⁵

nak a megmutatását jelenti, azzal a sajátosság líraisággal elegyítve, amelyik (...) az emberi értékek pusztulását is bekapcsolta a regény világába.” FÜZL László: *Alkat és mű – Németh László 1901–1975*. Pozsony, 2001. 196. – „Kurátor Zsófi szép és büszke, nemes tartású nő, görög istennők utóda a magyar paraszttársadalomban, aki az író révén, szemünk láttára válik megszáltságában szájalmas, fekete szörnyeteggé.” BÍRÓ Zoltán: *Két nemzedék – A magyar irodalom két nagy nemzedéke a 20. században*. Bp., 2001. 146. – A hősnő karaktervonásainak kettősségéről természetesen már a korabeli kritika is pontos és érzékeny megfigyeléseket tett. A kiemelkedő értékelések (Pap Károly, Komlós Aladár, Juhász Géza, Gaál Gábor, Benedek Marcell és mások írásai) közé tartozik Illyés Gyula *Nyugat*-beli (1936. 5.) cikke is, amely így fogalmaz: „Hogyan vesz magára egy fiatal nő az erejénél nagyobb fájdalmat, hogyan fojtja meg a kétségbeesett dac az életkedvet, az életet – ez a regény tárgya”; „A papnő áldozata igazi áldozat; tiszteli a maga teremtette istent, és szinte darabonként ég el előtte. Könnyezve, sziszegve, tébolyultan – ez az isten ilyen áldozatot kíván. Görög isten vagy protestáns? Mily közel van egymáshoz a kettő iten. A végzet, a predestináció istene.” ILLYÉS Gyula: *Iránytűvel I–II*. Bp., 1975. I. 435–438. – A mű fogadtatásáról részletesebben: MONOSTORI Imre: *Németh László Tanú-korszakának korabeli fogadtatása*. Bp., 1989; „*Én sosem kívántam más emlékművet...*” – *Vonulatok a Németh László-recepció történetéből*. Szerk. Monostori Imre. Bp., 2003; *A minőség forradalmára – In memoriam Németh László*. Szerk. Monostori Imre. Bp., 2001.

⁵ KOVÁCS Kálmán: *Németh László: Gyász*. In: uő: *Eszmék és irodalom*. Bp., 1976. 288. – Az idő- és az emlékezős-problematika sokrétűségéről (a „monódia”-jelleg, a tudateremtés, az „átképzéletes tudattükrözés” stb. komplexitásáról), illetve műfaji vetületeiről (más Németh-regényekkel is összefüggésben) az említett szakirodalmi tételeken túl l. még pl. OLASZ Sándor: *Időfelbontás és*

pszichológiai összetevőit, motivációit, stációit sokan és gazdagon elemezték. Leegyszerűsítő válasz vagy magyarázat nyilván már csak Németh László szellemének jegyében sem adható. Hiszen az az alkattani, karakterológiai és vitális-antropológiai (valamint kultúrmorfológiai, szellemtörténeti-alkattani) megalapozottságú ember- és személyiségszemlélet, amely elsősorban a görög, antik mitológia, illetve a modern európai lélektani és filozófiai iskolák, a neokantiánus és a keresztény-keresztyén egzisztencialista gondolkodásmód értékelméleti és morálbölcseleti inspirációból táplálkozva a személyiség, az erkölcs, a magatartás-minőség önelvű és önértékű méltóságát hangsúlyozza: eleve és mindenképpen cáfolja az emberi egyéniség merev okszerű (determinista) levezethetőségét, például merő biológiai vagy szociológiai meghatározottságát. Ez a „posztfreudai” minőség-gondolat autonóm és autentikus („üdvnyi”) magasrendűséget biztosít mindenfajta jellem- és személyiségtípusnak, s ahogy például Max Scheler tézise szerint is „nincs kötelességül szolgáló norma tétélező személy nélkül”⁶, a megvalósítható értékeszme

motivikus szerkesztés Németh László Gyász című regényében. In: uő: *A regény metamorfózisa a 20. század első felének magyar irodalmában.* Bp., 1997. 73–81.; uő: *Az író öntőformái – Nyugat-európai minták Németh László regényszemléletében.* Tatabánya, 1995. 61–71.; uő: *A szerep fogságában.* Magyar Napló, 2001/4–5–6. 85–87.; Uő: *Németh László változó regényszemlélete.* In: *Németh László irodalomszemlélete.* Szerk. Görömbei András. Debrecen, 1999. 256–266.; uő: *Műfaji örökségek a Németh László-regényben.* In: *Németh László emlékkönyv.* Szerk. Monostori Imre, Olasz Sándor. Szeged, 2001. 287–296. – A regény elbeszélés-poétikai, jelentésszerkezeti összetevőinek vizsgálata során Dérczy Péter (*Hagyomány és újítás Németh László Gyász című regényében, Jelenkor*, 1987/4. 372.) megállapítja, hogy a Gyász „egyszerre sorsmetafora, mitológikus elrendezésű tragédia, alkatregegy és szűkület, de a hagyományos értelemben is fölfogható társadalomrajz”; a feszültségeteremtő ket-tősségek, „dualitások” közül pedig kiemeli „az alapvető lincáris időkezelés és a »lebegtetett« meghatározatlan időbeliség; a részletek valóságosságának dinamikája és az egész szerkezet statikussága; kauzalitás és mitológikus sorsmetafora (azaz jellemfejlődés és alkati predestináció)” összefüggéseit. – L. még: THOMKA Beáta: *Németh László regénytípusai.* *Literatura*, 1982/1. 68–73.

⁶ Max SCHELER: *A formalizmus az etikában és a materiális értékétika.* Bp., 1979. 855. – Vö. „Scheler filozófiája mindenekelőtt arra ihleti Németh Lászlót, hogy hősszemléletében a személyiség képletét az egzisztenciális teljesség látomásává bővítsé.” GREZSA Ferenc: *A Németh-regény genezise.* In: uő: „A mintaélet forradalma” – *Írások Németh Lászlóról.* Szeged, 1998. 26.

itt is a sajátos individuum, az evilági szubjektum végső entitásának körébe helyeződik. Az egyszeri személyiség önálló tü-nemény,⁷ nem séma vagy mechanizmus, nem idomítható, korlátozható vagy szorítható be másféle formák közé. „A norma néha, így korunkban is, szűk, alacsony, túl könnyen méri s ezzel csinálja is az abnormitást. A görögökben épp az ragadott meg, hogy ott mindenféle természetnek megvolt a normája s a hozzáillő kultuszai; az embert nem lehetett olyan könnyen a maga s a mások tudatában az emberiségből kiszorítani” – vallja az író.⁸ Másfelől azonban mégsem zárható ki kategorikusan az a transzcendens metafizikai háttér, amely a létrejövés titkos oksági (vagy lehetőségi) feltételét, illetve a „Szent Lehet” célképzetességének irányát szavatolja vagy legalább sejteti: „Az emberben van valami világtól független, biztos – amennyire tudatlanságunk ennek a szónak a használatát megengedi: isteni; amire életünkben támaszkodhatunk”⁹; vezérlés, mely „sokkal titokzatosabb, inger-

⁷ „Átlagmintákba nem erőszakolható különösség”. FÜLÖP László: *Lélekrajz és létértelmezés*. In: uő: *Realizmus és korszerűség*. Bp., 1987. 286.

⁸ NÉMETH László: *Az Emberi színjáték clé*. In: uő: *Emberi színjáték*. Bp., 1979. 7. – Az ezt kiegészítő másik megállapításba loqlahak csölyét a *Gyász* más művekhez képest kevésbé példázza: „A norma betölthéséért folytatott harc jogos, de egy határon túl nem kell erőltetni; a korlátaink vállalása teszi igazán a mienké s művelhetővé, ami a korláton belül maradt.” Uo. – Vö. mindezzel még: „Szűk, szigorú szokásjogi társadalomban – a parasztiban például – a norma pogácsaszagátószercűn működik – ami az együttélést szilárdabbá teszi, s a többségnek védelmet biztosít, az a nagyobb, értékesebb egyéniséget csak szorítja. A normának ezt a büszkeségvadító, életfogyasztó hatását irtam meg a *Gyász* című regényemben. Más társadalmakban, ahol a norma, a normák elvesztik hitelüket, az egyénre vár a feladat, hogy normát teremtsen magának – s ez nemcsak a legtöbb emberre ró aránytalan feladatot, de a társadalomra is, hogy az ilyen, maga normája szcrint élő embert elfogadja normálisnak (...) A görögséghez engem többek közt az vonzott, hogy a görög gondolkodás többféle normával dolgozott, az artemiszi, démétréi, hermészi természetnek megvolt a normája, s a hozzávezető kultúra.” NÉMETH László: *Rádióinterjú*. In: uő: *Utolsó széttekintés*. Bp., 1980. 832–833.; „mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen »emberies« (...) A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális.” Uő: *Ilyés Gyulának (Hódmezővásárhely, 1947. október 14. után)*. In: *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Bp., 1993. 634.

⁹ NÉMETH László: *Vázlatok a tizenyolcadik századhoz*. In: uő: *Európai utas*. Bp., 1973. 211.

lőbb”¹⁰, mint a „Van”; valami kényszer, „muszaj”, „gyöker”, „köldökszinór”: még ha torzót szül is. Mögöttünk lévő „sötétség”, s a lelkünkön rajtafelelt köldökszinór ebbe a „sötétségbe visz, s mégis vért hoz onnét, minden táplálék közt a legfontosabbat”.¹¹ Mintha természete mélyéről Kurátor Zsófit is valami néma vallás („görögprotestáns” üdvharc) vagy legalábbis vállalás hívná el, hogy életszerű mivolta helyett életidegen önmagát válassza, és akaratit és hangulati állandósultságában állapotserű (és lényegében áldozatszerű) hűséget tanúsítson e rejtélyes erő és késztetés iránt. És egész környezetében kivételképpen őt, lényegében indokolhatatlanul, hogy milyen pusztán társadalmi, lélektani vagy egyéb tényezők folyamányaképpen.

A pszichikum felszínére jutó érzelmi karaktervonások sokaságában – mazochista hajlam,¹² önsanyargató-önpusztító gőg, patológiusan kényes önbecsülés, büszkeség, dac, sértettség, túlzott érzékenység, abnormális, kóros önértet, mániákus viszontvadászkodó szenvedély,¹³ önmagával való viaskodás és a többi kavargásában – a kezdettől a végéig mindent átható alapkrízist talán leginkább az abszolútum vonzásának a viszonylagosságok szférájában való megdöbbenő és elháríthatatlan megjelenése, reflektált vagy reflektálatlan hatása váltja ki és tartja fenn. Kibékíthatetlen ütközések és feloldhatatlanságukban megszenvedett kettősségek nyomasztó hatalma keríti hatalmába a

¹⁰ NÉMETH László: *A „vallásos” nevelésről*. In: *uő: Sajkódi esték*. Bp., 1974. 27.

¹¹ NÉMETH László: *Vallások*. In: *uő: Sorskérdések*. Bp., 1989. 187.

¹² Pl.: „Fájdalmas clégtétellel alázza meg magát”; „szinte fájdalmas gyönyörűséggel kapott rajta, ha a vőlegény rokonai kisegítő asszonynak nézték”; „különös, kéjes fájdalommal szegezte szívének a gondolatot: ilyen nyomorult vagyok én”. – „A lélekrajz is az elfojtások mezejére kanyarodik; a tudat parancsoló ereje s az elfojtásban fuldokló elemek riadt, szegényes ellenkezése visz feszültséget a lélektörténetébe.” KOVÁCS Kálmán i. m. 296.

¹³ „Különösen erősen működik az úgynevezett projekciós ösztönc, a személyiségnek az a torz tulajdonsága, hogy bajában a hozzá legközelebb állókon tölti ki bosszúját.” GÖRÖMBEI András i. m. 131. – „Az énvédelem egyik újabb megnyilvánulása a projekció. A projekció révén Zsófi vádaskodásba fordítja integrálatlan indulatait. Im már jólesik sértegetni a csendőrt, akivel a pletykák ártatlanul hírbe hozták.” BÁLINT Ágnes: *Az identitásproblematika Németh László regényeiben*. *Thalassa*, 2002/1–2. 14.

hősnőt, tetézve a vak és mégis fátumszerű sorscsapások elsodró terhével, kegyetlenségével.

A regénytörténet legelső mondata már ezt a válságzembesítő tapasztalatot exponálja: „Alig néhány hónap telt el az ura halála óta, és Zsófinak már erőltetni kellett az eszét, hogy arra a napra s ami azelőtt volt, vissza tudjon emlékezni.” S rögtön így tovább: „Ha olykor mégis rászakadt az emlékezés, kínos érzése támadt, mintha megoldhatatlan feladat elé állították volna.” Az emléképek elmosódtak, s „ilyenkor hálátlanoknak és gonoszoknak érezte magát, s az esze belefáradt az erőltetésbe”; „lelkiismeret-furda-
lást érzett, hogy nem találta meg magában azt a nagy fájdalmat, amelynek az ácsorgó emberek idegenkedő csodálata szólt”. De hát honnan az erőltetés kényszere és miért döbbenetes, sőt szégyenteljes¹⁴ a vétkezéssel azonosított felejtés és annak észrevétele? Elsősorban azért, mert a változékony, múltékony érzések kiesnek az értelem, a tudat, az erkölcsi akarat (még ha először akár csak szokás- vagy szerep-próba) ellenőrzése alól, s át kell élni, hogy az időben változó, a pillanatnyiségbe oldódó lélekmozgások nem hajthatók az állandóság, az időtlen parancsok uralma alá. Zsófi nem tud úrrá lenni sem a gomolygó és el-elillanó emlékképeken, sem az emlékeket felidéző, s pláne nem a felidézni próbált érzéseken. Ami kontrollálhatatlan, tartósíthatatlan, az maga a primer élet, az érzésrelativizáló vitalitás, az életszerű spontaneitás. Az érzés nem állandósítható: elrettentő felismerés ez annak, aki nem elégszik meg az öntudatlan ráhagyatkozással, hanem a feltétlenségek bizonyosságára vágyik. Riadalmat kelt, hogy az idő befolyásolhatatlannak, legyőzhetetlennek bizonyul – hacsak életszerű önmagunk legyőzése által nem. (Így történik majd kísérlet a menekülésszerű alvással, álommal, képzelődéssel, fikcióval, irrealitással – akár a „félöntudatlansággal” („bizonytalan, álomszerű hangulattal”) – többek között lélekben a halott férj megszépítő megörökítésére, stabil eszménnyé elevení-
tésére is.) S később, végül is – kishalála után –, még drasztikusabban fogalmazódik meg Zsófiiban az ítélet: az időnek és az

¹⁴ Vö. „Fájdalmunk nem tud megfelelni önérzetünk követelésének”. NÉMETH László: *A Gyász elé*. In: uő: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Bp., 1974. 549.

érzésmulandóságnak kiszolgáltatott emberi viselkedés fölött: „Volna szíved ezt bemeszteni, te utolsó, s elfelejteni azt a kis halarcot, amint a fogyó lélegzetért kapkodott. Hát szívünkben is ilyen hamar benövi a halottakat a fű. Állat az ember, vagy mi?”

Érzelem és tudatosság, idő és időnélküliség kollíziójának szinte traumatikus élménye mellett hasonló ijedelmet vált ki érzés és szó diszkrepanciájának, különműködésének megtapasztalása is. „Utólag iparkodott olyan elkeseredett lenni, mint a szavai”, majd némileg „hozzászokott viselkedése és érzései közt ehhez a kis hazugsághoz”. A törés azonban a legfájdalmasabb és a legnehezebben viselhető az önismeret, az önbecsülés és a mások beszéde, szavajárása, pletykálkodása között. Eleinte még a felejtéshez, sőt az életösztön moccanásával járó érzésekhez, vagy a „képmutatató bánkódás” viselkedési manőveréhez is kezdene hozzászokni, de ami máris a legfontosabb: hogy meg ne szólják valamiért, hogy „rá ne költsenek valamit”, hogy „mint »fiatal özvegy«-et meg ne ítéljék”. S amikor ez bekövetkezik és kiderül, hogy bármi történik (rögtön például akár marad Zsófi az anyósáéknál, akár elköltözik – hiszen nem látszik világosan, hogy melyik elvárásnak kell engedelmeskedni, a korholó rágalom vagy a szemrehányó stigmatizáció [másról ottmaradt özvegyként a sógorral való esetleges összeházasodás vagy a „férfivadászó” önállószkodás esetén] akárhogyan is összeszorító gúzsában), mindenre lehet rosszat mondani: irtózva kell meglátni valóság és szóbeszéd, igazság és nyelv között a tátongó szakadékot. „Így vigyázzon rá az ember, hogy mit tesz. Mert itt nem az igaz, ami igaz, hanem amit mondanak” – hangzik a rádöbbenés. Mondani pedig mindenfélét mondanak, egymással teljesen ellentétes, logikailag egymást teljesen kizáró esztelen megjegyzéseket is könnyedén, aggálytalanul tesznek, s a regényvilág nagy része voltaképpen ezeknek az özönével telítődik. És nemcsak a rosszindulatú vagy közömbös pletykák, a közhelyes, rutinszerű szólások sokasága alapul hazugságon vagy meggondolatlanságon, hanem még a tiszta jószándék vezette szavak is lehetnek őszinteség, értelem, következetesség, végiggondolás, meggyőződés nélküli komolytalan zagyvaságok. (Egy vicces-bizarr példa erre: a halálos beteg fia ágyánál virrasztó Zsófinak „persze hogy most csak vacognia, sírnia szabad, üljön itt, és ne aludjék, ne egyen, s ezek majd kí-

nálgatják, hogy egyél, Zsófikám, ergye, dűlj le, Zsófikám. De merne ő csak enni kérni, vagy merne magától aludni; megvolna mingyárt, hogy ő milyen rossz anya. Ha levágna egy jó darab kolbászt, s elkezdene falatozni az orruk előtt. De érezte, hogy úgysem menne le egy falat, s ő maga is megijedt, hogy milyen bolondokat gondol.”¹⁵) És Zsófi érzékeny az efféle apróságokra is, élesen észleli-érezkeli azokat; mert általában és szakadatlanul bántja őt ez a pillanatnyi érzéseken, hangulatokon, érdekeken nyugvó konvencionális közbeszéd, a groteszkké üresedett, hipokrita („szertartásokban”, „színhátékokban”, „produkciókban”, „színpadias” jelenetekben tobzódó) gesztus- és rítusrendszer. Iszonyodik ettől a szokásrendtől és beszédformától, amelyet mindenki más elvisel; amely nem valami szilárd törvényszerűséghez, igazságkényszerhez, (ön)ellenőrzéshez kötődik vagy igazodik, hanem aggály nélkül beleolvad a változékony életvitel, élettenyészet vak spontaneitásába. A használatos nyelv nem értékeken alapszik, nem magasabb értékektől függ, hanem ösztönökön, emóciókon, érdekeken, efemer lélettörekvéseken tenyészik, azokkal egygyólvadva; az életvilág, az elsődleges élet- és érdekviszonyok ravasz ügyeskedésekkel (kimondatlan hátsó szándékokkal és fondorlatosan önös számításokkal is) használt eszköze. (Ahogyan az egyik falusi asszony – noha ugyancsak a maga érdekében másokat feketítve – maga is lefesti ezt: „Az emberek ráérnek, aztán csak unalomból is forgatják a piszkos nyelvüket, kivált ha van, aki ráhagyja a szót.”) S ezt az életet éli az egész faluközösség, amelynek beszédkonvenciója tehát nem valami másnak, hanem maguknak a közvetlen életjelenségeknek a terepe és megnyilatkozásformája. Ahogy az első haláleset után vannak, akik azt hiszik, hogy „ráncolni kell a homlokukat a szánakozástól”, míg mások, így Zsófi legénységóra „már két héttel a temetés után az iparoslegényekkel kuglizott” (s „mondják, hogy a szolgálégynek el is verték egy külsősori lány miatt”): a meg-

¹⁵ S folytatólagosan: „aztán megértette, hogy le akarják fektetni, s mindjárt azt is, hogy neki nem szabad lefeküdni. Most persze biztatja, dűljön le, Zsófikám, de dűlne csak le igazán, majd szaladna másnap a postamesterékhez: – tudja, kedvesem, olyan álmos vagyok, egy szikrát sem aludtam az éjjel, ez a kis fiatalasszony már hét órakor elbólint, tőle ott feket a beteg gyerek, valakinck csak kellett virrasztania.”

jegyzések, megszólások, vélekedések, híresztelések ellentmondásos, észnélküli vagy képmutató praktikákkal bonyolított keverése, televénye, tömege is ilyen különféle módozatokban, összevisszaságban árad. Az élet maga a beszéd életszerűségének is az elfogadása; beleilleszkedés ebbe az alapvetően egynemű (bár ezerszínű) közegbe, s ennek részeseként elviselése, sőt táplálása, hogy „nem az igaz, ami igaz, hanem amit mondanak”, ráadásul – fűzhetjük tovább – még az sem (vagy éppen az nem) igaz, amit mondanak. Sem a mondás okában, keletkezésében, sem tartalmában nincs állandó igazság. És ezt akár öntudatlanul mindenki éli, elviseli, működteti; szenvedő alanyként sem esik kétségbe tőle. Kivéve Zsófit, aki kijelenti: „Édesanyám, én nem bírom ki, ha rólam csak egy szó is esik.” Ennyire kibírhatatlanul irtózatossá találni ezt: a sértődékenységet, a sérülékenységet paroxizmusra. Heveny félelem a legapróbb sérelemtől is – mintha egyfajta gyermekes, (pre)pubertás jellegű zavar kitoréréseként. Pszichológiai értelemben az irtózás mértéke s a mégis, elkerülhetetlenül megégett sérelem középpontba állítása valami kóros függőségre, az infantilizmussal rokon dependenciára utal: a cselekedeteknek a mások megítélő szavához való igazítása, kényszeres-mániakus visszavágással vagy öngyötréssel akár. Mert ha valaki elejt egy igaztalan vádat, Zsófi harciasan túlfeszített-túlhajtott (s önmagát sem kímélő) hadműveletekkel akarja azt mindenáron a szaván fogva leleplezni, megszégyeníteni, leforrázva megleckéztetni, rádöbbsenteni kijelentése helytelenségére, ürességére, ál-szentségére. Szinte mintha az egész életével az első alaptalan ráfogásokat, téves megítéléseket, ostoba rágalmakat akarná megcáfolni, ráébreszteni környezetét hamis meglátásaira, tévképzeteire, intrikáira, bajkeverő kis gonoszságaira, s önáldozatával hazudolni meg a fecsegő pletykálkodókat. S legfőbb célul a negatív bizonyítást tűzni ki: igazodva a komolytalan szóbeszéd, az üres, csalárd-manipulatív látszatformák, üres külsőségek követelményeihez felismertetni-demonstrálni azok abszurditását. A léha-könnyelmű, kíváncsiskodó-képmutató szavak elvárásait megvalósító mártíriummal önváddá fordítani vissza a félreismerő vádaskodást vagy csipkelődést. Görcsös visszahárító, elégtételszerző mechanizmussal fölébe kerekedni másoknak, kivívni az öngigazolás győzelmét és elérni azok önbeismerő kapi-

tulációját. Mindent alárendelni az alakoskodó emberi kisszerűség, önző butaság, komisz rosszhiszeműség vagy csak meggondolatlanlás beláttatásának, a szemforgató mesterkedések (gyakran viszontvadászkodó) megtorlásának. Százféle módon sóvárogja ezt az édes bosszút: „legalább elszégyellhetik magukat a piszkos szájúak”; „csak a keserű diadalmát érezte, hogy most odakenheti az anyjának: látod, ezt te csináltad”; „minél kibírhatatlabb lesz a pesti asszony, annál jobban szégyellhetik magukat, akik a nyakára hozták”; az őrmesteren (persze csak szavakkal) „Zsófi borzalmas bosszút állt azért a pillanatért, amelyben a kerítésre könyökölt, és egy kicsit megolvasztotta a szíve körül a vért”. – A kétségtelen abszolútumvágy, konzekvencia-törekvés nyugtalanodik itt is, mert a szavak képtelenségeinek, abszurdításának, a szó jelentése és értelme (illetve értelmetlensége) közötti különbségnek a felismerése, élet és érték szétválásának a megpillantása mindenképpen a fölülállás, a rálátás – az alkatba íródott abszolútumigény vagy -öszön – megnyilvánulása; az abszurd (a hiány, a destabilizáció) csak a reflexió (akár öntudatlan lelki impulzusok) transzcendens kritikai távlata felől látható-érzékelhető abszurdnak és tragikusnak.

Reménytelen keresése és hajszolása ez a nyelv, a szokásvilág stabil lényegszerűségének, szubsztancialitásának – vagy legalább az egyént védő biztos fedezékének. Miközben élet- és érdekszerűségüknél fogva maguk a normák is bizonytalanok, kaotikusak. Mindent meg lehet róni, bármit és bárminek az ellenkezőjét be lehet feketíteni; sem a nyelvi formák, sem az elvárások zűrzavaros elegye, sőt maga az egész élet nem igazságelvű. „Az özevgyekkel kapcsolatos tradicionális szerepelvárások annyira homályosak és szövevényesek, hogy számos, akár egymásnak ellentmondó értelmezést is lehetővé tesznek”; és Zsófi gyakran szorul emiatt is „kettős kötések” csapdájába: „ha nem viselkedik az íratlan szabályok szerint, akkor szociális elutasítást generál, ha azonban megfelel előírt szerepének, akkor identitásának folyamatossága és önbecsülése kerül veszélybe. A nem világosan körvonalazott normák nem is teszik lehetővé az alkalmazkodást.”¹⁶ Maga a közösség is meghökken elvárásai egy részének

¹⁶ BÁLINT Ágnes, *i. m.* 9.

beteljesítése, megtestesítése láttán. Ahogy már Illyés Gyula rávilágított: „A könyv egyik nagy erénye és újdonsága, mint hőköl hátra és zavarodik meg a falu, ha az, amit maga nemesnek tart, egyszer elevenen megjelenik előtte.”¹⁷ S a főhős számára is megdöbbentő – a kínzó becsapottság, a hihetetlen deceptió sejtelmével terhes – folyvást érzékelt a látszatnormák álságosságát: „Nem is nézik őt már asszonymak. Mit ért a nagy büszkeségével, több becsülete van, ha ő is rosszkodik.” Az elvárások inherens bizonytalanságát és viszonylagosságát azonban éppen nem az abszolutizálásukkal, a velük való hadakozásokkal, az őket lényeg- és igazságértékekkel telíteni akaró legitimizációjukkal, hanem ellenkezőleg: lényegszerűtlen-lényegtelen mivoltuk és így voltaképpen rejtett sugallatuk szerinti tovább-relativizáló (azaz szintén életszerű) semmibevételükkel lehetne érvényteleníteni és hatály- vagy hatástalanítani. Mert a pletykát úgysem lehet, a kisszerű sztereotípiáknak szüntelenül eleget tevő igazodással sem elkerülni, kivédeni. És Zsófi alkalmazkodása – valamint a sokféle önvédelmi, identitásmentő (az önazonosságot az egyediség, a folyamatosság és az önbecsülés őrzésében megtaláló) viselkedésváltozat, magatartásstratégia a „behódolástól”, az „agresszszorral való azonosulástól” a „betegségbe való menekülésig” és a pszichotikus „izolációig” – nem is vezet máshová, mint az „önnegativizmus” elhatalmasodásához, ami „mazochizmusban, aszketizmusban, önfeláldozásban és önpusztításban jut kifejezésre”,¹⁸ s ami csak súlyosbítja a „meddő hősiesség”,¹⁹ a „lappangó életellenesség”²⁰ katasztrófizmusát.

¹⁷ ILLYÉS Gyula, *i. m.* 437.

¹⁸ BÁLINT Ágnes, *i. m.* 8–17. – „Negativizmusa abban nyilvánul meg, hogy határozottan, meggyőződéssel nemet mond a házasság kínálta változás lehetőségére. Ezzel nemcsak identitásának folyamatosságát védi, hanem önbecsülését is, hiszen így minden kétséget kizáróan bebizonyítja, hogy rosszul ítélték meg azok, akik korábban hírbe hozták. Egyediségét is megőrzi, hiszen ettől a döntéstől már is megkülönböztethetővé lesz »más özvegyasszonyoktól.«” Uo. 16–17.

¹⁹ UTASI Mária: *Az aszketikus életidegenség regénye – Németh László Gyász című művéről. Üzenet*, 1979:3. 114.

²⁰ „A hősnő gyásza kényszer, de ürügy is, hogy a világ várakozásainak megfelelő szerepet magára öltve, az életbe való visszatérés lehetőségét elutasíthassa”. B. NAGY László: *Egy katarzis története – Kísérlet Németh Lászlóról*. In: *uó: A teremtés kezdetén*. Bp., 1966. 221–222.

De ami mindebben gyermekesség és betegesség, az egyben maga a magasrendűség, a különb, a nemesebb – a világgal elegetedni, keveredni nem tudó – lélek minősége is. Mert a szokáson, a szokványos mentalitáson, beidegződéseken túli, azok fölött álló szempontok szerint akarja rászorítani környezetét a megszólalásban, a nyelvhasználatban is valami felelősségre, figyelemre, őszinte szolidaritásra, a másféleség észrevételére, elismerésére, méltánylására. A lelkiületi finomság, érzékenység kívánalmaival így függ mélyen össze az eredendő másságérzet és másságosztón, a fensőbbség tudata, a „királynői” gőg érzülete (a „hübrisz”²¹). A gyász legelső időszakában egy adott pillanatban már „szégyenkezett valamiért (...) s megdorgálta magát, hogy olyan akar lenni, mint más özvegyasszony”. Az új és önálló házra pedig azonnal úgy gondolt, „mint egy fellegvár, ahonnan az anyósát és a húgát lenézheti”. Máskor „a kérdezőnek is be akarta bizonyítani, hogy ő nem azok közé az emberek közé tartozik, akiknek még külön hogylétük is van, amely után érdeklődni lehet”. S legvégül is megvető indulattal tekint le a virulens élet, életfolyás megnyilvánulásaira, a veszteségtudattal (és irigységgel, féltékenységgel is) keveredett fölényes öntudat keménnyé szilárdított²² kompenzációjával: „Első lány volt a faluban, Kurátor lány, Kovács Sándorné, s még most is néhány hónapja is a messzi faluból jött érte egy jómódú vendéglős, de ő a temetőt választotta, a halottjait, s inkább a Móri Zsuzsival tölti a napot, mint velük, akik sopánkodva mesélik el otthon a kövér férjeknek, hogy kit láttak a temetőben, s az uruk meleg testéhez bújva, boldogok a piszkos dunyhák alatt, hogy nem ott kinn kell látogatniok.” S annyit látnak belőle, hogy „az életből kivált, különös teremtés volt, akit az életben bennegázolódk különös éberséggel tartottak számon”, tartanak tőle, mint egy „kísértettől”, „háborzongató” jelenéstől (akiről azt se tudni: „hol van ennek a lelke”), vagy esetleg gúnyosan kinevetik, s így beszélnek róla, mint Kiszelné és a fia: „– Nagyon nagyra tartja magát. – Direkt

²¹ SÁNDOR György: *Németh László görögségélménye. Forrás*, 1979/11. 59.

²² „Zsófi alakja szoborszerűen emelkedik ki környezetéből. Alkati, jellembeli ismérve a *szilárdság*.” CS. VARGA István, *i. m.* 72.

mint egy filmszínész – röhögött Imrus.” Mert „a sokfelé, sok úton siető ember közt ő az egyetlen, ki mindig egyfelé siet, s ez a következetesség maga után húzza a többi ember gondolatait.” És ez a következetesség kapcsolódik szorosan az olyan rezignációhoz,²³ amely földöntúli távlatokra való eszmélésből ered: „A levegő lehűlt, s a csontjai közé furakodó hideg s a hold idegen fénye egy pillanatra elidegenítették önmagától is. Mintha múlt és sors nélkül állna, fél könyökkel a falnak támaszkodva, és semmi más dolga sem volna a világon, mint hogy a lecsüngő vadszőlő kopár indáit nézze. Mint aki kijózanodott élete részegségéből, s ocsúdva tekint körül egy érzélem nélküli világon. Olyan édes volt ez a néma, élettelen pillanat.” Vagy ilyen fanyar mondatokban csapódik ki: a temetőbe „ha mindenki úgyis ideér, minek akkor annyit kínlódni, iparkodni”. Vagy ahhoz az eltökélt, makacs, önkínzó öntanúsításhoz kötődik, amelynek dacos lélekállapotában a „börtönőrnek” hívott Kiszelánéra így lehet tekinteni: „Úgy várta őt, mint kegyetlen, földöntúli hatalmat, akinek mindenét oda kell dobnia, csak hogy árnyékából büszkén nézhessen a világ szemébe.”

A felsőbb dimenziók érvényesítésének kínos vágya hatja át tehát Zsófi cselekedeteit, illetve azok meghatározó, sorsmeghatározó, sorsbeteljesítő mozzanatait. Az abszolútum, a végérvényesség, a feltétlen bizonyosság, a nyugvópont keresése ez az emlékekben, az emlékezésben, az érzésekben, az emberi viszonyokban és a nyelvben. Hogy győzelmet lehessen szerezni, s megbirkózva velük úrrá lehessen lenni felejtésen, embereken, viselkedésen, szóbeszédén, valóságtartalom nélküli szavakon, álságokon, életpontaneitáson, kicsinyes „emberi játszmákon”²⁴

²³ Vö. „magyar mélabú”. KOC SIS Rózsa, *i. m.* 139–141.

²⁴ „Én az életeret a mindem uraló *őszintétlenség* és a már-már kozmikusá vált *szeretethiány* »tartja össze«; „szinte egyetlen hátsó gondolat nélküli szó sem hangzik el, itt mindig mindenki »kombinál«, s nemcsak azzal, ami a száját hagyja el, hanem még a gesztusaival és a mozdulataival is”; amit Zsófi tesz, „az a közeg elvárt »erkölcsi« normarendszerének a végletekig való teljesítése-feszítése csupán”; a regény „nemcsak a gyász, hanem egy teljes világ hazugságáról szól, amelyet, épp e mindent átszövő hazug viszonyrendszer miatt, belülről meghaladni képtelenség”; „egy determinált viszonyrendszerben élve, e determináció elemeibe kapaszkodva azt nemcsak áttörni, de annak

– a heideggeri értelemben vett „fecsegés”, „kíváncsiság” és „kétértelműség” mindennapiságának szféráján.²⁵ S ha ez kudarcot vall vagy másképpen nem sikerül, marad a hallgatás, a némaság szava, a legfeljebb a bolonddal való társalgás nyelve (hogy „hallja, Zsuzsi, a harkály kopogtatja a fát”) – mintha a megérkezés, a hazatalálás hangjaként.²⁶ Jelezve az utat oda valahova haza, ami nem a megnevezhető transzcendencia, hanem a személyiség legmaradandóbb immanens szférája, amelybe kitörölhetetlenül, szétoldhatatlanul beleivódott, belefészkelődött az abszolútum akár életcsorbító igénye és sóvárgása – az abszolútumigény, amely az igazságérvényt nélkülöző élet elfogadása helyett csak az igazságreménnyel telített életnélküliség vonzásának engedve elégülhet ki. S az életszerűség és az életszerűtlenség perspektíváinak ez az egymástól való széttolódása, az életszerűtlenségnek ez az öndemonstratív érvényesítése az életben (az általános életkeretekben belül), ez az örökidejű állapotba rögzült diszharmónia pedig maga a voltaképpeni lét örök kétértelműsége, válságossága, ambiguitása. Életszerűség és életszerűtlenség birkózása: a

természetét fölismermi is képtelenség”. N. PÁL József: *A Gyász és körülményei*. In: uő: „A megtartók jöjjenek...” – *Tanulmányok, kritikák a huszadik századi magyar irodalom történetéből*. Miskolc, 2004. 22–25. – L. még: JÓKAI Anna: *A „női elem”*. *Magyar Napló*, 2001.4–5–6. 84–85.; TÓTH Zoltán: *Szegény magyar Elektra*. Uo. 90–92.

²⁵ „A fecsegésben tartózkodó jelenvalólet mint világban-benne-lét le van metszve azokról az elsődleges és eredendően igazi létvonatkozásokról, amelyek a világhoz, az együttes jelenvalóléthez, s magához a benne-léthez kapcsolják”; „Ha a mindennapi egymássaléteben olyasmi kerül utunkba, ami mindenkinek megközelíthető és amiről bárki bármit mondhat, akkor hamarosan eldöntetlenné válik, mi tárult fel igazi megértésben és mi nem. Ez a kétértelműség nem pusztán a világra, hanem éppannyira az egymássalétre mint olyanra, sőt a jelenvalólet magához viszonyuló létére is kiterjed”; „A fecsegésnek mindenkor sajátja a kétértelműség”. Martin HEIDEGGER: *Lét és idő*. Bp., 1989. 318., 323., 434. – A regényhős nő halálhoz való közelléte, intencionált halálközeltsége ebben az értelemben is a mélyebb, igazabb létátélés, az autentikusabb léthez jutás megkísérlése és megvalósulása.

²⁶ „Beszédes”, egzisztenciális mélységű hallgatás ez; mert „egzisztenciális fundamentuma” van „a beszélés egy másik lénygszerű lehetőségének, a hallgatásnak is. Aki az egymással-beszéls során hallgat, az tulajdonképpemből módon »adhat értésre valamit«, azaz inkább alakíthat ki megértést, mint az, aki nem fogy ki a szóból.” Martin HEIDEGGER, *i. m.* 311.

létszerű ambiguitás folytonos jelenléte ez, az ambiguitás létszerűségének a megjelenése – sőt bizonyos értelemben és bizonyos fokig: lázadó megjelenítése az életben.²⁷ Nem az élet (a biológiai élet), csak az létszerűség korlátait szakítva át, döntve le.²⁸ S így teremtve ezzel az emberfölöttiséget, az „isten nőiség” (noha csonka divinitás) sugallatát.²⁹

²⁷ Vö. „A gazdag, előbb urát, majd gyermekét elvesztő fiatalasszony gyásza lázadás; arisztokratikus és egyéni lázadás a vigasztalókkal, a fájdalomban osztozni akarókkal, a szülőekkel, a falubeliekkel s olykor az Istennel szemben”. SZABÓ Zoltán: *A tusakodó ember (Németh Lászlóról)*. In: *nő: Ósök és társak*. Bern, 1984. 223.

²⁸ „Freud szerint az összes életosztón Erosz fennhatósága alá tartozik, aki ellen Thanatosz halálösztönei harcolnak. Ha a freudizmus szemszögéből vizsgáljuk Kurátor Zsófi alkotását, úgy látjuk, hogy benne is az élet- és a halálösztön küzdött egymással, hogy végül az élthez húzó ösztöncif elfagyasztó, és az értelmét megkötő gyász győzzön.” KOCSIS Rózsa, *i. m.* 142. – Az önmagán vett győzelemben „a Halál istene üli diadalát”. GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., 1990. 136. – „Tetszhalottá” merevedik a lélek, „a vegetatív, halálszerű létezés kísért az életben.” KOVÁCS Kálmán, *i. m.* 292–295. – A Gyász a „hősnő cselekvésképtelensége miatt válik katarzisz nélküli regénydrámává. A balladahősökhöz hasonlóan Kurátor Zsófi eszmékhez, konvenciókhoz, emberi méltóságához való örökös ragaszkodása a lélek nagyfokú lezártságára, normatív befejezettségére utal és a katarzisképtelenséget eredményezi (...) Zsófi a vállalással dacol a normát rákényszerítő környezet ellen, amelynek minden megnyilatkozásában ellenséges szándékot, ellene irányuló érdekviszonyok ártó jelcseit látja. Normavállalása így válik normatagadó normavállalássá, magatartása norma elleni lázadássá. A túlhajtott, abszolutizált erkölcs ember- és életellenes, öncélúsága miatt nélkülözi a humanumot.” CS. VARGA István, *i. m.* 78–79.

²⁹ Zsófi, aki „hősi erőfeszítéssel vállalja az önlegyőzés aszkézisét”, archetipikus, „archaikus istennőtörző”, „Elektrával együtt lép elő a »költő szívéből«. Németh jelképes Medici-kápolnájának kariatidái közül az első Kurátor Zsófi. A későbbi nőalakoknál archaikusabb, vastkosabb, keményebb és nyersebb, mint az Akropolisz kariatidái közt a dór ruházatú, archaikus álló leányszobrok közt a Peplosz-koré.” CS. VARGA István, *i. m.* 72. – „Természete nemes, de vad és könyörtelen. Komor realizmusa pedig olyan büszkeséggel párosul, amely végzet felé hajló lelkét végletes tettekre ragadja. Kurátor Zsófi saját alkotásban hordja végzetét, mint a görög tragédiák hősei. Azt a belsőreult Európa-alatti és keresztény kultúra előtti pogány barbárságot képviseli, amely az emberség ősi formáját jelenti. A szerző szándéka szerint annak az »Európa alatti antropologikumnak« a képviselője, amely az európai hagyományával és emberanyaggal összeolvadva, majdan az új világcivilizáció embertípusának és kultúrájának az alapját képezheti.” KOCSIS Rózsa, *i. m.* 131–132. – A balladaiságról, a balladai atmoszféráról pedig, amely szintén

Az *Iszonyban* azáltal, hogy az elemi formaszintet nem fedi tökéletesen „a poétikailag teljes epikai kompetenciával biztosított, auktoriális szerveződésű szemantikai szint”: egyfajta ábrázolási polivalencia és poliszémia, jelentéstani és esztétikai ambivalencia, nyitott, poliszémikus üzenetképződés mutatkozik meg, legfőképpen a két főszereplő kettős értékszemponitú (az eszményi magatartást viszonylagosító) értelmezhetőségének megengedé-

szemlélet- és formaalak íló tényező, ide is találók Csoóri Sándor megállapításai: „Tragédia ott van, ahol megoldhatatlan problémák vannak (...) ez a kegyetlen szabály sajtolta ki népünk idegrendszeréből is a balladákat. Nem a sors fölötti löprengés, hanem a sorssal való szembefordulás. Nem a megválthatóság vigasza – ellenkezőleg: a megválthatatlanság tudata. Balladánkban mindig a legteljesebb emberi vágy kerül uralomra, bukik el anélkül, hogy földoldást találna bármiben. A halált s az igazságot igen, de a kétségbeesést vagy a közbeeső reményt nem ismeri a balladát alakító indulat.” CSOÓRI Sándor: *Egykor elindula tizenkét kómvés*. In: uő: *Nomád napló*. Bp., 1978. 135. – A magyar népballada és a görög tragédia összefüggéseiről, illetve az ősi magyar balladahagyomány meghatározó jelentőségéről l. bővebben: VARGA Emőke: *Egy másik gyökér – Megjegyzések Németh László Gyász című regényének balladisztikusságáról*. *Kortárs*, 1996/8. 108–111. – Vö. mindezzel még: „A görög istenekben volt meg ez az anthropologikumban gyökerező, azt áthangoló eszméi érvényű valami, amelyet én Minőségnek neveztem el”; „egy magatartás, életvitel, emberi atmoszféra. A Minőség nemcsak eszme, utópia: anthropologikum”; „A Minőség, ahogy én értettem, nemcsak az értelemben, az egész biologikumban akart visszhangot kiváltani”; „az új világcivilizáció számára” nevelni „a legjobb európai hagyományt s a beolvadó ősi civilizációk lelkét egyesítő anthropologikumot”; a „Minőség-isten” hangja szerinti forma epikai megvalósulása volt a *Gyász*, „amellyel kapcsolatban joggal emlegetik s emlegettem én is Elektrát, ugyanakkor azonban nincs tőn egyetlen alakom sem, aki olyan mélyen nyúlna az Európa alatti világba, mint ennek a hősnője.” NÉMETH László: *Levél Veress Dánielhez*. In: uő: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975. 589–590.; „A regényben, a *Gyász* főalakjában már földobtam egy ilyen archaikus istennő-torzót”. NÉMETH László: *Előszó a Sámsonhoz*. Uo. 271.; „Az emberre az a mű hat leghatalmasabban (az Artemisz csak egy archaikus mű kései másolata), amely a maga hovatarozását tárja fel. Ezért nyűgözött le Szophoklész tiszta és kegyetlen szűzével, s ezért nem írhatok soha szívem szerinti művet a *Gyász*nál, melynek paraszthősnőjében a bennem élő Artemiszt szültem meg öntudatlan.” NÉMETH László: *Utolszor Itália*. In: uő: *Európai utas*. Bp., 1973. 750. – L. még: MARTON Mária: *A mitológiai szimbolika forrásai és struktúraszervező szerepe Németh Gyászában*. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 1990. 26. 149–159.

sével – Kulcsár Szabó Ernő szerint,³⁰ aki úgy véli, hogy ehhez képest a *Gyászban* a nyitott jelentéshorizontokat bizonyos fokig mintegy lezáró elbeszélés-poétikai struktúra szerveződik, sors és szerep mitologikus analógiái, azonosításai révén.³¹

Azonban a kétségtelen narratológiai-poetológiai lezárttság és lekerekítettség mégsem biztos, hogy szükségképpen és egyidejűleg a lehetséges metafizikai többjelentésűség, többértelműség határait is megvonja. A létszerű ambiguitás a *Gyász* egész jelentésszerkezetét áthangolja, s éppen azzal is, hogy itt nincs valamifajta katartikus visszatérés az eredeti élethelyzethez, mint az *Iszonyban*. Részben talán azért sem, mert a (Németh László-szakirodalomban gyakran emlegetett) sors–szerep-azonosság (hogy tehát a hős sorsszerűen egyfajta szereppel azonosul) sem úgy érvényesül, hogy a vállalt szerep az emberi-társadalmi elfogadhatóság, beláthatóság feltételeihez kötődne. Voltaképpen a *Gyászban* radikális túllépés, kilépés zajlik, olyan határátlépés, „transzgresszió” játszódik le – az „ittléttől” a „lét” (a másféle lét) felé –, amely a szerep szerep voltát is megkérdőjelezi. Mert a szerep az emberközösség, a társadalom által is interpretálható preformáció betöltése, az előzetes szemléleti-kognitív struktúrákban sem teljesen idegen viselkedésképlet megtestesülése. Itt pedig inkább valami eddig egészen ismeretlen jelenség bukkan föl, a hősnő ismeretlen utat jár, amilyenre még nem volt, nem lehetett példa,³² vagyis a szerep inkább létkísérlet, létpróba, nyi-

³⁰ *A magyar irodalom története 1945–1975. III/1. A próza. I.* Szerk. Béládi Miklós, Rónay László. Bp., 1990. 659–684.

³¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Törvény és szabály között – Az elbeszélés mint nyelvi-poétikai magatartás a harmincas évek regényeiben.* In: *uő: Beszédmód és horizont – Formációk az irodalmi modernségben.* Bp., 1996. 78–79.

³² A hős szociológiai és pszichológiai példatlanságáról, rejtélyéről – és a mitologikus jelentésréteg szerepéről – írja Dérczy Péter (*Regényút: a Gyásztól az Iszonyig, Tiszatáj*, 1993/7. 27–38.): „a gyász dacos, akaratos, az önpusztításig vállalt lénye viszont már nem magyarázható sem szociológiai tényekkel, sem egyszerű lélektani indoklással. Itt lép be a *Gyász* harmadik jelentésrétege: a *Gyász* a főhősnek mint egy sajátos, magyarázhatatlan, bizonyos értelemben irracionális alkatnak a regénye is. Az ugyanis tagadhatatlan, hogy bármennyire életszerű is Kurátor Zsófi alakja, mégis mindvégig érezheti a befogadó, hogy személyében, személyiségében van valami, ami emberi számítás szerint indokolhatatlan”; s ez a jelentésdimenzió „a három réteg egyesítésében színtelen emberen túli metaforikus hőssé avatja Zsófit egyfelől, a regényt pedig

tott experimentum, megmagyarázhatatlan sorskísértés.³³ Nem véletlen a téli estéken a temetőből hazasiető Zsófiira meredő te-
kintetek döbbenete.³⁴ És ez a radikális egyedül-maradás, ez a
konok, az Istennel is perlekedő,³⁵ szembeszegülő, „kikezdő”
(azaz otthonra a transzcendenciában sem lelő, még imádkozni is

metaforikus sorstragédiává másfelől”. A főszereplő még az elbeszélő számára is „kétséges útra lép”, s elkülönülése, magánya, életidegen értékképviselése még a művészlét jellegzetességeihez is kapcsolja őt, így a *Gyász* (s még inkább az *Iszony*) – sajátos „művészsregényként” – „az alkotó egyéniség sorsát, végzetét és végtelen boldogtalanságát jelképezi”, példázza.

³³ A szerep nem egyszerű szerepbetöltés, hanem vállalkozás. „Van az ember és van a szerep, melyet vállalni tud.” NÉMETH László: *Ember és szerep*. In: uő: *Homályból homályba I–II. Bp., 1977. I. 307.* – „De akármilyen tragikusnak tűnik fel a szerepnek ez a bolond túlsúlya az emberi tartalom fölött, néha mégis a szerep az ember mentsvára s olyankor a látszat mögött óvhatjuk meg szívünket.” NÉMETH László: *Pirandello színpada*. In: uő: *Európai utas*. Bp., 1973. 351.

³⁴ „Zsófinak, ha estefelé hazasiettet, itt is, ott is egy-egy éjjeli lámpás világított az arcába, s a lámpát hűvös hópelyheken át egy-egy döbönt szempár meredt rá, hogy aztán hirtelen leereszkdjék a lámpa, s a távolodó lépéseket elnyolja a téli kutyák ugató kara.”

³⁵ Pl.: „Ha olyan öreg volna, meg olyan csúnyán nem bánik vele az Isten, ezeken az estéken a bibliát betűzhetné”; „Zsófi azonban múlt húsvét óta nem volt a templomban; mit keressen ott, az ő életét úgyis elrontotta az Isten”; „Miben bíztál ő annyira? A Jóistenben, aki, húsz éves volt, s már elvette az urát? Idezárta őt, a Kiszeláné tömlőcébe? Hát nem látja, hogy az Isten őneki ellensége; az egyiknek mindent ad, a másiktól mindent elvesz (...) Igen, úgy van. Ő is olyan, mint a Jób, rajta tölti Isten a rossz kedvét. (...) Ő nem várhat könyörületet az Istentől. S ettől a gondolatától úgy megkeményedett a lelke, hogy abban már valami gyönyörűség is volt. Űlt ott, mint aki kiáll a felhők alá, s azt mondja: rajta, csapj agyon, Úramisten”; „Letérdelt a koporsó mellé, összefont kezeit a szélére tette, fejét karjaira hajtotta, s talán gyerekkora óta most először imádkozni próbált. – Bocsáss meg, Istenem, az én gyermekem lelkének... – De ez is olyan csúnya volt, mint valami káromkodás. S úgy térdelt ott tovább, fejét a karjára ejtve, s kétségbeesve, hogy imádkozni sem tud”; „Az Isten megmutatta, mit szán nekem. Ha ugyan van Isten, mert én abban se hiszek. Hiszen ha van is, jobb lenne, hogyha nem volna. Mit bosszul úgy az Isten egy olyan kisgyereken, mit ér vele, ha megmutatja, hogy el tudja taposni. Vagy mit csináltam én is, hogy így megalázott. Nem volt nálam rosszabb asszony a faluban?”; „Nekem nincs mit kérni a Jóistentől – felelte Zsófi félig epésen, félig mosolyogva. – Meg, ha volna is, hiába kérném”; „Ha azt akarja mondani, hogy őt szerette az Isten, engem meg utált: igaza van. Olyan Isten is az, aki az ő gyerekeit meghagyja, az enyimet meg elrabolja.”

képtelen) intranzigencia, maga a cél és értelem nélküli³⁶ szenvedés: erőteljesen kötődik az egzisztencialista vagy egzisztencialista gyökerű alapélményekhez. Ily módon a regény egész világa is az egzisztencializmushoz; az elidegenedettség, az üres égbolt alatti kozmikus magány, a szubjektum, az alapvető szubjektív létélmény kategoriális közölhetetlensége, a valódi kommunikáció hiánya, az autentikus életforma megteremtésének képtelensége, de a halálközelséggel az autentikusabb létformához, létállapothoz jutás – mind efféle motivikus analógiákra utal. S az is, hogy „a hősnő – az egzisztencialista személyiségfelfogásnak megfelelően – alternatív lehetőségek közül maga választja meg sorsát, ám élete mégis végzetszerűen alakul”;³⁷ s ez „a tragikum tiszta képlete, feloldó katarzis nélkül”.³⁸ S ha az ilyen fundamentális létkérdések (létmegértő és létalakító megküzdési stratégiák) elsődlegessége jellemzi az ún. egzisztenciális vagy heideggeri létszemléleti-művészeti paradigmát, a nyelvfilozófiai problematika (az emberi létezés mint nyelv által történő létezés problematikája) pedig az ún. wittgensteini paradigmát³⁹ – akkor Németh László regénye a XX. századi modernség e két hullámához olyan

³⁶ „Céltalan és esztelen” – de „volt benne valami nagy”. NÉMETH László: *Ember és szerep*. In: uő: *Homályból homályba I–II*. Bp., 1977. I. 435.

³⁷ GREZSA Ferenc: *Németh László Tanú-korszaka*. Bp., 1990. 135. – Az egzisztencializmusra utal az is, hogy az alaphelyzet „máris magán viseli a szorongás jegycit: a férjét elvesztő asszony magatartása ez”; „Zsófi magánya, kifejlődött elidegenedése magán viseli századunk szorongással és általános elbizonytalanodással terhes emberének sok vonását”. BAKONYI István: *Elidegenedés és társadalmi cselekvés – Tanulmány Németh László szépprózájáról*. Székesfehérvár, 1990. 60., 81. – A mű „az elidegenedés modern élményvilágát ötvözi egyedülálló módon balladák régies komorságával”; „Németh László sorai szinte kozmikus magány élményeit is tudják sugallni”. TAMÁS Attila: A „Jóúgy pionírja” – *Németh László alakját idézve. Új Forrás*, 1981:6. 32. – L. még: BANYAI Gábor: *A kiválás genezise (Németh Lászlóról)*. Irodalomtörténet, 1976:1. 63–87.; OLASZ Sándor: *Változatok az egzisztenciális regényre – Egy analógia körvonalai: Kosztolányi és Németh László. Tiszatáj*, 1993:7. 47–52.; VAJDA Gábor: *Németh László háború előtti regényei. Új Symposium*, 1970. 57. 7–12.; 59. 19–22.; MÉSZÁROS Sándor: *Az önmegváltás reménytelensége – Németh László: Gyász. Alföld*, 1983:1. 45–50.

³⁸ Uo. 132.

³⁹ L. POMOGÁTS Béla: *Avantgarde – hagyomány és kihívás*. In: uő: *Változatok az avantgárdra*. Bp., 2000. 86–94.

módon is hozzátartozik, hogy benne (az egzisztenciális gondtapasztalattal összefüggésben) kitüntetett jelentőséget kap a szubjektum nyelvi megelőzöttsége a transzindividuális nyelvi univerzum által, az ebbe a kiszolgáltatottságba beletörődni nem tudó egyéniség küzdelme a nyelv fölötti uralom megszerzéséért, vagyis a nyelvszokások és nyelvjátékok uralma alá vetett személyiség harca az ellene való beszéd fajta számára való beszédmóddá alakításáért, valamint találkozása, szembeütközése a nyelvhasználati formák lebírhatóságának akut dilemmájával, azaz kétségességgel, sőt reménytelenséggel. S ez (is) elvezet végül a némaság, a hallgatás, a csend borzongató totalitásához – az egyetlen feltétlenséghez, ami megközelíthető, elérhető. Amikor a személyiséglét mindenki (a környező közösség és az érintett személyiség) számára egyaránt elhallgatást parancsoló titokká transzcendálódik.

Takács Miklós

LÉTHÉ, MNÉMOSZÜNÉ, MELANKÓLIA

Emlékezés és felejtés Németh László Gyász című regényében

Mnémoszüné és Léthé a görög mitológiában ellentétpárt alkotnak. Az emlékezet (és a múzsák) szülőanyja és a felejtés nőistene közötti konfliktust mindennapi életünkben is természetesnek tartjuk, a felejtésre általában úgy gondolunk, mint ami ellentétes az emlékezéssel. A gyászt pedig mindig az emlékezettel rokonítjuk, bármilyen napilapot is üssünk fel például Mindenszentek, a halottak napja előestéjén, egyikből sem fognak hiányozni az olyan írások, amelyek egytől egyig az emlékezésre szólítanak fel, nem pedig arra, hogy felejtjük el már nem élő hozzátartozóinkat.

Németh László regényének első szava, azaz a címe és az első mondata között viszont nincs meg ez az oly egyértelmű kapcsolat: „Alig néhány hónap telt el az ura halála óta, és Zsófinak már erőltetni kellett az eszét, hogy arra a napra s ami azelőtt volt, vissza tudjon emlékezni.”¹ Ha arra az assmanni tételre gondolunk, hogy a halottakra való emlékezés minden kulturális emlékezés ősfomája², még meglepőbbnek tarthatjuk ezt a bevezető néhány sort. Am Assmann ezzel kapcsolatban arról is beszél, hogy a megholtakról való megemlékezés – az elméletében meghatározó két emlékeztípus – a kommunikatív (azaz a szemé-

¹ NÉMETH László: *Gyász*. In: N. L., *Negyven év (Pályatörténet) – Horváthné meghal (Novellák) – Gyász*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1969 (*Németh László munkái* c. sorozat), 553. A tanulmányban szereplő, a regényből vett idézetek és az utánuk zárójelben következő oldalszámok ebből a kiadásból származnak.

² ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet – Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban* (ford. HIDAS Zoltán), Bp., Atlantisz, 1999, 61.

lyes) és a kulturális-közösségi emlékezet között helyezkedik el.³ Harald Weinrich – kinek a könyve *Léthétől kölcsönzi* címét – pedig megkülönböztet személyes és nyilvános felejtést.⁴ Kurátor Zsófi történetét nem egyszerűen az emlékezés és felejtés ellentétének modelljébe illeszthetjük be. Sokkal inkább a személyes és közösségi emlékezés és felejtés konfliktusáról van szó, ahol először a személyes felejtés áll szemben a kulturális elvárt, tehát mintaként szolgáló emlékezéssel (ilyen például az előírt gyászév kitöltése), hogy aztán később a kollektív felejtés konfrontálódjon a személyes emlékezettel. Ez a személyes emlékezet a regény végére gyakorlatilag megszűnik, mert Kurátor Zsófi alakjának már nem lesz személyes identitása, helyét átveszi egy „szobor”⁵ (de mondhatunk megmerevedett szerepet is), amelynek „talapzatát” a közösség adott kulturális emlékezéstechnikája adja. Ez az alak végül *kolosszusként* az emberek fölé hatalmasodik, és az elmúlás *mementója* lesz mindenki számára, aki megpillantja:

A sokfelé, sok úton siető ember közt ő az egyetlen, ki mindig egyfelé siet, s ez a következetesség maga után húzza a többi ember gondolatait. Úgy húzza maga után, mint egy hosszú fekete uszályt. A falu végén, a gyepen futballozó diákfűk megállnak egy pillanatra, ha a házak közül kifordul, a kifutott labda után rohanó gyerek nem meri a labdát a lába elől fölkapni, s a takarodó szekerek tetejében hancúrozó lányok meglökik egymást, s megmerednek, ha a temető fái közt az ő bizonytalan árnyékát megpillantják (760).

E rövid írásban egyetlen kérdésre keresem a választ: hogyan válthatott fel egy személyt (akinek volt identitása és tudott felejtteni) egy kulturális emlékezettechnikát mechanizáló emlékezőgép, aki nem is embernek, hanem folyton-folyvást *árny*nak lát-

³ *Uo.*

⁴ WEINRICH, Harald: *Léthé – A felejtés művészete és kritikája* (ford. MÁRTONFFY Marcell), Bp., Atlantisz, 2002, 10.

⁵ „Úgy ment a kopszó mögött, mint egy lábra kelt szobor, s az egész menet bámula a kemény természetét.” (693)

szik. A választ éppen az *árny* motívumának megértésével, illetve a gyász (és melankólia) freudi és derridai (és valamelyest de Man-i) értelmezésével kívánom megtalálni⁶, kis kitérővel az emlékezés olyan technikai felé (mint például a fényképek, a történetmondás vagy a teátrális rituálék), amelyek végül mind a felejtés szolgálatába fognak állni.

A személyes és közösségi emlékezet különbsége, mely leírható a kosellecki oppozícióval, vagyis a személyes *tapasztalat* és a kulturális *elvárás* feszültségével, gyakorlatilag a regény narratív szerkezete által jön létre. A regény világában omnipotens, egyes szám harmadik személyű elbeszélő ugyanis folyamatosan aláássa a szereplők megnyilatkozásait azzal, hogy a kijelentések után, gyakran azokkal szemben homlokegyenest más „igazságot” tár az olvasó elé:

Ha kérdezték, hogy megy sora, egy szót sem szólt esti szorongásairól. – Amióta nem vagyok a más keze-lába, kicsit könnyebben. Akár senkit se lássak, ha ez a kis csöppség velem lehet. – Ez az „akár senkit se lássak” persze az öreg Kovácsnénak szólt, hadd kenjék az orra alá.

Valójában a kis csöppség nagyon is egyhangú társaság volt (567).

Ebből az idézetből az is látható, hogy az elbeszélő nemcsak megkérdőjelezi, de sokszor dekódolja is Zsófi és mások mondatait, amit a többiek, a közösség nem tudhat meg, ők csak az elvárásoknak megfelelő mondatokat hallhatják. Az olvasó még ennél is többet tudhat, hiszen a *pszicho-narráció* (amikor narrátori közvetítéssel értesülünk a figurák – leggyakrabban Zsófi – lelki folyamatairól) gyakran csúszik át minden különösebb jelölés nélkül *elbeszélt monológ*ba, ahol közvetlenül nyilvánul meg a szereplők mentális nyelve⁷ (mely regiszter már nem lenne össze-

⁶ Ezúton köszönöm meg Bényei Tamásnak, hogy egy doktori szeminárium keretében felhívta a figyelmet ezekre a szövegekre.

⁷ A *pszicho-narráció* és az *elbeszélt monológ* fogalmát Dorrit Cohn-tól kölcsönözöm. COHN, Dorrit: *Áttetsző tudatok* (ford. CSERESZNYÉS Dóra, GÁCS Anna és GOCSÁL Ákos). In: *Az irodalom elméletei II.* (szerk. THOMKA Beáta), JPTE–Jelenkor, 1996, 81–193, 93 skk., 97 skk.

egyezettethető a narrátor hol kimért, hol emelkedettebb stílusával): „A sok kápráztató élmény, amellyel Zsófi tisztelet tudását megokoltabbá és egyszersmind intimebbé is tehetné volna, Kisszelánéban is benne rekedt. Pedig már maga is megszerette ezt a félénk, tapintatos asszonykát s eltökélte, hogy fölmelegíti őt. Szegénykét, úgy látszik, nagyon megülte a gyász” (594). Látható, hogy alaptételünket, miszerint Zsófi személyes identitását egy „emlékezőgép” váltja fel, immár elbeszéléstechnikai módosulásokkal is alá tudjuk támasztani. További bizonyíték az is, hogy Zsófi belső perspektívája teljesen háttérben marad a regény befejező fejezetében, a főszereplőhöz köthető pszicho-narrációt a külső leírások vagy a párbeszéderek szorítják ki (ez utóbbiakban hiába vesz részt Zsófi, már nem „ő” válaszol), illetve mások belső tudattartalmai kerülnek előtérbe (például az utolsó lapokon Zsófi édesanyjáié: „Zsófi egy darab dróttal a kerítésre drótozta a georgina koszorút, csak a kerítésre, mintha nekik, a nagyszülőknek, csak a kerítésig érhetne a bánatuk. Kurátorné az elhatározására gondolt, hogy a lelkére beszél Zsófinak. De hol van ennek a lelke, hogy férjen ő ahhoz az együgyű mondataival.” – 761). Csakis az ő és mások szemén keresztül láthatjuk már Zsófit. Zsófi szubjektumának eltűnésével tehát már nincs mit megjelenítenie egy pszicho-narrációnak.

Ezt a szubjektumvesztést viszont a gyász elméletei nem igazolják. Ellenkezőleg, a már említett assmanni kultúraelmélet Reinhart Koselleckre építve azt állítja, hogy a holtakról való megemlékezésnek identitásszerző funkciója van, az emlékművek a túlélőknek fontosak, azokból nyernek identitást.⁸ A Paul de Man gyászoló Derrida *Mnémoszüné* című írásában pedig azt mondja, hogy a másik halálakor sajátunkká lesz egy olyan rettenetes magány, amely megalkotja az önmagához fűződő viszonyt is, amit úgy hívunk, szubjektivitás és emlékezet.⁹ Freud *Gyász és*

⁸ ASSMANN, *i. m.*, 63.

⁹ DERRIDA, Jacques, *Mnémoszüné = J. D., Mémoires Paul de Man számára* (ford. SIMON Vanda), Bp., Józsefvég Műhely, 1998, 19–59, 53. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy ennek a rendkívül összetett szövegnek az érvelésrendszerét kissé leegyszerűsítve használom fel a *Gyász* értelmezésében (vállalva ezzel akár a félreértés kockázatát is), de létezik már olyan magyar nyelvű

melankólia című írásában éppen a szubjektivitás alapján állítja szembe a két veszteségérzést: a gyász azért „normális”, mert tudjuk, kit veszítettünk el, a melankóliánál viszont nem tudja a beteg, hogy mit veszített el, illetve kijelentéseiből egy évenztés rajzolódik ki.¹⁰ Fogalmazhatnánk úgyis, hogy a melankolikus elfelejtette, hogy mit is veszített el. Kurátor Zsófi annyiban melankolikus csupán freudi értelemben, hogy az ilyen típusú betegekre jellemző „ambivalens szeretetkapcsolatokkal”¹¹ leírható például a Kiszelánéval töltött első időszak: a szeretett tárgyak gyűlöltté váltak (például az először szimpatikus, udvarolni próbáló csendőr egyre sötétebben jelent meg Zsófi elbeszélésében), de a melankolikustól eltérően nem maga vált gyűlölete célpontjává. Közvetlenül Sanyika, gyermeke megbetegedése előtt persze eljut egy pillanatra egy ilyen pontra is, ekkor tipikus melankolikus tüneteket mutat: „Nem bírt egész nap kedvetlenségével. Föl tudott volna sikoltani, annyira kínozza az emberek jókedve s a világ világossága” (631).

Zsófi melankóliája és évenztése mégis magyarázható Derrida eszmefuttatásából. Derrida de Man nyomán beszél a „lehetetlen gyászról”, arról a gyászról, amely tiszteletben tartja a másik, az elhunyt távolságát, másságát¹² (de Man ezt igazi gyásznak nevezi, mely elfogadja a meg nem értést is)¹³. Zsófi megfelelkezik a gyász ezen lehetetlenségéről, arról, hogy a gyászoló emlékezet csak metonimikus¹⁴ lehet: „Félelmében ide-oda kapkodott, hogy elcsípjén valamit abból a szörnyű emlékből, amely most fog örökre elfutni az emlékezete elől, de mindig csak rész-

tanulmány is, mely értő módon csakis erre a szövegre és az általa indukált problémakörre koncentrálna: Vö. ANTAL Éva, *Narcisztikus dimenziók: de Man és Derrida az emlékezés (ironikus) allegóriájáról*, *Literatura*, 2004: 1, 5–20.

¹⁰ FREUD, Sigmund: *Gyász és melankólia* (ford. BERÉNYI Gábor). In: S. F., *Ösztönök és ösztönorsók – Metapszichológiai írások (Sigmund Freud művei VI.)* (sorozatszerk. ERŐS Ferenc), h. n., Filum, 1997, 129–143, 133–134.

¹¹ FREUD, *i. m.*, 137–138.

¹² DERRIDA, *i. m.* 22.

¹³ DE MAN, Paul, *Antropomorphism and Trope in the Lyric*. In: P. d. M., *The Rhetoric of Romanticism*, New York, Columbia UP, 239–262, 262. idézi DERRIDA, *i. m.* 50–51.

¹⁴ DERRIDA, *i. m.* 57.

letek villantak fel, sohasem az egész” (553–554). A felejtés tehát ugyanúgy a gyász része, mint az emlékezés. Gyakran nyilatkoznak úgy gyászolók, hogy az elhunyt úgymond „bennünk él tovább”. Derrida szerint hiába triviális ez a kijelentés, nem tehetünk másképp. Ez a belsővé tétel, *interiorizáció* olyan emlékezés, amelyre a németben külön szó van, az *Erinnerung* – Derrida a franciában is alkotna egy hasonló kettős jelentésű szót. Lényege szerint ebben az emlékezésben eldöntetlen, hogy mire is emlékszünk, arra a személyre, akit metonimikus emlékekből konstruálunk magunknak, vagy egy tőlünk független személyre, aki bennünk kap hangot¹⁵, hasonlóan a *prosopopeiához*: kérdés, hogy ki szólal meg például a hangos felolvasásban, az olvasó, vagy az addig néma szöveg, s az olvasó pusztán csak médium. Az emlékezésben, a gyászban tehát egy olyan metonimikus szerkezetre ismerhetünk, ahol a rész (az emlékeink) az egésznek (az elhunyt) felelnek meg, sőt, meg is haladja ezt az egészet és több lesz annál. Zsófi emlékei az uráról folyton változnak és mindig más rész tölti be az egész szerepét: „Maga is meghökkent a kiszakadt szótól; mi esik belé, hogy az urára vádaskodik. [...] most, ahogy emlékezett, valami különös unalmas ízét érezte annak az időnek. [...] Most semmi nem jött vissza a padláson folytatott hancúrozásokból, úgy mint a télen, mikor a szerelműket visszaálmotta” (726).

Az emlék lép az elhunyt helyére tehát, s ez különösen így van egy másik típusú emlékezésben – s ez újfent Derrida meglátása – amit a német a *Gedächtnissel* jelöl¹⁶, s Assmann útmutatása szerint nyugodtan megfeleltethetünk a kulturális emlékezettel. (A történettudományban először Pierre Nora francia történész hívta fel erre a jelenségre a figyelmet.¹⁷ A száz évnél régebbi történelmi eseményekről már egyetlen élő embernek sincs emléke, a szó *Erinnerung* értelmében, csak a történészek által is ápol, fenntartott kulturális emlékezet [*Gedächtnis*] tesz lehetővé valamilyen mértékű hozzáférést. Ha mégis találunk személyes,

¹⁵ DERRIDA, *i. m.* 55, 57.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Erről bővebben lásd: NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között – A hely problematikája*, *Aetas*, 1999/3, 142–157.

írással visszaemlékezéseket, azokat forráskritikának vetik alá, hogy vajon megfelel-e az egésznél hatalmasabb rész, a kulturális emlékezet állításainak.) Kulturális emlékezet és történelem viszonyának kérdésével eltávolodtunk az eredeti kérdésfeltevésünktől, de egy még távolibbnak tűnő asszociációval megpróbálunk ahhoz mégis visszatérni. Adelbert von Chamisso *Schlemihl Péter csodálatos története* című híres művének központi eseményét, melynek során a címszereplő eladja az ördögnek az árnyékát, Harald Weinrich úgy értelmezi, hogy ezzel a kollektív emlékezetét veszíti el Schlemihl.¹⁸ Weinrich maga is felhívja a figyelmet arra, hogy ez egy eléggé általánosító kijelentés, de kellő szövegidézettel és magyarázattal talán alá tudta volna támasztani állítását. Így nagy a kísértés, hogy a szövegben Zsófi kapcsán lépten-nyomon felmerülő *árnyékot*, Weinrich interpretációjának megfordításaként értelmezzük: Zsófinak csak *árnyéka* van, a kulturálisan előírt emlékezési mechanizmus teljesen maga alá temeti, beárnyékolja a személyiségét: „Fekete ruhájában, mintha ő maga is csak árnyék lett volna ebben a fényes, csillogó levegőben, és árnyéka az árnyék árnya, mely alatt a keményre taposott föld is megborsózik, s a kerítéslecek idegenkedve elhúzódnak” (707). A megszilárdult szintagma, a holt metafora, amit Zsófit látván egy ismerős asszony használ („Látta, milyen sápadt volt, árnyéka csak a régi Zsófinak” – 675) így új értelmeket vehet fel, számtalan irányba mutathat: így az *árnyékvilág*, a holtak birodalma felé (gyakori, hogy koporsónak látják Zsófit, vagy ő hasonlítja helyzetét koporsóhoz, kriptához). A *sötétben* pedig egy lehetséges másik világ nyílik meg, amely szorongásokhoz vezet („Ha eloltja a lámpát, ennek a nyugodtan szunnyadó gyereknek a helyén a láztól lemart, hörgő, tárt szemű gyerek fekszik” – 637). A legfontosabb asszociáció mégis a feledéssel kapcsolatos, mely a hagyomány szerint megint csak a *sötét*tel fonódik egybe (például ‘a feledés homályába vész’ kifejezésben), Zsófinál a *sötét* és az *árnyék* az ön-feledést jelölheti, a regény egyik utolsó jelenetében a *sötétben* másoknak (itt Kiszelánénak) arctalanná válik („Zsófi nem felelt, s fekete kendős feje teljesen

¹⁸ WEINRICH, *i. m.*, 171.

beleveszett a kályha árnyékába, úgyhogy az arckifejezését sem vehette ki” – 753).

A *fekete kendő* is egy újabb kapcsolódási pont *sötét és arc-talanság* (azaz a személyes identitás hiánya) között. Egyben jelöli azt is, hogy természetesen a gyász színe a napnyugati kultúra jelentős részében a fekete, amely tovább tágítja, ha eleve nem irányította a *sötét* és az *árnyék* jelentéskörét. Ebben a kultúrkörben ismerős emlékezés- és gyászrituálék a regényben pedig nemcsak színpadiassá válnak (vagyis az ismert narratopoétikai megoldások miatt szüntelenül láthatóvá válik a szerep és szereplő különbsége), hanem paródiái lesznek az emlékezésnek, éppen azért, mert egytől egyig a felejtést szolgálják. Ennek a paródiának a megszemélyesítéseként értelmezhető Móri Zsuzsi alakja (akinek a vezetékneve elég beszédes: *memento mori*), aki félkegyelműként nem tudja indokát, se értelmét a gyásznak, de külsődleges jegyeit, a gyászolók szófordulatait előszeretettel utánozza. Az emlékezés másik formáját, a történetmesélést Zsófi és Lak gépészné is parodizálja, hiszen kifogyván emlékeikből, nem létező történeteket adnak elő, Zsófi ezt észre is veszi, de csak Laknéval kapcsolatban, önmagával szemben nem: „Egyáltalán, hogy tud ilyen kótyagosan gyászról és halálról beszélni, mintha egy hegyes orrú majom utánozná az ő fájdalmát éktelen mozdulatokkal” – 699). Azt már az elbeszélő jegyzi meg néhány sorral feljebb, hogy „Szegény Lakné nem is gyanította, hogy valóban milyen jó példája ő a szapora beszédével s sűrű orrfacsarintásaival minden fájdalom múlandóságának” (uo.). Végezetül a modernbb emlékezettároló technikák, amelyre a legjobb példa a férjéről, Sanyiról kinagyított és erősen retusált fénykép, is funkciójukkal ellentétes eredményt érnek el (Zsófi ráadásul kultuszt épít a kép köré, amely ismételten paródiája lesz a halottkultusznak): „Idáig erőltetnie kellett emlékezetét a százféle arc között tétovázva, ha az urára akart gondolni, most itt volt ez a kép a falon, minél többször nézett rá, annál inkább kinyomta az igazi urát az emlékezetéből” (607).¹⁹

¹⁹ Hasonló tapasztalatról számol be Roland Barthes is, szinte észrevétlenül érintve a gyász problematikáját is: „Egy novemberi estén, nem sokkal anyám halála után, fényképeket rendeztettem. Nem reméltem, hogy »újraátalállok«,

Léthe, Mnemoszüné és Melankólia, lehetne akár három allegorikus nőalak is. A regényben meg is történik a *melankólia* megismerésének, a *halál* társaságában: „A kopár új temetőben, amelynek csak a partján volt néhány akácfa, e néhány virágfolt olyan volt, mint szűrőn a cifra dísz. Míg a régi temető hatalmas fáin alatt az elhagyott sírokon a melankólia vándorolt szürke uszályával; itt a halál is cifraszűrőn ült a sírokon. Zsófi és Kiszelné feketébbek voltak nála magánál is” (733). Emlékszünk-e még, hogy hol bukkant már föl ez az „öltözék”, ez a hosszú, fekete uszály. Igen, a regény végén (tehát a melankólia szürke uszályát követően) tűnik fel, Zsófi következetessége húzza maga után az emberek gondolatait, mint egy hosszú fekete uszályt. Milyen jelentéseket hordoz ez a *vehiculum*, ez a metafora? Egytől egyig azokat a jelentéseket, gondolatokat, amelyek a gyászról eszünkbe jutnak, s mint láttuk, azok végtelen számúak lehetnek. Most egyetlenegy mégis kiemelkedik, hogy összekösse a két allegorikus figurát, *Melankóliát* és Zsófit: arra emlékeztetnek bennünket, hogy saját személyiségünk, énkünk és identitásunk védelmében nem gyászolhatunk életünk minden percében, még ha magunk és embertársaink múlandósága miatt gyakran meg is kell ezt tennünk. Most éppen erre emlékeztet bennünket ez a két uszályos alak, ugye nem felejtjük el.

semmit sem vártam »ezektől a képektől, amelyeket nézve az ember sokkal kevésbé emlékszik arra, akit ábrázol, mintha csak rá gondolna« (Proust). Jól tudtam, hogy a gyász egyik legszörnyűbb jellemzője, a végzetszerűség miatt hiába nézem a képeket, soha többé nem emlékezhetem vissza a vonásaira (nem idézhetem hiánytalanul magam elé őket).” BARTHES, Roland, *Világoskamra (Jegyzetek a fotográfiáról)* (ford. FERCI Magda), Bp., Európa, 2000, 67.

Szirák Péter
A KÉPZÉS SZENVEDÉLYE –
A MESE CSÁBEREJE

Németh László: Kocsik szeptemberben

Ismeretes, hogy a *Tanú* nagyszabású vállalkozásának kudarca nyomán, a közélet kilátástalanságának érzetében megrendült és hosszasan betegeskedő Németh László 1936 őszén, bogárdi látogatásakor tervezte el az *Utolsó kísérlet* című grandiózus – mintegy 200 ívre rúgó – regényciklus megírását. A hétrészesre álmódott folyam amolyan „hattyúdálnak” készült, a szándék szerint utolsó közbeszólásként a barbársággal szembeni tétováság ellenében, a joggal veszélyben érzett nemzeti közösség nevelő elszántsásával. Az *Utolsó kísérlet* nemzetnevelő példázata egyszersmind a megrendült példaadót is megerősíthette önbizalmában és megújuló tenniakarásában. A több mint harminc évvel később írott *Előszó* szerint: „Az *Utolsó kísérlet* a magam kísérletét s bukását akarta jól szemlélhető méretre felnagyítani s közben enciklopédiáját adni annak, ami a történeti fölbomlás előtt országunkban és népünkben együtt volt, s a művészetben – hisz a művészetben a bukott is győz, ha fennmarad –, egy szerencsésebb kornak tán megőrizhető. Ez a hattyúdál volt az, amely a betegséggel rám kényszerült rezignációban, halálrakészülésben távlatot, alaphangot kapott; s az igazi hattyúdallá vált, melybe akkori reményem szerint egész tudásom, egész életerőm beletemettem és konzerválhatom.”¹ Szembetűnő az elszántság és az összpontosítás erejének hangsúlyozása, s az is, hogy a visszaemlékezés utóideje némi apokaliptikus felhangot kölcsönöz a művészi tervek megszólaltatásának. Vagy még inkább fölerősíti a megírás kor-

¹ NÉMETH László: *Előszó*. In: *Utolsó kísérlet*, Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1987, 6.

szakának egyszerre csüggesztő és aktivitásra buzdító hangulatát. Az önmaga korábbi elképzeléseit mindig tragikus nagyításban és rezignált meghaladottsággal értékelő Németh egykori regényciklusát itt is igyekszik valamilyen végső határpontként, végzetszerű szembenézőként, korszakos műként beállítani. Hogy joggal-e, azon most ne vitatkozzunk. Az *Utolsó kísérlet* mindenestre alaposan megtervezett, enciklopédikusnak szánt, távlatos és így a borúban sem minden derülátás nélküli mű, hanyatló színvonallal és töredékes megvalósulással. A „nemzet sorsregényének”, a félmúltbeli magyar társadalom teljes körképének szánt ciklus félbehagyottságában az egyik legígéretesebb magyar Bildungsroman-töredékké lett.

A bevezetetlen ciklus első darabját, a *Kocsik szeptemberben-t* 1937 őszén írta Németh László.² A regény egy kamaszodó, eszmélkedő főhőst, Jó Pétert állítja a középpontba, aki egyenlőtlen, elkeseredett, s szinte eszköztelen harcot vív környezetével, elsősorban apjával, azért, hogy gimnáziumban tanulhasson. E küzdelem során is – szándékkal, vagy anélkül – töretlenül tanul. A nem kívánt földművelést és könyvelést, rendszeres síkidomtant és szórványos latint, s ezen túl küzdést és belenyugvást, színlelést és kiállást, együttélést és önmérsékletet, hatalmat és sínylődést. Az epikus szelekció jól fölismerhető szabálya éppen az, hogy a főhős életeseményeiből csak a gimnáziumba kerülésért folytatott küzdelemnek az epizódjait építse bele a mű világába. Joggal mondhatjuk, hogy Jó Péter legfőbb aspirációja, de ugyanakkor egész életformája, egész létezése az *akart* vagy *megtörtént* tanulás. A főhősnek ez a mindenben felülemelkedő személyiségjegye kapcsolatba hozható Németh Lászlónak azzal az alapvető elgondolásával, mely szerint a tudás az életkeretek megnevesítésének tényezője, s elsajátítójának tevékenyen, sőt harcosan részt kell vállalnia abban, hogy fokozza önmaga jóra valóságát. Mert önmagát csak környezetének, közösségének gyarapításával teheti jobbá. Ezt az elképzelést a német szellem-történeti gondolkodástól, főként Dilthey kultúra alkotta szemé-

² Vö. FÜZI László: *Alkat és mű. Németh László 1901–1975*. Kalligram, Pozsony, 2001, 400–401.

lyiségfelfogásából merítette Németh László, s lényegében minden írásművében hitet tett a tudomány és a művészet személyiségalkító szerepe, cselekedtető ereje mellett. Eszerint csakis a képzésen, önképzésen alapuló „minőség” mentheti meg – mert megőrzi és megújítja – a kultúrát. S csakis így maradhat fenn a történelemben értékeket fölhalmozó közösség. Németh Lászlót Jó Péter alakjának – meglehetősen modellszerű – formálásában alighanem jócskán befolyásolta a falukutató mozgalom tekintélyeivel folytatott vitája, vagyis a „parasztromantika” voluntarizmusával szemben a képzés és önképzés fontosságának hangsúlyozása.

A Kocsik szeptemberben „egy nagy lélegzetű fejlődésregény nyitófejezetére emlékeztet.”³ A művet egy olyan jól ismert sematika vezérli tehát, amely „a világot és az életet mint *tapasztalatok gyűjteményét*, mint *iskolát* ábrázolja, amelyet minden embernek ki kell járnia, és amelyből mindenkinek ugyanazt a tanulságot kell levonnia: a bizonyos mérvű rezignációval kísért kijózanodást.” A főhős sorsának alakulása ugyanakkor szorosan összekapcsolódik a világ „átrendeződésének” tapasztalatával: „A hős a *világgal együtt* formálódik, és magában tükrözi a világ történeti alakulását. Már nem egyetlen korszakon belül, hanem két korszak határán, a fordulóponton áll. Az átmenet benne és általa történik meg. Új, őelőtte nem volt embertípussá kell válnia. (...) Mondhatni, a világ *tartópillérei* változnak meg, és az embernek velük együtt kell változnia. (...) A fejlődő ember alakja lassanként levetközti privát jellegét (...), és egy tökéletesen más szférába, a történelmi lét *tágas* terepére lép ki.”⁴ Jó Péter egy bizonyos mértékig már polgárosodott középbirtokos gazda fia. Az apa, a szótlanságában is emlékezetes árnyaltsággal ábrázolt Jó István nem utasítja el a gyarapodással járó életforma-változást, de mereven elzárkózik attól, hogy fiából értelmiségi legyen.

³ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Egy magyar eposz kísérlete. Jegyzetek Németh László Utolsó kísérlet 1–2. kötetéhez*. In: Kulcsár Szabó Ernő: *Műalkotás-szöveg-hatás*, Magvető, Bp., 1987, 123.

⁴ Mihail BAHTYIN: *A nevelődési regény és jelentősége a realizmustörténetben. A regény történeti tipológiájához*. In: Mihail Bahtyin: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédcelméleti írások*. Ford. Orosz István, Gondolat, Bp., 437., ill. 438–439.

Értelmiségi, ami az ő számára hivatalnokot, gyökereitől elszakadt lézengő egzisztenciát, tévutat jelent. A gimnáziumba való „feladás” olyan sorsfordulatot okozna, amit az apa – tapasztalatai alapján – nem viselhet el. *A Kocsik szeptemberben* – az *Utolsó kísérlet* első darabjaként – ezt a fordulatot állítja a középpontba. Annak kérdését, hogy miképpen válhat valaki parasztból értelmiségivé, úgy, hogy tudásának pallérozása közben megőrizze azt a világot is, amelyikből elindult. Németh László regénye nemcsak a jelenbe nyúló régi világra való emlékezés mellett érvel, hanem a szerves és arányos változás, az *új összefüggésbe helyezett régi megőrzése* mellett is kiáll.

Ezzel áll kapcsolatban az a jellegzetessége, hogy a nevelődésregény megidézett alapszerkezetét az eszmeregény célképzetével és a történeti-szociografikus színezetű leírás (regisztrálás, archiválás) igényével kapcsolja össze. Az elbeszélői távlat közel áll ugyan a főhős nézőpontjához, ám a regény nem törekszik a gyermeki tudat rekonstruálására. Jó Péter nem annyira aktívan szereplő hőse, mint inkább *médiuma* az eszmeregény példázatos kibomlásának.⁵ A szolamok osztásrendjében a regisztrálás gyakran egyszerre képzelte el az olvasóval – például – egy XX. század eleji gazdaporta mineműségét (pl. a Molnár-ház udvarának leírása), s ugyanakkor a bemutatás perspektíváltsága révén – minthogy az elbeszélői távlat túlnyomórészt Péter nézőpontjához kötött – a főhősnek a világhoz való viszonyát is képes jellemezni. A térbefoglaltság, a térlátás és a főhős változó hangulata, beállítotttsága között szembetűnő a kölcsönösség.⁶ A szemléleti fordulat előzménye rendszerint a látvány értékelésének *megváltozása*. Míg Molnárék inkább csak szabadságot, mint rendet ismerő ud-

⁵ „Az a célelvű összpontosítás, a terv-harc-ütközés-visszavonulás ciklikusan ismétlődő stratégiája, a konok opponáló életvitel éppúgy nem rímel a kiskolai világképére, amint Móricz Nyilas Misijének lélektana is áélhetetlen a hasonló korú befogadók számára. (...) Az elbeszélő igazi feladata (...) a kiegyensúlyozó nézőpont biztosítása: egyszerre kell érzékelnünk Péter tudatműködését, a környezeti ellenerek logikáját, és persze, a »magyar lexikon« teljességét.” KULCSÁR SZABÓ, *i. m.* 129–130.

⁶ „A tér nemcsak tárgyi értelemben nyomatékos regényképző tényezője *A Kocsik szeptemberben*-nek, hanem a lehető legtudatosabban, legteljesebben kimunkált poétikai hatóelemek egyike.” KULCSÁR SZABÓ, *i. m.* 125.

varát nézve Péter – noha az magában rejti a Jóéktól eltérő hevenyészetség, s így egyfajta szabadság ígétét – akaratlanul átveszi szüleinek értékítéletét, addig engesztelhetetlen elvágódását éppen az kelti föl, hogy a kocsik szeptemberi vonulását, amit korábban „tüneményként”, vagyis esztétikai látványként csodált, azt most immár – az elutazó társak keltette hátrányos versengés érzetében – különleges értelemmel ruházza föl⁷. Aminek korábban nem volt önmagán túlmutató jelentése, az most további életének értelmévé vált.

A regény szövetében kevésbé jelentékeny, de szemléletes példa lehet minderre a disznóölés életképszerű megjelenítése, a látvány és cselekvés parabolikus átminősülése. A disznóvágás rusztikus mozzanatainak tárgyyszerű leírása egyfajta archiváció, egy életforma emléktárának része, ami a tor gyermek résztvevőinek evési jelenetébe torkollik. Az étkezés mozdulatai hamar a lét-harc kifejeződésévé válnak, aminek öntudatlan, már-már animális szcénájából Péter igyekszik kivonni magát, s a zsíros falatok helyett a könyvek felé fordul a figyelme: „Sanyika, aki Péterrel átellenben térdelt a széken, falás közben a következő falatot bővílte szemével, s anélkül, hogy tudta volna, a tányért egyre közelebb-közelebb húzta éhségéhez. Ilonka, belátva, hogy kisebb ragadozó létére a nagyobb mellé kell húzódnia, a dívány közepéről lassan a sarokba került, s a bátyja könyökének fektette a maga könyökét. Péter az asztal másik végén sértődötten majszolta az átázott kenyeret, melyről a máj rég lefogyott már. Egyszer még felugrott s teste hosszával fölmérte az asztalt, hogy egy koloncot kikapjon, de aztán egészen átengedte magát a sértődésnek, s a Huszár karosszékből bámulta, majszolódva, a mohó testvéreket. (...) A karosszékkel átellenben, ahol elébb a két kölyökpár nyomakodott az ételért, néhány kékbe kötött könyv hevert a kasznin, nagymama bibliája és imádságos könyve fölött.”⁸ Nem nehéz felfedezni, hogy a jelenetezés belső példázatok sorát viszi színre, ez esetben például talán nem tévedés arra gondolni, hogy a hétköznapi szcéná Péter nem is nagyon

⁷ I. m. 126.

⁸ NÉMETHI László: *Kocsik szeptemberben*, in: Németh László: *Utolsó kísérlet* I. Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1987, 66.

rejtett jellemzéséhez járul hozzá, amikor fölidézi a „nemcsak kenyérral él az ember” bibliai transztextusát⁹.

A szövegköziség emlékezetének ez a fajta aktualizálása más esetekben közvetlen citátumokkal történik meg. Jó Péter jellemének egyik legfőbb vonása, hogy közvetlen környezetével ellentétben olvasmányai szemléletformáló – mondhatni: egzisztenciális mélységű – hatással vannak rá. Ahogyan részben a tér (a táj) átlekesítésében, átfantáziálásában ismer önmagára¹⁰, úgy önzonosságára alakulásának, alakításának legfőbb közegévé éppen a általa olvasott szövegek válnak. Nemcsak irodalmi szövegek, hanem a planimetria különös világa is, amelyben épp a mindennapitól eltérő természet és így a hasznosság hiánya a csábító.¹¹ Társaitól eltérően, kik fölidézni sem tudják, Jó Péter – ha nem is reflektáltan – de saját életének *megértető* közegeként ismeri a zsoltárokat.¹² Identitásának a valóságos környezettől hangsúlyozottan elforduló, fiktív színezetű létesülése mindenekelőtt abban mutatkozik meg, ahogyan a *János vitéz* – előbb csak – töredékben ismert szövegéhez viszonyul¹³, vagy ahogyan a *Toldi* kezdő fordulatára utal¹⁴. A *mese*, mint Jó Péter sorsának tükré, mint sorslehetőségeinek formáló-tudatosító médiuma, kulcs-

⁹ „...az ember nem csak kenyérral él, hanem mind azzal él az ember, ami az Úrnak szájából származik” (Mózes V. 8:3.)

¹⁰ A Kulcsár Szabó Ernő által említett szemléletes példa: a nevezetes szökési jelenet (csillagos ég, tejút), *i. m.* 127.

¹¹ „Olykor-olykor sirt, s a kazalnak csve a fogával harapta a szalmát, de a derékszögű háromszög végül is elárulta, hogy fér el benne száznyolcvan fok, amikor egy fok is a földkereken osztozik háromszázhatvan testvérével, sőt a tompaszögű háromszög magasságának is sikerült megértetnie, hogy öneki kijárása van a tulajdon háromszögéből. Péter nem tudta, hogy mire való ez a sokféle szög; de épp ez volt bennük a biztató.” NÉMETH, *i. m.* 73.

¹² Beszédes, hogy a kedvenc közép közé tartozik a babiloni fogságot tematizáló CXXXVII. zsoltár, s hogy álmában a csüggédsről és sóvárgásról szóló XLII. zsoltár jelenik meg. *I. m.* 38., ill. 79.

¹³ Előbb magányosan mereng Kukorica Jancsi sorsáról, majd a Sompolya Dánival, illetve a Józseffel való beszélgetésben hozza szóba, utóbb pedig az új tanítóval való összetűzésre ad alkalmat, vö. NÉMETH László, *i. m.* 70., 82., 91., 95–96. „(...) általában miért nem olyan ez a világ, mint amelyikben János vitéz kitüntette magát.” *I. m.* 135. A regény vége felé Imre bácsitól kapja meg a *János vitéz* olvasásra, *i. m.* 166.

¹⁴ A Józseffel való beszélgetésben, vö. NÉMETH László, *i. m.* 90.

fontosságú műfaji értelmező.¹⁵ S ebben az értelemben a magyar irodalmi kultúra e két alapszövege a főhős legfőbb motiváló erejeként tűnik föl: Jó Péter, „ha nem is eposzi elődökre, de (...) a magyar epika »mesés« küldetéssel induló nagy alakjaira, János vitézre, Toldi Miklóstra tekint vissza.”¹⁶ Az elszakadó, elmenekülő, s a távoli világban nagygyá váló főhős toposzának szerepeltetése egyrészt Németh László személyiség-felfogásával hozható kapcsolatba, amennyiben a „hőst a nagyobb *közösség reprezentánsának*, törekvései kifejezőjének, (...) a »nép lelke médiumának« tekintti. Ilyen értelemben az egész regényciklus terve is valamiféle különös eposzi hőst tételez, hiszen Péter a polgári eposzeia hőseinek útján népe utolsó kísérletével bukik el.”¹⁷ Másrészt a regényciklus első darabjának hatása, cselekedtető ereje – túl az archiváció megörökítő, kultúrahordozó készletén, s a balzaci társadalombírálat igényén – hasonló hatástényezőkből táplálkozik, mint Tamási Áron *Ábel*-trilógiájáé: a meseiség *illúziót* és *utópiát* is magában foglaló csáberejéből. Abból az irodalmi tradícióból, ami évezredek óta legyűri a hatalmast, lehetővé teszi az ábrándot, elfeledteti a kudarcot. Eredményesen, de csak a képzelet világában.

¹⁵ „– A János vitézben énnem az tetszik, hogy kétszer is el kell bujdosnia. – Csak az? – És hogy minden az övé lehetne és semmi sem lesz az övé, csak Tündérország. – Vagyis a szépség, a szellem birodalma – segített Imre bácsi. Péter a könyvből előbb a bátyjára, aztán a beláthatatlan diólombba nézeti, amely mintha csak egy kisebbfajta tündérországnak készült volna zizegő, szárnyaló boltozatául.” NÉMETH László, *i. m.* 168.

¹⁶ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.* 135.

¹⁷ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.* 134.

Görömbei András
AZ ISZONY ÉS AZ ÖNISMERET

1.

1942 újév napján a már nagybeteg Móricz Zsigmond azzal hívta magához Németh Lászlót, hogyha regényt nem indít a *Kelet Népe*-ben, akkor ő nem folytatja tovább a folyóirat szerkesztését. Németh László szabadkozott, honnan húzzon ő elő egy regényt, neki most a Széchenyi-könyvét kell befejeznie a könyvnapra, amellettt egyéb munkák is nyomasztják. Móricz azonban hajhatatlan volt.

Németh László európai mértékkel mérve is igen sokra becsülte Móriczot.¹ Emberileg is tisztelte és szerette. Nem tért ki a kihívás elől. Két hét múlva Móricz már táviratban gratulált neki az *Iszony* első részéhez.² Maga a regény könyv alakban mégis csak 1947 karácsonyán jelent meg.

Kitűnő önkomentárjai egyikében Németh László föltárta regénye két legfontosabb indítékát: egy benne élő képet és egy benne élő érzést. A kép: „a kedélyes, önelégült férfi, amint ebéd utáni ejtőzésében kényelmesen, szinte rátéhenkedve paskolgatja nemesebb szövésű, idegenkedéssel küzdő lélettársát.” Az érzés: „az érzékenység és kiválóság szenvedése a közönségesség zsíros ujjai alatt”.³

¹ Vö. *Németh László levele Gulyás Pálnak 1942. február 19-én*: „Olvastad Móricz bírálatát a *Híd*-ban a Másik mesterről? Ez mégiscsak valami, hogy Európa nagyobb regényírója, aki másban, mint novellákban, gondolkozni sem tud: ennyire belebolondul egy regényembe...” In: *Németh László élete levelekben 1914–1918*. Magvető és Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1993. 401.

² Vö. NÉMETH László: *Negyven év*. In: N. L.: *Negyven év – Horváthné meghal – Gyász*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1969. 37.

³ Uo.

Az emberi kapcsolatok megítélésének fontos elemei ezek Németh László minőségelvű világszemléletében. Érezte, hogy ebből a képből és érzésből nagyon fontos emberi üzenetet fog kibontani. A regény írása közben Gulyás Pálnak bevallotta, hogy ezt a regényét úgy takargatta, spórolgatta, mint „egy elronthatatlan, ünnepi órákra váró művet”.⁴ Ezért sajnálta, hogy zaklatott állapotban kell írnia.

„A Széchenyi-könyv hézagaiban, lapzárta előtt írt részletek szeptemberig folytak a *Kelet Népe*ben; akkor meghalt Móricz Zsigmond, megszűnt a *Kelet Népe*, s vele a regény is.”⁵

Az első részek azonban fölkellették iránta az érdeklődést. Írótársak és olvasók egyaránt várták a folytatást. Egy érdeklődő levélre Németh László 1943. március 17-én azt válaszolta, hogy „hihetőleg” nyáron befejezi a regényt, s őszre vagy karácsonyra megjelenik.⁶ A *Választ* szerző Illyés Gyulának azt ígérte, hogy három-négy író munkáját is vállalja a folyóiratban. 1946. október 12-én – érzékelve a roppant ellenséges közeget maga körül – azt kérte Illyéstől, hogy tanulmányai helyett szépirodalmat ad-hasson a *Válasznak*, mert „a szépirodalmi forma mégiscsak páncél, míg a tanulmány, ahogy én írom, minden köpésnek: nyitott meztelenség”.⁷

1946-os vázlatjai a regény befejezésének három lehetőségét is felvillantották: „a cenci szökés véglegességét s az öngyilkosságát egyaránt. Hogy Kárász Nelli nem a menekülés útjait választja, hanem a maga erejével vágja ki magát sorsából, s teremti meg a neki való életformát, vásárhelyi írói lelemény.”⁸

1947. június 30-án a regény írása közben tájékoztatta arról Illyés Gyulát, hogy az alföldi létben olyan meleg emberi iszapfürdőbe került, amelyet Illyésnek is figyelmébe ajánl, majd arról is

⁴ Németh László levele Gulyás Pálnak 1942. április 9-én. In: Németh László *élete levelekben 1914–1918*. 407.

⁵ NÉMETH László: *Negyven év*. 37.

⁶ Németh László levele dr. Tarnóczy Lászlónénak. In: Németh László *élete levelekben 1914–1918*. 421.

⁷ Németh László levele Illyés Gyulának. Uo. 571.

⁸ GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1979. 229.

szól, hogy milyen változás történt benne: „Az *Iszonyt* írom – azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatálcálnom. Nem az öt év a sok; az emberiséggel békültem össze azóta annyira, hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla.”⁹ Ugyanerről az érzéséről számol be Illés Endrének 1947. augusztus 3-án: „Hogy nem rontottam-e el a Zsiga bácsinak írt részeket a mostaniakkal: majd meglátjuk. Bizony, egész más hangulatban vagyok, mint amikor ez a regény fejezte ki viszonyomat (ill. iszonyomat) a világhoz. Furcsa: de sokkal jobban!”¹⁰

Nem sokkal később, a regényről neki lelkesen író Illés Endre előtt megnyitja az alakulástörténet titkosabb tárnáit is.¹¹ Beszámol arról, hogy húsz év után váratlanul valami személyes „boldogságféle” érzést élt át. Másrészt viszont arról is vall, hogy keserű tapasztalatokat szerzett a paraszti világból feltörő népfiai között.¹²

Kárász Nelli és Takaró Sanyi alakjába és sorsába sok-sok élményét, tapasztalatát és vívódását vetítette bele. Ezeket is.

Hogy az *Iszony* az írói önismeretnek milyen alapműve, arról leggazdagabban Illyés Gyulának írt leveléből tájékozódhatunk: „Nem tudom, milyen piedesztálra emelhetném én Nellit – termé-

⁹ Németh László levele Illyés Gyulának 1947. június 30-án. Uo. 616.

¹⁰ Németh László levele Illés Endrének 1947. augusztus 3-án. Uo. 620.

¹¹ „Öt év előtti hangulatba kellett visszaélnem magam; akkor, amikor a magam hangulata egészen mást kívánt. Te becsúszattál néhány vallomásszerű mondatot a leveledbe; hadd mondok meg én is: hogy húsz év óta ezen a nyáron állított be hozzám először valami boldogságféle. S ott volt előttem, fölöttem: kötelességül és sorsul az *Iszony*. Képzeld el ezt az interferenciát, ezt az emlékeztetést! Délután ötig az *Iszony* s aztán egy-két órára: a remény, az újrakezdés, az új élet reménye. Mondjam-e, hogy az *Iszony* győzött; a sors, a mű erősebb volt, mint a boldogság alkalma s igénye. De ez már egy másik regény tárgya, melyet meg is írok tán hamarosan.” Németh László levele Illés Endrének 1947. augusztus 17-e után. Uo. 623.

¹² „Tudod, én szídtam a bűnös középosztályt (elsősorban magamban); én is levettem úri süvegemet a paraszt nyár előtt, szinte szégyelltem, hogy értelmiségi embernek vagyok a fia s nem első hajtású népi sarj. A népfiai visszafosztak (amennyire írók az osztálytalanságból osztályba lehet pofozni) a magamszörűek közé, s most büszkén látom, hogy nem is olyan rossz fajta ez. A lehetőség talán mohóbban tör föl az első nemzedékekben, de a becsülethez, szeméremhez, úgy látszik, többnemzedéknyi kitenyésztés kell. Az iskolában is ezt látom, de az irodalomban is.” Uo.

szete piedesztálján kívül. Nem azt akartam én megírni itt, hogy egy angyal szemében milyen az emberiség; hanem hogy mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen »emberies«. Ennek a regénynek ugyanaz lett volna a tanítása, ami az életrajzomé is... A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális. A mai »emberség« alól – az emberek nagy része s épp a legjobbak kiesnek –, vagy nagy keservesen törnek bele. Lázadás ez is, az emberiségnek önmagáról alkotott képe ellen... A »magánügy« ebben lesz »közügy«. Meg kellett volna engedni nekem, Nelinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embereknek érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben. Az olvasók azért olvassák, ahogy Márta írja, detektívregényként, mert bennük is ott él normális voltuk alatt – a megtöretésnek ez a vádbeszéde.”¹³

A regény keletkezésének körülményeiből és Németh László önvallomásaiból azonban az is egészen nyilvánvaló, hogy a szépirodalom „páncéljára” a nemzetének sorsa miatt aggódó írónak volt elsősorban szüksége. Németh László szépirodalmi műveiben nemcsak a maga üdvösségügyét vizsgálta, hanem nemzetéét is. Az *Iszony* sem csak Kárász Nelli és Takaró Sanyi viszonyának a bemutatása, hanem a szovjet megszállás alá került magyarság létmetaforája is. Ehhez volt szüksége Németh Lászlónak a szépirodalom „páncél”-jára.

2.

Lehetséges, hogy ezt vette észre azonnal a baloldali kritika? Még meg sem jelent könyv alakban a regény, amikor 1947 decemberében Lukács György a NÉKOSZ akadémiáján már súlyos támadást intézett ellene. Azzal vádolta, Németh László radikálisan kikapcsolta regényéből a magyar társadalom nagy kérdéseit. „Pszichográfia”-t készített, melyben a „leírás, jellemzés sokszor

¹³ Németh László levele Illyés Gyulának 1947. október 14-e után. Uo. 634–635.

találó, szuggesztív, de mindenütt – tudatosan – le van választva az élet igazi nagy összefüggéseiről. A frigid nő sorsa nem alkalom nagy összefüggéseknek még csak sejtetésére sem”.¹⁴ A hallgatás új fajtájának, az új demokrácia elleni néma tiltakozásnak nevezte az *Iszonyt*.¹⁵ Révai is azt írta róla, hogy szabotálja a demokráciát.

A kommunista ideológiai kritika képviselői sorra visszhangozták Lukács nézeteit. Szigeti szinte szó szerint ismételte Lukácsot.¹⁶ Többen – így Keszi Imre és Király István – Nelli alakját tartották túlméretezettnek, elhibázottnak. Volt, aki a frigiditás középpontba állítása miatt marasztalta el a regényt, más az ösztön apológiáját látta benne (Antal Gábor, Szigeti József, illetve Örkény István).

Az éles támadások ellenvetéseket is kiváltottak. Többen azt hangsúlyozták, hogy egyensúlyban van az *Iszonyban* a lélektani és a társadalmi szempont (Vajda Endre, Zelk Zoltán). Vajda Endre kritikája már rámutatott a regény mitológiai vonatkozásaira is.

Az első, a regény esztétikai értékeit és jellegét megvilágító, tanulmány méretű kritikát Sötér István írta róla a *Válaszban*.¹⁷ Olyan összegző műnek minősítette, melyben Németh László addigi életművének minden fontos vonása együtt van. Fölrajzolta a világirodalom dialektikus és statikus regénymodelljét, s az *Iszonyt* az utóbbihoz sorolta, de rámutatott arra is, hogy Németh László regénye a befejezésében, a végső megoldásában ki is lépett a mitológiai zártságból. Németh László regénye a két hős pszichológiai, társadalmi és mitológiai helyzeteit mutatja be, s ez a három értelme és tanulsága a regénynek nem csupán egybehangzik, hanem egymást erősíti.¹⁸

¹⁴ LUKÁCS György: *A népi irodalom múltja és jelene. In memoriam Németh László. A minőség forradalmára.* Nap Kiadó. Bp., 2001. 197.

¹⁵ Uo. 198.

¹⁶ SZIGETI József: *Iszony. Társadalmi Szemle*, 1948. ápr.–máj. 390.

¹⁷ SÓTÉR István: *Egy klasszikus regény. Válasz*, 1948. május–június 441–450. Később tanulmányának címét *Németh László és az Iszony-ra* változtatta. Így jelent meg a Monostori Imre által szerkesztett *In memoriam Németh László. A minőség forradalmára* című kötetben is. Nap Kiadó. Bp., 2001. 202–215.

¹⁸ Vö. uo. 208.

Több kritikus beszélt a regény világának aránybomlásáról. Sőtér az *Iszony* nagyságát éppen lélektani, társadalmi és mitológiai köreinek összhangjában látta. Érthetetlennek minősítette azt, hogy a mű bírálói elsiklottak a főhősök társadalmi beágyazottsága fölött. Rámutatott arra, hogy Kárász Nelli és Takaró Sanyi alkati szembenállása nemcsak Diana és Akteón párhuzamát idézi, hanem magában foglalja a „hanyatló” dzsentri és a „feltörekvő” parasztság ellentétét is. „Nem csupán Diana dereka roppan itt Akteón szorításában – de a dzsentriség is fulladozik, éhes, erőszakos paraszti karok közt.”¹⁹ Azt is megállapította, hogy Bodolai Ferkóék látogatása „többet árul el a nagybirtok Magyarországról, mint akárhány »szociográfia«, Takaró Sanyi alakját pedig úgy ítélte meg, hogy Németh László „e típus megteremtésével gyakorolta a legszigorúbb, legkegyetlenebb kritikát bármifajta népi mítosz és romantika felett”.²⁰

Katasztrófaregénynek nevezte az *Iszonyt*, „a regény pusztája és faluja felett katasztrófák robbanásfüstje terjeng”.²¹

Sőtér a sikeres realizmus bizonyítékát látta abban, hogy „a tárgyilagos ábrázolás következtében a főszereplők egyikének sincs a másikkal szemben *feltétlen* igaza”.²² Németh László az olvasóra bízta a választást.

Sőtér tanulmánya után a *Válasz* még három írást közölt az *Iszonyról*. Czibor János „az egész magyar irodalom akarata”-nak nevezte: „ez a regény már nem népi, nem is urbánus, hanem emberi”.²³ Veres Péter „mélyrealizmus”-át dicsérte. Camus *Közönyével* állította párhuzamba a lelki állapotok és a tárgyi mozzanatok ábrázolásának egysége alapján.²⁴ Sarkadi Imre „a biológiai emberben való gondolkodás” újszerűségét emelte ki, s igen magasra értékelte szemléleti összetettségét: „Irodalmi formák közt a tudatos szintézise mindannak, amit az emberi szellem

¹⁹ Uo. 209.

²⁰ Uo. 210–211.

²¹ Uo.

²² Uo. 208.

²³ CZIBOR János: *Vallomás igényről és szándékról. Válasz.* 1948. júl. 550–552.

²⁴ VERES Péter: *Jegyzetek. Válasz.* 1948. aug. 638–641.

eddigyi felfedezései jelentettek, s leszámolás azzal, hogy a világot provinciálisan csak ebből vagy csak abból az ablakból lehet nézni.”²⁵

Így gazdagodott az *Iszony* értelmezése hónapról hónapra. Ezt azonban hamar megelégelte a dogmatikus irodalompolitika. Horváth Márton megsemmisítő cikket írt a *Válasz* köre ellen.²⁶ A burzsoá nacionalizmus vezető orgánumának nevezte a folyóiratot. Egyaránt elítélte a „népies” irányú fasizmus „foltozott irhájú zsoldosai”-t és a *Válasz* körül lévő „urbánus lézengő rittreket”. Szerinte a *Válasz* még a tudomány területén is igyekezett „az imperialista szemét hatalmas választékát” olvasói nyakába varrni. Erre Szentgyörgyi Albert a példa, akinek amerikai magazinokból ellesett ötletéből irodalomelméletet szabtak, így húzták rá a „biologista-realizmus”-t Németh László regényére. „A *Válasz* és Németh László »realizmusának« programja tehát: a biológiai privátemberről, vagyis az ember állati funkcióiról szóló irodalom. Sőtér megpróbál mentőövet dobni Németh Lászlónak és folyékony »marxista« halandzsával »társadalmi értelmezést« ad az *Iszony*nak.”²⁷ Az így leleplezett biológiai realizmusról pedig azt írta, hogy az „egy töről van metszve az amerikai irodalom »klinikai realizmusával«, melyet mint pornográf, emberellenes, rothadt álirodalmat leplez le a szovjet kritika.”²⁸ Horváth Márton halálos ítéletet mondott a „némethlászlóizmusra”: „ideológiailag megsemmisítjük ezt az ellenforradalmi irányzatot”.²⁹

1949-ben még megjelent az *Iszony* második kiadása is a Révainál. Horváth Márton írása azonban nemcsak a *Választ* semmisítette meg, az *Iszony* recepciójában is nyolcesztendőös szünetet okozott.

1957-ben jelentette meg újra a Szépirodalmi Kiadó a regényt, s ekkor kezdődött el recepciójának újabb szakasza. Az értelmezések ekkor leginkább a pszichológiai ábrázolásra összpontosított-

²⁵ SARKADI Imre: *Vita közben. Válasz*. 1948. aug. 642–647.

²⁶ HORVÁTH Márton: A „*Válasz*” köre. In: H. M.: *Lobogónk – Petőfi*. Szikra. Bp., 1950. 156–166.

²⁷ Uo. 164.

²⁸ Uo. 164–165.

²⁹ Uo. 165.

ták figyelmüket.³⁰ Bár még ekkor is megszólalt a mítoszt sokalló, társadalomrajzot keveslő nézet is.³¹ Az ötvenes évek végén és a hatvanas években elsősorban Nelli jellemének ellentétes elemekből formált összetettségét világították meg az újabb tanulmányok és kritikák.

Illyés Gyula azonban az *Iszony* francia kiadásához írt tanulmányában már ekkor hangsúlyozta a regény írói és nemzeti önismereti értékét: Németh László, „akinek alaptermészete a fegyelmezett finnyáság és a maga iránti igény, páratlan kifejezési alakot s helyzetet teremtett”. Egyszerre értékelté Illyés a regény érzékletes valóságosságát és eszmei magaslatát, mitológiai sugallatát: „Az antik elkerülhetetlenséget éreztem a vaskos hazai tájon.”³²

Minden új elemzés hozzáadott valamit a korábbi értelmezésekhez.

Emésztő kéz fölött hősi frigiditás – írta rá jellemző sarkítással tanulmánya címéül Bori Imre.³³ Benedek Marcell Németh László regényét remekműnek minősítette, s abban látta fő esztétikai erejét, hogy érdeklődést tud kelteni egy olyan alak iránt, akinek a fő jellemvonása az idegenség.³⁴ Almási Miklós is azt hangsúlyozta, hogy Nelli egyszerre vonzó és taszító személyiség. Emellett rámutatott a regény esztétikai karakterének a Nelliéhez hasonló kettősségére, az elégia és a bírálat, a szubjektív vallomás és az objektív nézőpont ötvözetére.³⁵ Földes Anna a választottság és választhatóság szembeállításával a női emancipáció problémáját látta a regényben. A vallomás és ítélkezés kettősségét ő is kiemelte. Veress Dániel a jellem- és társadalomábrázolás, az életanyag és megjelenítés, érzékelés és módszer, kórtörténet

³⁰ Vö. GREZSA Ferenc, *i. m.* 238.

³¹ FORGÁCS László: *Eszmetörténet és történelem. Társadalmi Szemle*, 1957. aug.–szept. 74.

³² ILLYÉS Gyula: *Az Iszony francia kiadásának előszava* (1963). In: I. Gy.: *Iránytűvel*. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1975. 446–461.

³³ BORI Imre: *Emésztő kéz fölött hősi frigiditás*. *Híd*, 1958. okt. 816–820.

³⁴ BENEDEK Marcell: *Iszony* (1965). In: B. M.: *Hajnaltól alkonyatig*. Bp. 1966. 315.

³⁵ ALMÁSI Miklós: *Az Iszony és a lélektani realizmus*. *Kritika*, 1966. jan. 47–49.

és erkölcsi igazság egymásnak feszülő kettősségében ismerte fel a regény szuggesztivitását.³⁶

Béládi Miklós az első nagyszabású Németh László-portréban a Móricz utáni magyar regény legnagyobb teljesítményének minősítette az *Iszonyt*, mellyel szerzője a nagy európai elbeszélők sorába emelkedett. Egyaránt elemezte a regény főhőseinek élet-tani, erkölcsi, társadalmi meghatározottságait, mitikus távlatait és a házasság kereteibe zárt magyar tipológiáját is. E tudatregény értelmezésében külön nyomatékot adott a főhős biológiai végzetének, de jelezte azt is, hogy jellemének eltorzulása a kényszerűség következménye.³⁷ B. Nagy László hasonlóképpen nagyszabású Németh László-portréja az író „legszemélyesebb, egyben legáltalánosabb érvényű” műveként értelmezte az *Iszonyt*. A kivételes lény és az átlagember ütközését világította meg. Azt is hangsúlyozta, hogy „Nelli a szüzességével őriz valamit: nem egy biológiai állapotot, hanem emberi tartását”.³⁸ Értelmezése a regény anyagán túlmutató mondanivalóra tette a hangsúlyt: „Az *Iszony* éppúgy túllendül a „régis és az új urak”, a dzsentrik és a gazdag parasztok összeszövődésének konfliktusain, mint ahogy a biológiai determináltság is csak színfoltja és nem lényege a regénynek.”³⁹ Nem a főhősöket ítélte vétkesnek a regényben, hanem azt a viszonyt, amelyikbe Nelli kényszerűségből, Sanyi pedig az önismeret hiánya miatt került. „De mi a válasz Nelli sorsának enigmájára: az emberi autonómia oly régi és oly időszerű kérdésére?” – kérdezte B. Nagy, s arra figyelmeztetett, hogy erre a kérdésre nem lehet a régi módon, a jót és rosszat egyszerűen szétválasztva felelni. A regény zárómondatait idézte, az „egy darab rám bízott, szegény emberiség” vállalását. „Ez a mondat a kulcs, a feloldójel Nelli sorsa végén, de feloldója a Németh-pálya előző disszonanciáinak, s mottója az elkövetkezőknek.”⁴⁰

³⁶ VERESS Dániel: *Műhely, modell, mű. Korunk*, 1968. jan. 76–87.

³⁷ BÉLÁDI Miklós: *Németh László. Kritika*, 1965. 5. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. Szépirodalmi Kiadó. Bp. 1974. 196–203.

³⁸ B. NAGY László: *Egy katarzis története*. In: B. N. L.: *A teremtés kezdetén*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1966. 260–261.

³⁹ Uo. 262.

⁴⁰ Uo. 265–266.

A hatvanas évek végétől az *Iszony* értelmezései – a korábbi felismerések megőrzése és továbbviveése mellett – elsősorban a regény ontológiájára, általános létfilozófiájára összpontosítják figyelmüket.⁴¹ Pethő Bertalan *Lét és iszony* című 1968-as tanulmánya hangsúlyozta először azt, hogy az *Iszony* szereplői túlmutatnak önmagukon, metaforikus többletük van, sorsképpé, létértelmezéssé lényegülnek át.⁴² Bár elemzése sok vitatható elemet tartalmazott, ez az általánosabb, ontológiai értelmezés-igény az őt korrigáló írásokban is megmaradt.

Fülöp László *Lélekrajz és létértelmezés* című tanulmánya az *Iszony* minden korábbi felismerést is összegző értelmezése.⁴³ „Egy főalakra komponált lélekteremtő regény, a főhős jelentőségét és funkcióját kitüntető tudatregény az *Iszony*.”⁴⁴ Az elemző és önelemző tudat tárja fel a múltat a regényben. Nelli önszemléletében a személyiség integritása a legfőbb érték. Személyében a tartalmas, mély emberség egy nagyon is lehetséges változata védi a maga érvényét, szuverenitásának alapelveit. Az „erőszakélmény tudata” formálja jellemét. Elemzéseit pedig azért végzi, hogy megértse életét. „Az *Iszony* nem vádirat, s nem is önapológia. Magyarázat, példabeszéd, demonstráció inkább – a főhős szemszögéből szövegezve.”⁴⁵ Nelli múltidézése nem nosztalgikus, nem lírai, nem asszociatív, hanem távolságtartó, fegyelmezett elemzés. „Az *Iszony* emlékezésalakban tárgyiasított, tudatregény-struktúrájú, nagyszabású reflexió, értelmező kommentár, epikai formákba zárt analízis.”⁴⁶ Ez a valóban komplex elemzés tüzetesen megvilágítja az iszonymotívumot, a hibás kapcsolatot, az összezártsgót, az erőszakélményt, a személyisége integritását védő főhőst, a két főalak alkati és jellembeli ellentétét, a

⁴¹ GREZSA Ferenc, *i. m.* 240.

⁴² PETHŐ Bertalan: *Lét és iszony*. In: P. B.: *Lét és irodalom*. Platon. Bp., 2000. 27–48.

⁴³ FÜLÖP László: *Lélekrajz és létértelmezés* (1974) In: F. L.: *Realizmus és korszerűség. XX. századi magyar regényírók*. Tankönyvkiadó. Bp., 1987. 271–315.

⁴⁴ Uo. 283.

⁴⁵ Uo. 294.

⁴⁶ Uo. 296.

„társadalmi csiszolatot” és a „mítoszi csóvát”, valamint az emlékezés jellegét, az írói személyesség és a tárgyilagosság szerepét, valamint a mű létfilozófiai érvényű üzenetét, a személyiség jogát a maga autonómiájához, a maga görög normájához.

Greza Ferencnek a regény geneziséét is feltáró, recepcióját is áttekintő tanulmánya azt is dokumentálta, hogy a regényterv alkati alapeszméje filozófiai mondandókkal, elsősorban az emberi szabadság eszméjével egészült ki. Az állati és növényi természet – életfilozófiára emlékeztető – frobeniusi mítoszára „az egzisztencialista erkölcs és a Németh László-i „növésterv” új metaforái épültek, s elmélyült a regény szociográfiai irányban is: „a dzsentribüszkeség és -érzékenység is tiltakozik benne a rá támadó paraszti mohóság és életerő ellen”.⁴⁷ Értelmezése szerint az *Iszony* a magyar Anna Karenina, erény és természet küzd benne egymással. „Nelli iszonya komplex jelenség. Nem annyira biológiai, mint lélektani, sőt ideológiai fogalom: több van benne az értelem, mint a test viszolygásából. (...) Az iszony: büszkeség és erkölcsi tartás, gondolkodói lét és rendtartó fegyelem.”⁴⁸ A mű pedig erkölcsregény, melynek hősei metaforikus jelentést is hordoznak, az individualizálódó erkölcs két lehetséges változatát képviselik. „Egyrészt a Németh László-i növéstervét, másrészt az egzisztencializmusét. Nelli eszménye az organikusan növevő élet, a növényi természet, Sanyi viszont tettmaniás egzisztencialista ragadozó.”⁴⁹ A regény ilyen értelemben az egzisztencialista szabadságfogalom bírálata is. A regény katarzissal zárul, „a főhős kilép a tragikumból, helyreállítja a megsértett erkölcsi világrendet, eszményeit avatja életelvvé”.⁵⁰

Kulcsár Szabó Ernő a modern prózapoétika szempontjai szerint elemezte az *Iszonyt*. Az elbeszélés időbeliségét vizsgálva krízistörténetnek nevezte azt. Ő is hangsúlyozta a regényalkat kettős kötöttségét: „az alapvetően realista lélekábrázolás hagyományos, illetve a cselekményredukció jellegzetesen XX. századi

⁴⁷ GREZSA, *i. m.* 230.

⁴⁸ Uo. 247.

⁴⁹ Uo. 48.

⁵⁰ Uo. 250.

eljárásának szervezését”.⁵¹ Kárász Nelli elemző, feltáró elbeszélésében az epikus folyamat szerveződését „a »story« lezárult jellege és a »plot« tudattartalmak általi vezérlése” határozza meg, mindkettő távolságot érzékeltető módon.⁵² Rámutatott arra is, hogy a regény lélektani folyamatrajza rendkívül összetett és sokrétű. Sajátos elbeszélői pozíciójából következik az, hogy a felidézett világ megítélése ambivalens lehet. Föltárta a regény térszerkezetének és a regénytörténetnek az összefüggéseit, a kamara jellegű játéktér jelentésbeli funkcióját. A Németh László-i alakteremtés különösségét pedig abban jelölte meg, hogy „a főhős tudatvilága egyidejűleg legalább két dimenzióban áll előttünk: a megidézett közegben a védekező-elhárító mechanizmust vezérli, a megidézés folyamatában pedig *in vivo* tükrözi önmagát.”⁵³ Nelli alakjának jellemzésében arra hívta fel a figyelmet, hogy „akárhány dimenzióban látjuk is cselekedni, meditálni a főhőst, személyiségének alaprétege mindig változatlan, mozdulatlan, önmagával azonos marad.”⁵⁴ Identitásához nemcsak ösztönösen ragaszkodik, hanem annak tudatában is van. Önmagát a raszkolnyikovi személyiségphasadás ellentétéként határozza meg a regényben. „Az *Iszony* alakteremtő folyamata ilyen módon létfilozófiai-karakterológiai jellegű tárgyat szintetizál a realiztikus személyiségrajz empirikus lélektani eljárásával, s a regényi fikció legeredetibb – egyben a leggazdagabb – rétegét képezi.”⁵⁵

A már említett értelmezések mellett elemezték mint a magyar gondolati regény kiemelkedő darabját, mely az ösztönök és a tudat drámai küzdelmében a gondolkodás folyamatát ábrázolja.⁵⁶ Tárgyalták az „egzisztenciális szabadság” és a „kulturális hivatástudat” ellentétét szembesítő kultúrtörténeti parabola-

⁵¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A regényi fikció három modellje*. Németh László: *Iszony*; Déry Tibor: *G. A. úr X-ben*; Ottlik Géza: *Iskola a határon*. (1977) In: K. Sz. F.: *Műalkotás – szöveg – hatás*. Magvető. Bp., 1987. 203.

⁵² Uo. 208.

⁵³ Uo. 232.

⁵⁴ Uo. 234.

⁵⁵ Uo. 236.

⁵⁶ Vö. KOCSIS Rózsa: *A magyar gondolati regény*. Új Írás, 1979. 7. 66–67.

ként.⁵⁷ Vizsgálták a környezet hatására létrejövő elidegenedés folyamatrajzoként, a kiszolgáltatottság elleni küzdelem regényeként.⁵⁸ Bemutatták az emberi értékkapcsolatok regénytragédiájaként, melynek „mélységdimenziói a keletkezés idején megélt egyéni és népmi méretű létveszély, az egyetemes emberfélelem irányában tágíthatók”.⁵⁹ Értelmezték a végső dolgokra rákérdező egzisztenciális regényként, mely ugyanakkor nyílt vita is az egzisztencialista filozófiával, mely a személyiség szabadságra ítéltségét hirdeti.⁶⁰ Az egyik legújabb tanulmány pedig a regény egész cselekménysorát és kifejeletét meghatározza Nellinek a szexualitás iránti gyűlölete. Ez a komplexus a magyar prózában egyedül Németh László nőalakjaira jellemző.⁶¹

Ha csak futólagos pillantást vetünk is az *Iszony* fölöttébb gazdag és folyamatosan bővülő recepciójára, szembetűnik az, hogy az értelmezések a gondolati, magatartásbeli, világképi sokrétűség mellett hasonlóképpen gazdagon közelítik meg a regény poétikai sajátosságait és világirodalmi párhuzamait egyaránt. Erkölsregény, tudatregény, lélektani regény, társadalmi regény, gondolati regény, egzisztenciális regény, mítoszregény, krízisregény, katasztrófaregény, analitikus regény, esszeregény, mélyrealista regény – hangzottak a poétikai minősítések. Az eszmei és poétikai párhuzamok, ösztönzések sora sem szűkebb: a görögöktől Frobeniusig, Freudig, Jungig, Dosztojevszkijtől Proustig, Camusig, Mauriacig mutat érintkezési pontokat az *Iszony*. Különleges esztétikai minőségét és értékét pedig éppen az mutatja meg, hogy a poétikai és gondolati párhuzamok fölfejtésekor, mindig nyomatékkel kellett az elemzőknek utalniuk a különbözősre, a Németh László-i sajátosságokra.

⁵⁷ Vö. FFJÉR Ádám: *Az Iszony mint kultúrtörténeti parabola. Tiszatáj*, 1993. 7. 41.

⁵⁸ Vö. BAKONYI István: *Elidegenedés Németh László Gyász és Iszony című regényében. Literatura*, 1977. 80–105.

⁵⁹ Vö. CS. VARGA István: *Az embertől az emberiségig: a felismert katarzis. In: Cs. V. I.: Tanújelek. Írások Németh Lászlóról. Magvető Könyvkiadó. 1987. 110.*

⁶⁰ OLASZ Sándor: *Változatok az egzisztenciális regényre. Tiszatáj*, 1993. 7. 52.

⁶¹ KEMENES GÉFIN László–Jolanta JASTRZEBSKA: *Erotika a huszadik századi magyar regényben 1911–1947.*

Ezek a magyarázatok – egymással olykor élesen vitázva is – ki-egészítik egymást, összeadódnak, szintézist alkotnak a befogadókban. Ilyen értelemben az *Iszony* talán a leggazdagabb értelmezésű magyar regény.

Mindeme megközelítések mellett az *Iszony* az eseményeket és azok jelentését közvetítő főhős rendkívül összetett szemlélete és beszédmódja, dikciója révén is az egyéni és közösségi önismeret modell értékű létfilozófiai érvényű regénye.

Az, hogy Kárász Nelli férje halála után tekint vissza életére, a regényben kettős perspektívát bont ki: egyrészt megidézi az egykori eseményeket, másrészt viszont a végkifejlet ismeretében mérlegeli is azokat.

Az egész regényvilágot ez a mérlegelési, számadási szándék szervezi rendkívül összetetté.

Az *Iszony* nemcsak az események felidézése, hanem sokkal inkább az elemző tudatnak a regénye.

Létértelmezés és magatartás-értelmezés, melynek legfontosabb jegye az, hogy a főhős sok szempontból mérlegel mindent, közben pedig ragaszkodik a maga autonómiájához.

A regény üzenete tehát az összetett világ belső dinamikájában, egymással sokszor ellentétes elemeinek küzdelmében ölt testet, tehát a befogadótól eleve nagyfokú érzelmi és gondolati munkát, mérlegelést igényel.

Az önszemléletnek ebben az összetettségében és mélységében nyilatkozik meg a regény önismereti értéke.

Eleve összetett mérlegelésére ösztönöz az, hogy az elbeszélő főhős, Kárász Nelli tárgyilagos szemlélője és megítélője önmagának és környezetének.

Gyakran mutatja magát olyannak, hogy maga is tudja: gonoszul viselkedik, de élvezetet is talál ebben a gonoszságban. Amikor például férje kikísérte a vendégeket és boldogan jött vissza a szobába, Nelli – a saját megítélése szerint is – eleve rossz aszszonyként akart hozzá viszonyulni. Közölte a boldog férjjel, hogy ő bizony rosszul érezte magát, s férje kínzásául ki is talált valamit, ami nem volt igaz. Azt, hogy a rossz, ócska bútorok miatt

érezte magát rosszul. De azt is rögtön átgondolta, hogy ha Sanyi erre fölajánlja azt, hogy új bútorokat szerez, akkor viszont ezért fogja lehurrogni őt. Kívülről is nézi a saját viselkedését, bevallja, maga sem tudja, hogy a következő percben mit fog tenni, mit fog mondani, de azt tudja, hogy férjét mindenképpen gyötörni fogja.

Motívumszerűen tér vissza a regényben saját torzulásának, gonoszságának a tudata, de az is, hogy mindennek mélyebb oka van: az erőszaktól való iszonyodása. „Énbennem már nem maradt egy ép gondolat sem. Sokszor magam is elhültem, milyen gonosz vagyok. Érzem, hogy gonoszat teszek, de muszáj volt megtennem, mert csak a gonoszság csillapította ezt a szörnyűséget.”⁶²

Ugyanez a szörnyűség motiválja viselkedésének gyakori kiszámíthatatlanságát. Ez a kiszámíthatatlanság azonban ismét csak nem más, mint a maga önazonosságának, autonómiájának az önvédelmi eszköze.

Ezzel szemben Takaró Sanyi viselkedése előre tudható, gondolkodása szűklátókörű, képtelen számolni Nelli más karakterű egyéniségével, s mindenáron önmagához akarja őt kényszeríteni.

Kapcsolatuk katasztrófa-jellegét éppen az mutatja leginkább, hogy Sanyi azonos viselkedésére Nelli mindig másként, mindig kiszámíthatatlanul reagál, mert benne olyan belső sérelem él, amelyik a feszültségi fokától és a kényszerítő helyzettől függően mindig másként alakítja az ő magatartását.

Nelli elemző tudatának tárgyilagossága és összetettsége a regény kiemelkedő önismereti értéke is, hiszen az olvasónak elkerülhetetlenül elemeznie, mérlegelnie kell az egymással ütköztetett világokat.

Ezért – mint erre Sötér óta már többen utaltak – elképzelhető a regénynek olyan olvasata, amelyikben Takaró Sanyi rokonszenvesebb, mint Kárász Nelli. Ez az olvasói szemlélet tehát mindazokat a motívumokat a pozitív értéktartományba helyezi, amelyek Kárász Nelli szemében elviselhetetlenek.

⁶² NÉMETH László: *Iszony*, uo. 610.

Ide kapcsolhatók azok az értelmezések is, amelyek Nelli alkati idegenségére, frigiditására, lelki torzulására teszik a hangsúlyt. Azt is fölróják neki, hogy a maga hibás természetét igazának a tudatában normaként erőlteti a világra.⁶³ Van, aki egyenesen szadomazochizmusnak minősíti Nelli magatartását, olyan kóros hajlam megnyilvánulásának, amelyik a másnak okozott kínzással szerez magának gyönyörérzést.⁶⁴

Más nézőpontból viszont nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat a kapcsolat hibáját vetíti rá Nelli alkatára.

Az értelmezések között bőséggel találunk olyanokat, amelyek úgy érzik, hogy a két főhős küzdelmében a regényvilág Nellit mutatja értékesebbnek. Magatartásának ellenszenves elemeit ezek a magyarázatok a kényszerűség következményének minősítik. Alkatában semmi rendelleneset nem észlelnek, természetesen tartják azt, hogy védi a maga autonómiáját, védi a maga jellegét és értékeit.

Ezt a felfogást erősítheti az is, hogy a regényen végigvonul Nelli nyitódásának a motívuma is. Az ő képzeletében, vágyaiban többször megjelenik a szép emberi kapcsolat iránti igény, melyet azonban mindig lehetetlenné tesz a remélt partner alkalmatlansága erre a Nelli természete szerinti kapcsolatra.

Az erőszakot, kényszerítést nem tudja elviselni, de a maga normái szerint képes az emberi boldogságra. Ezt mutatja az is, hogy az ő élete férje halála után visszanyeri autonómiáját és kiteljesedik.⁶⁵ Ez a megoldás persze elfogadhatatlan azok számára, akik Nelli önéletírását „frusztrált apakomplexusa okozta énhasadása, frigiditása, szörnyeteggé válása dokumentumaként” olvassák.⁶⁶

Vannak olyan értelmezések is, amely két egyenrangú hős küzdelmeként fogják föl a regényt, a hibát, a bajt magának a kapcsolatnak a természetében érik tetten.

Az, hogy Kárász Nelli az ábrázolásban és a magyarázatban egyaránt tárgyilagosságra törekszik, még jobban természetessé

⁶³ DÉRCZY Péter: *Regényút a Gyáosztól az Iszonyig. Tiszatáj*, 1993. 7. 36.

⁶⁴ KEMENES GÉFIN László–Jolanta JASTRZĘBSKA, *i. m.* 171.

⁶⁵ CS. VARGA István, *i. m.* 89.

⁶⁶ KEMENES GÉFIN László–Jolanta JASTRZĘBSKA, *i. m.* 186–187.

teszi ezt a jelentésbeli ambivalenciát, hiszen ő legalább olyan szigorúan ítéli meg önmagát, mint Takaró Sanyit.

A regényen végigvonul, szinte motívummá válik annak a megfigyelése és leleplezése is, hogy Nelli ellenségesebben viselkedik, mint ahogy érez. Félti magát attól, hogy közelebb kerül Sanyihoz, mert akkor el kell fogadnia Sanyi kisajátító magatartását is.

Ugyanígy fontos motívum az is, hogy Takaró Sanyi pedig mindent másképpen értelmez, mindenből másféle következtést von le, mint Nelli. A meglepetéseit ő ajándéknak szánja, Nellit viszont – a maga szempontjából teljes joggal – ezek fölbőszítik.

A regényvilágnak tehát izgalmas ambivalenciája a két hős teljes ízlésbeli, szemléleti szembenállása, ütközése. Két alkat, két mentalitás ütközik itt össze. Mindkettő önmaga kiteljesítésére, megvalósítására törekszik. A tragédiát az okozza, hogy ez a két jelleg annyira ellentéte egymásnak, hogy nem társulhatnak, nem tudják egymást kiegészíteni, csak megsemmisíteni.

Takaró Sanyi korlátoltsága az, hogy az önismeret és az emberismeret teljes hiányában cselekszik, hogy korlátolt célratörése nem veszi tekintetbe a más jelleget, más minőséget. Önmagához akarja hajlítani azt, aki az ő ellentéte.

Nelli tragédiája viszont az, hogy kényszeríteni tudják a körülményei egy olyan kapcsolatra, amelyik ellen a természete és az érzékei egyaránt tiltakoznak.

Az *Iszony*nak éppen az az egyik legfontosabb, minden emberi viszonylatra érvényes Németh László-i üzenete, hogy a személyiség autonómiáját nem lehet sem földadni, sem mások rovására megvalósítani.

De az is nyilvánvaló a regényből, hogy az emberi élet csak az emberi kapcsolatokban nyerhet értelmet.

Az *Iszonyt* az teszi önismereti szempontból rendkívül izgalmassá és tanulságossá, hogy Kárász Nelli tudatának reflexiói és önreflexiói telítve vannak belső feszültséggel, hiszen nem egy felismert igazságot akar közvetíteni az olvasónak, hanem önmegértési és világmegértési kísérletének a folyamatát tárja elénk.

Éz a reflexív tudatformálás az életalakítás felelősségébe avat be bennünket. Az analízis és önanalízis arra hívja fel a figyelmet, hogy az ember felelős a sorsáért, felelős az emberi lehetőségek kibontakoztatásáért.

Az önmegértési szándék ösztönzi Kárász Nellit arra, hogy elemezze, értelmezze életét, magatartását, sorsát.

Nemcsak a megtörtént eseményeket értelmezi, az elmulasztott lehetőségeket is mérlegeli.

Gyakori az is, hogy egy-egy tényt sokféle gondolattal, kérdéssel közelít meg, s ezeket nem zárja le, hanem nyitva hagyja. „S csak odakinn csodálkoztam el magamon, hogy mi is bőszt föl annyira ebben a nagyobbik Takaró fiúban. Bőszt-e tulajdonképpen vagy megfélemlít, vagy egyszerűen: idegesít?”⁶⁷

A jövőt kémlelve nyomasztja az özvegy édesanyja mellett ráváró vénlány szerep is. Már azon kapja magát, hogy Sanyit keresi, akitől pedig menekül. Azon gondolkodik, mi lesz vele Sanyi nélkül, s mi lesz vele Sanyival? „Amióta megrettentem attól, hogy otthagyhát, többet akartam tudni róla. Amennyi eldönti: mi a nagyobbik rossz: Cencre menni negyedik párkának vagy megadni magamat őneki.”⁶⁸ Takaróné viselkedéséről sem tudja eldönteni, hogy miként értelmezze azt, szövetségnek vagy figyelmeztetésnek. Amikor Nelli apja hazatér, s ott találja lányát a konyhában a Takaró fiúkkal, Nelli arra gondol, mi minden volt ekkor „szeme szivárványában”? „Száműzött büszkeség, hogy neki egy ilyen kasznárházban kell vendéget fogadni; tanácskozó csodálkozás, hogy mért szorultunk a konyhába, de mégis öröm a leginkább, hogy ebben az elhagyatottságban egy kis szórakozáshoz jutottam.”⁶⁹

Nelli az első látogatás után eldöntötte a Takaró fiúkról, hogy egyiküket se kívánna udvarlójának. Aztán azt mondja, hogy Sanyi mégiscsak vonzóbb. Sanyi újabb látogatásakor viszont szinte bágyadt lett a hirtelen csalódástól, amikor megtudta, hogy Imre nem jött.

⁶⁷ Uo. 350.

⁶⁸ Uo. 435.

⁶⁹ Uo. 355.

Sanyival kapcsolatban is sokféle érzése van, s maga sem tudja, melyik az igazi érzése iránta: „Az a hadakozó iszony az imént a karjában, vagy az a csaknem hogy anyai részvét, amivel előbb a csacsit mondtam.”

Gyakran szól arról Nelli, hogy a maga törvényei szerint mit kellett volna tennie, s hogy arra képtelen volt az adott helyzetben, s ezért egészen mást cselekedett. „Fől szerettem volna kapni, s elvinni innét, a beleső vasutasék, a lihegő Sanyi, a tapintatosan kattánó fecskendődoboz közül; ahol belenézhetek abba, ami kettőnkkel történt, s nem kell ily bután s hidegen állnom a legnagyobb előtt, ami idáig történt velem. De ez a mozdulatlan-ság s az első szó, az első nyakfölvetés közt nem éreztem semmiféle utat. Minden száguldott bennem, csak én álltam ott bénán a pillanat hatalmában.”⁷⁰

Sorsdöntő pillanat ez az életében, hiszen ettől kezdve Sanyi hatalmába jut, ez a tehetetlenség vezet el a kedve ellen való házassághoz. Ő is érzi, hogy minden nappal közelebb kerül a végzetéhez, de képtelen ellene cselekedni. „Ha tartani akarom magamat, ki kell vennem a kezükből édesanyát, a halottat; elküldeni őket a hintójukon, magamnak szalajtani a cselédeket. De erre nem maradt erőm. Hagytam, hogy áttuszkoljanak édesanyával a hálóba.”⁷¹

Nelli önelemzéseiben igen nagy teret kap a feltételes mód és a kijelentő mód, a szükséges és a lehetséges ütközése: a „kellett volna” tennem és a tettem ellentéte. Amikor például megtudja, hogy Sanyi veszi át a bérletüket, akkor szarkasztikusan ítél belül, de kitörni, véleményét kimondani nincs ereje: „– Igen? – álltam meg én a két cinkos közt. – És mi lesz akkor mibelőlünk? – Valami nyersebbet kellett volna mondanom. »És ezt most mondjátok? Ezt kotyvasztottátok ki mögöttem. Tán már el is van intézve. Én csak fekdjek be az új bérlő mellé az ágyba.« De mindezt csak a megállt testemmel, a kitégult szememmel mondtam, vagy azzal sem.”⁷²

⁷⁰ Uo. 405.

⁷¹ Uo. 411.

⁷² Uo. 424–425.

Az önreflexiónak nagyon fontos eleme az, hogy Kárász Nelli-ben mindig megszólal a mélyebb zóna, személyiségének belső magja, s annak a törvényét tekinti ő maga nagyon fontosnak, de annak nem tud mindig megfelelni. „Csak ezt a fölháborodást el ne hagyjam aludni. Ha ennek a fölháborodásnak elfogy az olaja, örökre végem van”⁷³ – figyelmezteti önmagát. Egy-egy kitörése után sokrétűen mérlegeli annak a hatását. Örül, hogy kimondta, ami benne van, de meg is ijed annak következményétől.

Nellit gyakran izgatja az is, amit nem járt be az életből. Az *Izony* önismereti elemei között nagyon fontos a feltételes módú mérlegelés. Ez végigvonul a regényen. Nelli olykor úgy érzi, hogy Sanyit ő is meg tudta volna szeretni, csak ne akart volna az ura lenni.⁷⁴ Máskor elgondolkodik azon, mi lett volna a házasságukból, ha kinn maradtak volna Határpusztán: „Sokszor úgy érzem, tán belehangolom Sanyit az én csöndes köreimbe. Évek múlva úgy járta volna a határt, mint édesapa. Gyereken, háztájon, majorságon túl ott tudtam volna az ő gazdalépéseit is; este elkérdeztem volna, milyen a repce, s nem lopják-e a dohányt; elhancúrozhatott volna Zsuzsikával, s kitüntethette volna magát egy polc megszőgezésében. A puszta az én elemem volt; a csöndje lassan beszívta volna őt is.”⁷⁵ Aztán ábrándnak minősíti ezt az idillikus tűnődést és sorsnak azt, ami velük történt. De azért a feltételes módban fölrajzolt élet is lehetősége marad a regényvilágnak.

Egy ilyen ábránd volt Nelli képzelődése Imréről. Mondatokat szerkesztgetett, amelyekkel Imrét akarta megszólítani. De aztán minden másképp történt, mint ahogy előre elképzelte. A „nevetlen remény” megtartó értelmétől fosztotta meg Nellit Imrék látogatása.

Imre észrevette benne azt, hogy nem természetesen mozog ebben a közegben. Ez is azt tudatosítja benne, hogy önmaga ellen vétett, amikor engedett a külső kényszereknek, s önnön értékvilága és hajlama ellen cselekedett.

⁷³ Uo. 428.

⁷⁴ Uo. 448.

⁷⁵ Uo. 528.

Különlegesen gazdag a regénynek a képzeleti rétege is. Az alapos valóságismerettel rendelkező Nelli gyakran elképzeli azt, hogy szülei vagy Takaróék vagy Bodolaiék mit gondolnak, hogyan vélekednek róla.

Nelli önanalízisének nagy motívumsorai azt tárják fel sokszor belső drámai küzdelemben, hogy személyiségének értékeit, autonómiáját, növényi természetét oly mélyen megsértették, hogy ezekre a sérelmekre többnyire csak torz reagálásokkal válaszolhatott.

Az *Iszony*ban az Ady nemzeti felelősségtudatával élő Németh László nemcsak egy hibás emberi kapcsolat összetett, mély értelmezését adta, hanem a szépirodalmi mű „páncéljában” a függetlenségét veszített nemzet legégetőbb sorskérdésére is válaszolt, midőn bekebelező erőszakkal szemben a belső értékeket és a személyiség autonómiáját vette védelmébe. Az *Iszony* nemcsak az egyéni, hanem a nemzeti önismeretnek is alapműve.

Imre László
AZ ÉGETŐ ESZTER
ÚJRAÉRTELMEZÉSÉHEZ

Egy 1946–47-ben harmincnégy-harmincöt éves vásárhelyi asszony visszaemlékezése szerint, egy hétköznap délelőtt (református létére) az üres katolikus templomba tért be imádkozni (ami nem számított ritkaságnak a második világháború utáni években, amikor szinte minden család gyászolt vagy szeretteiért aggódott, ő is szovjet hadifogságból várta vissza testvérét), s az egyik homályos sarokban Németh Lászlót ismerte fel, akivel szívélyes személyes ismeretségben állt. Az író kicsit zavarba jött, majd együttérzéssel mondta: „Maga is?”

Az *Égető Eszter* értékelése mutat bizonyos kilengéseket, bár az esetek többségében a regényírói életmű csúcsának tekintett *Gyász és Iszony* mögé helyezik művészi tökéletesség dolgában. (Kulcsár Szabó Ernő a magyar regénytörténet egyik legszebb nőalakjának véli a főszereplőt¹, ezt pedig aligha deklarálná túlírt, széteső műről szólva.) A regény értelmezésében viszont meglehetősen egynemű, szinte közmegegyezésszerű alaptételek játszanak meghatározó szerepet. Ezek nagymértékben igazodnak az író önkomentárjaihoz, sőt magának a regénynek a szövegéhez, a főszereplő többször visszatérő önsors-interpretálásához. Egy nő életéről van szó, akinek apjához, férjéhez, fiához, Méheshez, a csomorkányi „örültek”-hez kötődő módon édenteremtő erőfeszítéseit dúlja fel az emberi természetek méltatlansága, alkalmatlansága és a történelem.

¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A magyar irodalom története 1945-től 1991-ig*, Irodalomtörténeti Füzetek, Bp., 1993. 81.

Általában ebből az alapsémából vezetik le azután az 1960-as, 1970-es és még későbbi évek műmagyarázatai azt, amiben (morálisan) több és más Eszter, mint az *Iszony* Kárász Nellije, megpróbálva a szocializmus átélésének és elfogadásának távoli analógiáját fedezni fel benne. „Ami Eszterben érték, Nelliben is ott szunnyadt, de önnön gyöngesége vagy a körülmények viharos szorítása okán nem juthat – vagy későn jut – benne érvényre. Eszter életköre tágabb, gazdagabb, mint Nellié, több színt, élményt, tanulságot szívhat magába. Ezért válhat közösségi lény: ő már nem tépi szét Akteonját, inkább próbálja megérteni... Nelli világa zártabb, egyneműbb, belőle a büszkeség hajt ki, a lelkének szigetét magának építő görögös hajlam” – írja Grezsa Ferenc.²

Ez a magyarázat (megalapozottan egyébként) a megírás idejét, 1948 második felét véve alapul azt helyezi előtérbe, ahogy Németh László – „miközben ablakot nyit a népi mozgalomra, s az író vásárhelyi pedagógiai műhelyére – megpróbál válaszolni a nagy kérdésre: milyen legyen a szocializmus embermodellje.”³ Vagy ahogyan Sándor Iván érvel: Eszter kapcsolódik a nagyszüleihez, apjához, férjéhez, gyermekeihez, Méheshez, tehát iszony helyett valamiféle kötődés-láncolat, elvegyülés a megoldás, azaz Eszter „rendbe jön önmagával. Ami nem jelenti azt, hogy nincs a többiek, a világ, a másik ember és öközötte sok különbség, de van sok szál is már. Fontos, hogy ez a változó emberi kapcsolat, mint regényszervező elem, a figurahierarchiában is szerephez jut.”⁴

S valóban sok igazság van abban, hogy Eszternél az önmegőrzés és kizárólagos öntörvényűség helyére a szolgálat és a béketeremtő együttműködés lép. Ezt – jó okkal és főleg jó szándékkal – a regény értelmezői az „individuális”-tól a „közösségi” felé tett lépésnek minősítették, viszont ennek a módosulásnak a viszonyát különböző erkölcsi rendszerekhez, például a keresztyén norma- és értékviszonyokhoz való szoros kapcsolódását – megint csak érthető módon – nem nagyon vizsgálták. Ehelyett (nem hirtelenül) a szocializmus elvont ideáljához való közeledés gya-

² GREZSA Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*, Bp., 1979. 257.

³ Uo. 265.

⁴ SÁNDOR Iván: *A Németh László pör*, Magvető, Bp., 1986. 174.

nánt körvonalazták, mintegy Németh Lászlónak nemzeti klaszszikussá és kötelező olvasmánnyá válását segítve elő. Németh László etikai rendszerének a keresztyén érték- és normavilághoz való kötődése mindig is szembetűnő volt, de maga az író is (a 30-as években is) szemérmesen tartózkodott közvetlenebb kapcsolat kinyilvánításától. Inkább a protestáns kultúrtörténetre vonatkozó írásai voltak árulkodók, s már korán „Tolsztoj inasa” lesz annyiban is, hogy nem egyetlen vallásban, hanem a nagy világvallások alapelveiben sejtí meg az élethalakítás és üdvösség lényegét. (Ezt ki lehet olvasni az *Égető Eszter* Gandhi-koncepciójából is.)

Erre Grezsa Ferenc is ráérez, amikor arra utal, hogy „Méhes Zoltán szerepére is azért van a regény második felében szükség, hogy Eszter alakját őrültjei fölé emelje. Hogy igazolja: az emberi nagyság magasabb rendű minőség, mint az intellektus szikrázása, a tehetség csillogása.”⁵ Eszter példaéletének Méhes, illetve a különböző rendű és rangú világmegváltó, világreformáló ambíciók fölé emelése sokszorosan bizonyítottnak látszik az ezredforduló olvasója számára mindannak alapján, ami 1948 óta történt. De már a regényben is azok az irodalmi, társadalmi stb. erőfeszítések, amelyek Németh László életművének jelentős részét tették ki, leértékelődnek a keresztyén emberi, erkölcsi értékek javára. Mostanra pedig végleg messze kerültünk a 30-as évek terveitől, utópiáitól, s bár ma is azon kor legrokonszenvesebb, legértékesebb erőfeszítéseiként tartjuk számon ezeket, mégiscsak némi ironikus távolságtartással tekinthetünk rájuk (mely az író 48-as attitűdjének is eleme), mint a múlt sikertelen vállalkozásaira.

Diadalmasan nyer igazolást ezzel szemben a tisztán emberi erkölcsi érték, melynek keresztyén kötődését sem az író, sem értelmezői nem hangsúlyozták. Megkockáztatható: bármekkora tisztelettel és érdeklődéssel viseltetünk is az egykori pedagógiai kísérletek vagy a Bocskay-kerti szekta-farm iránt, az idő ezeknek közvetlen indító okaitól és folytathatóságától oly mértékben eltávolított, hogy jóval nagyobb nyomatékkal ismerjük fel Eszter áldozatosságának értelmét, és világosabban körvonalazhatjuk

⁵ GREZSA Ferenc, uo. 263.

(tudván, hogy az író célja is ebbe az irányba tolódott el) ennek világnézeti és értékrendbeli hátterét.

Nem mintha különösebben nagy kockázatot jelentett volna erről beszélni a 80-as vagy akár a 70-es években, hanem mert el kellett telnie ama évtizedeknek a népi írói utópiák és a szocialistának mondott államalakulat gyakorlata óta ahhoz, hogy egyértelművé váljék az, amit az írói ösztön már annak idején az *Égető Eszter* centrumába állított. Hogy az *Irgalom* a dogmák nélküli vallás életreceptjét sugalmazza, már a címéből is kiviláglik, s hogy mi köze van az egyetemes szolidaritásnak és irgalom-tannak a keresztyén képzet- és értékviszonyokhoz, azt talán elsőként a haldokló apját ápoló Eszter asszociációja érteti meg: „De a test mindjobban megkövetelte az ápolást. Az izzadás pálló sóréteggel vonta be az egész bőrfelületet, a lepedő elmocskosodott, a hátán felfekvések kezdődtek. Emelni, fordítani kellett őt akkor is, amikor a doktor nem volt ott. S ő a leggyöngédebb mozdulatokat találta ki, hogy a meg-megránduló testet tisztán tartsa. Ahogy a karjába fogta, kis Eszti Pieta-képei jutottak eszébe. Nem hiába festették olyan szívesen a régi nagy festők. Ez a legszomorúbb, s mégis a legszebb asszonyi érzés: az elpusztult nagyságot úgy, mint fiacskánkat egykor, a közönyös emberiség helyett, az ölünkben tartani.”⁶ Az áldozatvállaló kegyeletnek, szeretetnek keresztyén képzetkörbe ágyazásával tehát az *Irgalom* felé mutat előre az *Égető Eszter*, ennyiben módosítható Vekerdi László álláspontja, aki szerint az *Égető Eszter* első része az *Izonyra* emlékeztet, második része pedig a *Bűnre*, amennyiben az országos nagy gondok jelennek meg benne.⁷

Az már a műalkotás elemeinek dinamikus kapcsolatrendszerét működtető mechanizmus részletezésének kérdése lehetne, hogy az *Égető Eszter* mint legenda miként szervül a részletek valósághű rajzának minúciózus képeihez, hogy az emberlét elemzése és megértése miképpen vezet el a belátás és a türelem írói és olvasói tudatosításához. A századfordulós vásárhelyi napi-

⁶ NÉMETH László: *Égető Eszter*, Németh László munkái. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadók, Bp., 1971. 466.

⁷ VEKERDI László: *Németh László (Arcok és Vallomások) Szépirodalmi, Bp., 1970. 258–259.*

lapok tanulmányozásától a sokszor goncsarovi türelmű aprólékoskossáig (Cs. Varga István mutatott rá, hogy az *Égető Eszter* keletkezésének idején Németh László még nem írt az *Oblomov*ról, de már ismerte és tanította a vásárhelyi gimnáziumban⁸) minden azt szolgálja, hogy ne didaktikus keresztyén tantörténet váljék belőle, hanem a sok apró részlet együtt adja az olvasó számára a ráismerés és a felismerés diadalát. Amint Béládi Miklós fejtegeti: „a külső világ tárgyi hűsége, vagyis az, ahogyan az emberi beszédmód, viselkedés, öltözet, mozgás részt kér az alakjellemzésből és egybehangzik a belső karakter tartalmával, jellegével... ..az eszmék, a szociológiai, lélektani tipológia és a lélekállapotok elemzése, a regények e két rétege mindig összekapcsolódik a harmadikkal, a külsővel, az érzéki benyomásnak, emlékezetnek azokkal az apró, de fontos jeleivel, amelyek oldalról oldalra érzékenyen visszajelzik az író bámulatatos valóságismeretét. Mozdulatok, gesztusok, arcjátékok, színek, hangok, banálisan jelentéktelen viselkedésminták jelentéshordozók... ..a lélekre, erkölcsre, szellemre utalnak.”⁹

Ez a tolsztoji precizitás abban tér el Stendhal vagy Flaubert elemző módszerétől, hogy a megértés-megbocsátás morálisan kikezdhetetlen szempontjától, bizonyosságától nyeri el értelmét és jelentését. A második világháború legkülönbözőbb színterű és jellegű borzalmai után megnőtt mindenféle humánumnak a szerepe és jelentősége, hiszen a regényben szerepeltetett náci barbárság, s a regényben csak Józsefék letartóztatásával sejtetett sztálinista barbárság (ez megint az ötven évvel a megírás utáni recepciónak a bizonyossága!) olyan módon járhatja le a különböző indíttatású kollektív eszméket ürügyül felhasználó diktatúrákat, hogy (különösen a ma felől!) felértékeli a bűntől és kegyetlenségtől (a magánéleti kíméletlenségtől is) irtózó magatartást. Az egész édenalapítás kilátásossága nyer ily módon indoklást még akkor is, ha a regényben közvetlenül a belátás és az „örült-ség” harcáról van szó. Eszter és „örült”-jei egyazon oldalra ke-

⁸ CS. VARGA István: *Tanújelek (Írások Németh Lászlóról)*, Magvető, Bp., 1987. 277.

⁹ BÉLÁDI Miklós: *Az élő Németh László*. In: *Válaszutak*, Szépirodalmi K. Bp., 1983. 93.

rülnek ugyanis a politikai barbárság falanxszával szemben. Eszter női fészekrakó igyekezete ugyan konkrétan Égető, Máté Józsi, József, Méhes hóbortjaival van szembeállítva, de az egész történet mégis a történelem makromozgásainak van kiszolgáltatva végzetesen, s a befejezésben minden a második világháború, s az azt megelőző események embertelenségének esik áldozatul.

A regény alap gondolatának érvényesítését szolgálja, hogy a mikrorealista részletezésre valamiféle poétikus általánosítás épül rá. Olasz Sándor megfogalmazásában a realista elbeszéléstől idegen princípiumként jelenik itt meg a mozarti dallam¹⁰, s ez lesz az a többlet, amely magyarázkodó moralizálás nélkül teszi elfogadhatóvá a példaélet szuggesztióit. Amihez hozzájárul egy sajátos, rezignált és könnyed, valóban mozarti derűvel, majdnem játékosággal adott kötődés az élet kis és nagy tényeihez. Egyetlen Németh László-regényben nincs ennyi türelem, humor, ennyi feloldó elnézés. Nem véletlen, hogy Olasz Sándor tanulmánya, mely leginkább képes az ezredfordulós olvasó befogadói pozíciójára tekintettel lenni, emeli ki ezt az öniróniát¹¹, ami talán az író által oly boldognak érzett vásárhelyi évek harmóniájára vezethető vissza.

Ennek a lehiggadt (még nem az *Irgalom* összegző bölcsességét elérő) pozíciónak végső alapja: egy nagy nemzeti, közösségi vállalkozástól vesz itt búcsút Németh László, szomorkásan, de nem rossz lelkiismerettel. (A mai olvasathoz ez aztán igazán közel állhat, hiszen újabb félszázad csalódásai táplálhatják korunk szkepszisét.) Németh világosan látja, hogy a szinte Rousseau-ig visszavezethető értékigény és mozgalom (hol együtt, hol nem a népi írókkal), mely az ő esetében oly sokféle alakot öltött (folyóirat-alapítástól a tanyasi tanulók otthonáig), most jut el történelmi végpontjáig, amikor is nincs más egyéb hátra, csak az, hogy a bábjátékos elpakolja bábuit. Szerette őket, el is idegenedett tőlük, mint Méhes Józseftől és Németh László nem egy ún. tanítványától. Mindenesetre megkönnyebbüléssel veszi tudomá-

¹⁰ OLASZ Sándor: *Mai magyar regények*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. 20.

¹¹ OLASZ Sándor, *uo.* 22.

sul, hogy „tervhalmazása” az eddigi módon nem folytatódhat. Hiszen ez a Trianon sokkjából ocsúdó akkori új nemzedék lázas sietsége és tenni akarása volt, most új és másfajta kataklizmák után és előtt a „varázsló eltöri pálcáját”.

A mindössze 47 éves író feladja egykori ambícióit, önmagát s a viszonyokat egyként hibáztatva. Ezért foszlik le a mű eszmeiségéről sok korhoz (a 30-as évekhez) kötött konkrétum, s mozdul el a keresztyén szolidaritás- és megbocsátáselv felé. Hogy ebből a közeledő szocializmushoz fűződő várakozást is kiolvastak, azon nem lehet csodálkozni, hiszen az elképzelt és tervbe vett osztálytalan társadalom erkölcsi elvei (magántulajdon-ellenesség, az alullevők felsegítésének szándéka, a közösség érdekében végzett hasznos munka követelménye, bizonyos puritán életelvek stb.) a keresztyéniséggel rokon jegyeket is felmutattak. Németh László pedig sem ekkor, sem később nem adta semmi jelét annak, hogy korán kialakult kapitalizmusellenességét felülbírálta volna. Az a dolog másik oldala, hogy a spekulációk és doktrínák nélküli jószág életelve (Eszter princípiuma) valamiféle idealista képzelgésnek, antikapitalista illúzióknak látszott a marxizmus–leninizmus felől nézve.

A regényben bemutatott félszázad, a XX. század első fele mostanra beláthatatlan messzeségbe tűnt, az életvitelnek és az értékválasztásnak az a finom igényessége azonban, amelyet *Égető Eszter* testesít meg, ma aktuálisabb, mint valaha. Az egykori kisvárosi viszonylatok (szellemi, kulturális, emocionális kapcsolatok) régen áldozatul estek a sokféle durva változásnak, pl. az ún. vidékfejlesztésnek, ezért vagy sem, a legáltalánosabb erkölcsi értékek megszabta élet harmóniája végzetesen hiányzik világszerte. A regény művészi formája is a múlté immár, de nem a meghaladás egyszerű képlete folytán. Művészet és értékorientáció azonban (a többször említett mozarti példa szerint) nem korszerűtlenné válik, hanem olyan kulturális kincsek közé emelkedik, melyekre a helyesen tájékozódó utókornak újra és újra igénye lesz, vagy kellene lennie, ha érdekeit helyesen ismerné fel.

Jánosi Zoltán
EGY NÉMETH LÁSZLÓ-REGÉNY
PARADIGMÁJÁHOZ

Az *Égető Eszter* és a *Száz év magány*

„Akkor Lemminkcjnen anyja
Szerelmesét pólyálgatja,
Ő korábbi képmására,
Előbbeni formájára,
Még egy szikrányival szebbre,
A korábbinál különbre;
Azután beszél fiával,
Minek volna még hűjával?”

I. Horizontok találkozása
a történelemben és a kultúrában

A gyarmatok és Magyarország

A történettudomány tanúsága szerint Magyarország sohasem volt gyarmat, sem a Habsburg-birodalomnak alávetett, sem később a szovjet megszállás alá került állapotában. E tudományos állásfoglalás ugyanakkor nem zárja ki azt a tényt sem, hogy az ország az utóbbi századok különböző periódusaiban többször is közel került a „gyarmat” fogalommal megjelölhető területek státusához, s gazdasági vagy szellemi-kulturális életében a később a „harmadik világ” vagy a „fejlődő országok” kategóriával megnevezett államokéval analóg vonások mutatkoztak meg.¹ Csak a legutóbbi évtizedekből emelve ki példát, miután

¹ A történettudománynak ezzel kapcsolatos állásfoglalásáról vö.: *19. századi magyar történelem*. Szerkesztette: Gergely András. Korona Kiadó, 1998. 29–30. és 358–361.; *Politikai hásszótár*. Szerkesztette: Fencsik László. 1971. 105–106., 189–190.; RAINER M. János: *Magyarország a szovjet érdekszférában*. In: *Mi a politika?* Szerkesztette: Gyurgyák János. 1999.

1952-ben a francia Alfred Sauvy bevezeti a politikai közgondolkodásba a „harmadik világ”² fogalmát, mind a gazdaságban, mind a kultúrában intenzíven felbukkan a szocialista országoknak (akár úgynevezett „második világhént”) az ezekhez viszonyítása. Kulturális téren például az észak-amerikai Fredric Jameson, a latin-amerikai George Yudice és Desiderio Navarro gondolkodásában.³

Mindezeknek a párhuzam-vonásoknak, amelyek az utóbbi kettő-három évtized politológiai elemzéseinek és kultúra-értelmezésének fejleményei – noha egészen más történelmi keretek között – jelentős előrejelzései voltak a két világháború közötti magyar irodalomban és szociográfiai kutatásokban. A népi írók munkái, különösen Németh László esszéi és tanulmányai, valamint Illyés Gyula különböző műfajú írásai nyomatékosan vetettek föl az akkori vagy a korábbi gyarmatokéval, illetve a gyarmatokhoz hasonlóan kiszolgáltatott területekkel párhuzamba helyezhető magyarországi jelenségeket.⁴ (Anélkül természetesen, hogy Magyarország alapvető európai státusát a gyarmat minőségében határozták volna meg.) Elsősorban olyan tendenciákat neveztek meg, amelyek a lakosság életkörülményeit, a szellemi-kulturális élet egyes alakulatait, a feudális maradványokkal terhelt kapitalista átalakulás bizonyos vonásait a gyarmatokéhoz közeli helyeken jelölték meg. Németh Vásárhelyen –

² Roberto Fernandez RETAMAR: *A spanyol-amerikai irodalom elméletéhez*. Helikon, 1999. 3. 335.

³ George YÚDICE: *Lehet-e posztmodernről beszélni Latin-Amerikában?* Helikon, 1999. 3. 429., vö.: Desiderio NAVARRO: *Európa-központúság – anti-Európa-központúság a latin-amerikai és az európai irodalomelméletben*. Helikon, 1999. 3. 386–387.

⁴ Németh Lászlónak a *Tanú* (719), *Tejtestvérek*, *Görögök vagy a halott hagyomány* (779.), *Emberek a nemzet alatt* (799), *Most, pünte, sílta*, *Tolsztoj inasaként*, *Magyar műhely*, *Az én cseh utam* (1096., 1100.), *Tolsztoj emlékbeszéd* (1130., 1139.), *Ha most lennék fiatal* (1158) című írásai tartalmaznak többek között ilyen vonásokat. In: *Németh László válogatott művei*. Regények, tanulmányok II. 1981. Illyés Gyulától a problémát koncentráló *Puszták népe* mellett versek sora nevezhető meg: *Ének Pannóniáról*, *Elégia*, *Szennyesen*, *mocskosan*, *árván*, *Falukutatás*, *A kacsalábon forgó vár*, *A kocsis csak állt*, *Remény*, *remény* 5. stb. Később a *Szellem és erőszak* (1978) írásai is sorozatosan érintik a kérdést.

miközben „az őslakókból dőlő” „bennszülött báj” is érzékeli, egyenesen (és ezt a benyomását az *Égető Eszter*-be is beleírja), „mint Gauguin a vadak közt” érzi magát „a magyar életnek ebben a rezervátumában.”⁵ Németh gondolkodásában a korabeli és a volt gyarmatok kulturális élete különösen nagy hangsúlyt kap. Az európai eredetű civilizáció világával egybeforrott, az egyenrangúsítás irányába néző szemléleti egységben, globális érték-tudattal és történeti értelmezéssel tekint a gyarmati népek tartalmában is változó, s az európai szellemre is hatást gyakorló kultúrájára. „Az ipari forradalomban technikaivá váló újkori civilizáció – mint a vaskor a maga új szerszámaival – ... szétcsapott az egész világon, s a gyarmatosító eszközeivel egységbe fűzte a megbénult ősi civilizációkat éppúgy – utal az egymásra hatás történelmi okaira – mint Afrika elmaradt törzseit.”⁶ „Az egész újkori fejlődés problémája a gyarmati népek felszabadulása”⁷ szögezi le ugyanakkor, s már a *Tanú*-ba beleírja, hogy az újabb világ nemcsak Német-, Orosz-, Spanyolországban, hanem Amerikában, Indiában, Kínában is érik.⁸ A nyugati gondolkodásnak ezért olyan kitágítását tartja célszerűnek, hogy abban a világ legkülönbözőbb pontjain élő népek is otthon érezzék magukat.⁹

A népi mozgalmon kívüli, a nagyvárosi létet analizáló irodalom vagy szociográfia is kiemelten nevezett meg a gyarmati népek életére jellemző tartalmakat a kortárs magyarországi létben. Ezek a sorok a munkások, a bérből élők életminőségét helyezik a gyarmati állapotok körzetébe.¹⁰ A munkások szellemi-lelki-fizikai kiszolgáltatottságának hasonló vonásairól Nagy Lajos, Gelléri novellái is képet adtak, megjelenítve a közép-európai főváros közegében a gyarmati világban jellegzetes nyomor

⁵ NÉMETH László: *Magyar műhely*. In: *i. m.* 1084. és vö.: „Úgy érzem magam, mint Gauguin a vadjai közt.” 616.: „A csomorkányi diákok? Van bennük valami bennszülött báj.” = NÉMETH László: *Égető Eszter*. 1971. 614., 616.

⁶ NÉMETH László: *Magyar műhely*. In: *uo.* 1082.

⁷ NÉMETH László: *Az én cseh utam*. In: *uo.* 1100.

⁸ Vö.: NÉMETH László. *Tanú*. In: *uo.* 719.

⁹ Vö.: NÉMETH László: *Tolsztoj inasaként*. In: *uo.* 1065.

¹⁰ Vö.: *Vasszínű égbolt alatt. Városshociográfiák 1945 előtt*. 1933–1943. Válogatás és sajtó alá rendezte: Meggyesi János. 1961.

körülményeit. József Attila egyik legismertebb versében, a *Hazám* című alkotásában említi meg erős hangsúllyal Magyarország német gyarmattá zuhanásától tartó félelmét.

E jelzésekből mind intenzitásukban, mind tartalmi szélességükben azért emelkednek ki Németh László és Illyés Gyula észrevételei, mert (írásaikban egységes feltáró és koncepcionális rendszert alkotva) az erre a világtörténeti állapotra vonatkozó belső, nemzeti párhuzamok és következtetések egyetemes szinten illeszkednek a volt gyarmatok, de különösen Latin-Amerika bontakozó önértelmezésének, a földrész státusát rögzítő új reflexeinek a nyugati világgal szemben egy másik kulturális horizontot nyitogató teoretikai ívébe. Mind a történeti és kulturális önértelmezés szintjén, mind ennek az új horizontnak a körberajzolásában meglátásaik úttörő jelentőségűek nemcsak a később az általuk kontúrozott irányba határozottan elmozduló magyar irodalmi kultúra (Weöres Sándor, Kormos István, Nagy László, Juhász Ferenc, Tornai József, Kiss Anna, Csoóri Sándor, Ratkó József, Bella István, Utassy József, Tamás Menyhért, Sánta Ferenc, Szabó István, Lázár Ervin és mások) útkereséseiben, hanem a globalizációba néző nemzeti tudat és a később teoretikai elvekbe is tömörödő multikulturalitás, sőt a kulturális antropológia kohéziójában fogadó művészetértelmező elvek előkészítése tekintetében is. Németh Lászlónak a hazai kulturális antropológia megalapozásában betöltött kiemelkedő szerepére Béládi Miklós már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet.¹¹

Már az elemi szintű nemzeti önértelmezés, a társadalmi és civilizációs optikát alkalmazó helyzetelemzés terepén olyan ideoda villódzás – Hankiss Elemér egy korábbi fogalmát véve kölcsön – valóságos kultúrtörténeti oszcilláció mutatható ki írásaik és a latin-amerikai kontinens egyik legjellegzetesebb műfaját adó esszé szerzőinek bizonyos tézisei között, hogy az ugyanazt a témát fókuszba állító, de a szerző nevét letakaró idézetekből sokszor azt is nehéz megállapítani, hogy egy latin-amerikai állam vagy Magyarország helyzetére vonatkozik-e az éppen kiragadott

¹¹ Vö.: BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 179. és utó: *Az értelemalapító. Minőség és erkölcs Németh László gondolatvilágában*. In: B. M.: *Válaszlatok*. 1983. 73., 75., 86., 103.

tétel. Az alábbi mondatokat például nem Illyés vagy Németh írta le a trianoni békeszerződés utáni Magyarországról, hanem Alcides Arguedas – Bolíviáról, *A nagyzási mánia mint nemzeti betegség* című tanulmányában. „Határai közé szorult az ország... Így érdeklődése abban merül ki, hogy tulajdon erőit szemlélteti és értékeli. Ennek az az elkerülhetetlen következménye, hogy égis magasztalja sajátos nemzeti jellegét, és a valóságosnál sokkal nagyobb tulajdonít neki.” „A haza nagysága közhellyé vált Bolíviában, olyannyira, hogy már senki nem vizsgálja felül...”¹² Azt sem Németh, vagy Illyés egyik legerősebb gondolkodói példája, a magyar fejlődés megkésetttségét tudatosító Ady (*Kompország, Akik mindig elkésnek*), hanem a kolumbiai Carlos Arturo Torres róttá betűkbe, hogy „Köz társaságaink egyetlen század életébe több száz év történetét sűrítették bele: túl későn érkeztek, amint a költő mondja, a már amúgy is öreg világba.”¹³ Sőt azt a gondolatot sem Ady, Németh, Illyés vagy József Attila fogalmazták meg, hogy: „A kormányzati formánk semmi más, hanem egy nagy hazugság, ugyanis egy olyan állam, amelyben két-három millió polgár él törvényen kívül, nem méltó az állam (a demokratikus köztársaság) névre”, hanem Manuel Gonzalez Prada Peruban.¹⁴ S így nem is a hárommillió magyar koldusról szól (habár ösztönösen ebbe az irányba villan az olvasói emlékezet), hanem ugyanennyi indiánról. Nem Németh, Babits, Illyés, Szerb Antal tolla alól került ki az a lesújtó megállapítás sem, hogy az országon „egyetemes félműveltség lett úrrá, s a magasabb kultúra pangásba jutott”, hanem az uruguayi José Enrique Rodó.¹⁵ Németh közismert tézise a szellemi-erkölcsi megújulásról, valamint minőséggelve, továbbá az a gondolata, hogy a társadalom eredményes átalakításáért a „lappangó jobbak”, akikben

¹² Alcides ARGUEDAS: *A nagyzási mánia mint nemzeti betegség*. In: *Ariel és Kalibán. A latin-amerikai esszé klasszikusai*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta: Scholz László. 1984. 145–146. Fordította: Scholz László.

¹³ Carlos Arturo TORRES: *A spanyol-amerikai politikai irányzatok*. In uo. (Lásd: 12. sz. jegyzet) 186. Fordította: Scholz László.

¹⁴ Manuel González PRADA: *Indiánjaink*. In: uo. (Lásd 12. sz. jegyzet) 137. Fordította: Scholz László.

¹⁵ José Enrique RODÓ: *Ariel*. In: uo. (Lásd 12. sz. jegyzet) 100. Fordította: Scholz László.

a reform belső igény, „megalkotják” a „szigetköztársaságukat”,¹⁶ ugyancsak szinte szó szerint izzik vissza Rodó híres *Ariel* című esszéjéből. „Elkorcsosul a demokrácia, ami a mennyiség vak erejével megfojt minden minőségi elképzelést.” „Minden felsőbbrendű lélek annyival tartozik embertársainak, amennyivel fölülmúlja őket a jó cselekedetek gyakorlásának képességében.”¹⁷ A *Sznobok és parasztok* című Németh-műnek szintén a latin-amerikai esszéirodalomból lehetne megidézni nem egy analóg tézisést. S a kontinensek között visszhangzó párbeszéd további eseteit sorolva (bármennyire lenne magyar szemszögből is kézenfekvő) természetesen azt sem Illyés vetette papírra, hogy az uradalmakban „a zsellérrel úgy bánnak, mint valami két lábon járó tárggyal”, hiszen helyenként „a feudum többé-kevésbé érintetlenül él tovább”¹⁸, hanem a latin-amerikai irodalomelmélet egyik megalapozója, a perui José Carlos Mariátegui. A Németh-esszék és a latin-amerikai esszéirodalom klasszikusainak gondolatait föl-elevenítő idézetek tehát ma is frissen világítanak rá az egykori analóg koncepciót létrehozó érvhálózat és a társadalmi fejlettség közös, e motivációkat felébresztő pontjaira. Már magának az esszé műfajának a mindkét oldalon történő előtérbe robbanása is fontos kultúratipológiai koherenciákat, a társadalomból felizzó, háttérbeli analógiákat jelez. A mindkét régióban felvirágzó esszének meghatározó komponense ugyanis a gyors és sűrített írói válasz a társadalmi lét problémáira, illetve az ezekre vonatkozó kérdések fölvetése, valamint (Raúl Bueno szavaival) „a központi kérdésekre irányuló, gyakran zseniális intuíció”, a „szuggesztív, néha provokáló erő” és a „globális elméleti terv”.¹⁹ E közös ismérvek meglétének köszönhető, hogy miképp a műfaj igen sok

¹⁶ BÉLÁDI Miklós összegzése. In: B. M.: *Németh László. Érintkezési pontok.* 1974. 181.

¹⁷ José Enrique RODÓ, i. m. 91., 93. és vö.: 89–91.

¹⁸ José Carlos MARIÁTEGUI: *A gazdasági fejlődés vázlata.* In: *Ariel és Kalibán.* (Lásd: 12. sz. jegyzet) 236., 234. Fordította: Benkő Judit.

¹⁹ RAÚL BUENO: *A latin-amerikai irodalom elméletének céljai és követelményei.* Helikon, 1999. 3. 419 és vö.: SCHOLZ László: *Utószó.* In: *Ariel és Kalibán.* (Lásd: 12. sz. jegyzet) 496., valamint Geoffrey H. HARTMAN: *Az irodalmi kommentár mint irodalom.* In: *Bevezetés az irodalomelméletbe.* Szerkesztette Dobos István. 1995. 293–294.

darabja a latin-amerikai országokban, Simón Bolívertól, José Martítól Octavio Pazig, Julio Cortázarig, Alejo Carpentierig, úgy Németh és Illyés esszéi is „a végső veszedelem előtti hősiességre sarkallnak.”²⁰

Egy új irodalomkép kontúrjai

Németh Lászlónak az ezeket a kapcsolatokat megvilágító, részint a magyar valóságból, részint európai és egyetemes összefüggésekben gondolkodó szellemiségéből fakadó elveihez az irodalomelmélet érdekei felől közeledve elsősorban azt a téziskörét szükséges kiélesíteni, amelyben a hagyományosan nyugati vektorok közé állított magyarországi kulturális koncepcióktól egy határozottan távolodó új irodalomfelfogás, irodalmi énkép, illetve program rajzolódik meg. Mind a latin-amerikai kultúra- és irodalomelméletben, mind Németh László munkásságában (noha már jóval korábbi nyomokon) különösen a harmincas évektől, s több elemében szinkron érvhálózaton: a hagyományosan mindkét szférát alapjaiban befolyásoló nyugati kultúrával szemben fölerősödő önmeghatározás jelenik meg középponti elvként. A latin-amerikai kontinens ebben az idősávban döbben rá eszméltetően a maga fejletlenségére és leszakadt állapotára a nyugati világtól s Észak-Amerikától.²¹ A kor Magyarországon, a

²⁰ BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 158.

²¹ Kerényi Károly emlékezete szerint Németh László a 30-as évek elején kezdi olvasni eredetiben a görögöket. Vö.: KERÉNYI Károly: *Németh Lászlóról*. In: *Németh László-emlékkönyv*. Szerkesztette: Olasz Sándor és Monostori Imre. 2001. 29. „A 30-as évek végétől a Janus-arcú irodalomszemlélet nyugatra néző fele mintha fokozatosan halványodna” – jegyzi meg Olasz Sándor is. OLASZ Sándor: *Németh László változó regényszemlélete*. In: *A minőség forradalmára*. In memoriam Németh László. Válogatta és szerkesztette: Monostori Imre. 2001. 258. A 30-as évek szerepéről a latin-amerikai kultúra és az irodalomszemlélet átalakulásában vö.: Antonio CANDIDO: *Irodalom és fejletlenség*. In: *Ariel és Kalibán*. (Lásd 12. sz. jegyzet) 459., valamint SCHOLZ László: *Latin-amerikai irodalomelmélet?* Helikon, 1999. 3. 324.

probléma Adytól felívelő XX. századi esztétikai vetületén Németh „mindenekelőtt a *Nyugat* liberális esztétikájával vitázott: sem a *l'art pour l'art* elveit, sem az egyéniségimádatot nem tartotta időszerűnek, az új irodalom szempontjából károsnak vélte a »művészetből párolt művészet« század eleji felfogását.”²² A nyugati modellektől elhatárolódás, a külön utak lámpázása, a más típusú lehetőség- és identitáskeresés mindkét szellemi övezetben az összemberi érdekek, a „világcivilizáció” szem előtt tartásával kezd megformálódni. A latin-amerikai kultúra- és irodalomelméletben különösen Carlos Marátegui, Alfonso Reyes, majd Fernando Ortiz, Leopold Zea, Fernandez Retamar és a még fiatalabbak: Carlos Rincón, Hernán Vidal, Raúl Bueno, Desiderio Navarro írásaiban, valamint Németh László és Illyés Gyula munkásságában ennek az alaptörekvésnek a következtében rengeteg az egyezés, az analóg érvekre visszafutó programelv, az okok és a következtetések rendszerét érintő párhuzam.²³

Németh Lászlónak az új kultúra- és irodalomteremtést célként kitűző fellépése már a *Tanú*-korszakától hangsúlyosan fogalmaz meg ilyen tartalmakat. Ennek az új szemléleti elveket felvázoló programnak meghatározó része később egy olyan új földrajzi-kultúrpolitikai egység megjelölése is, amely jól körbe rajzolhatóan határolható el a klasszikus Nyugat civilizációs körzetétől, és állítható részleges oppozícióba annak kulturális hagyományával és ennek aktuális tendenciáival. Ahogyan Latin-Amerika a földrészt korábban meghódító, s ide a maga ízlését, szellemi normáit exportáló, főleg spanyol és portugál kultúrával szemben már a XIX. századtól törekszik – s egyre fokozottabb erőfeszítéssel – önmaga identitásának meghatározására és ennek elkülönítésére az anyaországokétól, úgy tűnik fel – szintén mint külön identitás – Németh László gondolataiban is a Nyugattól élesen elütő arculatú *belső-európai „földrész”,* a

²² BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 165. és vö.: NÉMETH László: *A Nyugat elődei*. In: N. L.: *Válogatott művei*. Regények, tanulmányok II. 1981. 755.

²³ Lásd a *Helikon* 1999. 3. számának a latin-amerikai irodalomelméletről szóló összcállítását, valamint az *Ariel és Kalibán* című (lásd: 12. sz. jegyzet) esszé-kötetet.

Közép-, Kelet-, Dél-, valamint Észak-Európa egyes területeit és kultúráit magában foglaló „keletibb” Európa. Ezekben lát a görög szigetektől a finn tavakig egy új kulturális egységet. Elméletében ez a régió hasonló szellemi-tradicionális fejlődési erővonalakon különül el a nyugat-európaítól, mint a földrész civilizációs sajátosságai Dél-Amerika önazonosság-kereső kultúrájának, majd irodalomelméletének a specifikumait kidolgozó írók, filozófusok, irodalomteoretikusok műveiben.²⁴ Németh nagy példáinak egyik jelentős része is – Gandhi, Tolsztoj, az archaikus, a civilizációteremtő régi görögség – már eleve ebből a másik, a keletibb vagy a „mélyebb” Európa s Ázsia földrajzi-kulturális szférájából, példáiból merül fel. (Ennek lesz része a harmadik világgal találkozó nagy polihisztor személyiség, Albert Schweitzer hatása is.) Az írónak ebben a fellépésében tehát az, a harmadik világ törekvéseivel érintkező, identitásérdekű reflex működik, amely – akár a kolonializmus alá vetett régiókban – a külső kulturális és hatalmi befolyások ellenpólusából szerveződik meg. Fellépése pedig korábbi, lappangó folyamatok hirtelen kristályosulását jelenti. Már első átütő regényében, az *Emberi színjátékban*, mintegy az erre az irányulására vonatkozó további szellemi építkezése hírnökeként „Boda Zoltánban a magyar Gandhit mintázta meg az író”, a műben „mintha Pascal és Gandhi lelke költözött volna a protestáns vidéki magyar bőrébe”.²⁵ Gandhi alakja mint eszmény és motiváció az *Égető Eszter* lapjain is többször előbukkan. „Lassan anyuka is egy női Gandhinak érzi majd magát” – minősíti Esztert többek között nagyobbik fia, József, s Méhes hagyatékában is találnak egy Gandhiról szóló könyvet: a politikus újságcikkeit francia nyelven. Az érintkezéseknek mindkét földrajzi régió irányában impulzusokat képző közös kultúrtörténeti alapja pedig az univerzális civilizációbeli jelenség, hogy „a kívülről irányított értékrendszerrel párhu-

²⁴ Vö.: LEOPOLD Zca: *Lehet-e amerikai filozófia?* (305., 307., 310., 317.) és Antonio CANDIDO: *Irodalom és fejletlenség* (471., 473.) című tanulmányait. Mindkét írás in: *Ariel és Kalibán*. (Lásd: 12. sz. jegyzet). Fordította: Scholz László.

²⁵ BÉLÁDI Miklós: *Az értelemalapító*. In: B. M.: *Válaszutak*. 1983. 74. és uő: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 174.

zamosan természetesen mindig léteztek a különböző őshonos kulturális és önazonosító folyamatok, hogy aláássák, visszatartsák, vagy kiszorítsák a kívülről jövő befolyásokat.”²⁶

Az intertextualitás hídja

Mindezek után aligha véletlen, hogy magában az irodalomban, az egyes alkotói pályákon vagy művekben is jól felismerhetően képződnek meg olyan tartalmak (elvek, motívumok, képzetek), amelyek erős párhuzamokat, rokon forrás-, koncepció- vagy konstrukcióbeli vonásokat – gondolkodói irányokat vagy poétikai megoldásokat – mutatnak. A párhuzamok tüzetesebb vizsgálatai részint az intertextualitás, részint viszont a posztkolonialitás szellemi körzeteinek irányába vezetnek. Az utóbbi vonatkozásban természetesen „a Harmadik Világba, a népek és az eszmék, a kötődések és az indulatok eme sokszínű világába”.²⁷ Az ilyen analóg vagy konvergens eredményekre jutó törekvések az adott világ távoli pontjai között már az ősköltésztől ismeretesek a világirodalom egyéb korszakaiban is. A latin-amerikai és a magyar irodalom egymásra tükrözhető jelenségeinek sorából az epikában szembetűnően ott van például Asturias és Tamási Áron életműve, a lírában Nicolas Guillén és Sinka István versei, de korábról Ady és Rubén Darío munkássága²⁸ is hordoz jelentős homológ törekvéseket.

Elméleti szempontból egy részletesebb vizsgálat bizonyára irodalmi, nyelvi, társadalomelméleti vonatkozásokban is meggyőzően kimutathatná, hogy valamennyi párhuzamba vont eset-

²⁶ SZAMOSI Gertrud: *A posztkolonialitás*. Helikon, 1996. 4. 417.

²⁷ Uo. 415.

²⁸ Lásd például Rubén DARÍO: *Kolumbuszhoz, A hattyúk, Optimista köszöntés, Óda az elnökhöz* című verseit. In: *Járom és csillag. Latin-amerikai költők antológiája*. Válogatta és szerkesztette, az előszót, az életrajzokat és a jegyzeteket írta: Benyhe János. 1984. 168–179., valamint uo.: BENYHE János: *Rubén Darío*. 606.

ben az intertextualitásnak az a fajtája működik, amely nem egymásból (a másik szövegből), hanem a társadalmi fejlődés, a történelem analóg jelrendszereiből, azaz (Nagy Gáspárral szölv) „a valóság égető nyelvéből” merít. Az intertextualitás elmélete többszörösen mutat rá arra, hogy „a szerzői szubjektum is különféle diskurzusok együttese”²⁹, maga az irodalmi mű pedig „olyan diskurzusnak tekinthető, amely a társadalmi kommunikáció része”.³⁰ Így az is természetes következménye a szövegalkotásnak, hogy a hasonló társadalmi kommunikációkban élő és a magukon különféle diskurzusokat átszűrő szerzők révén a legkülönbözőbb jelrendszereknek egy másikba történő átáramlása³¹ egymástól több ezer kilométerre is analóg értelmező formákat hozhat létre. Az intertextualitás ugyanis legtágabb értelemben (azaz történelmi, társadalmi, antropológiai koherenciáiban) nem más, mint „az a fogalom, ahogyan a szöveg a történelmet olvassa, és ahogyan beilleszkedik a történelembe”.³² A vizsgált esetben így (a vonatkozó elmélet garmadájából most elsősorban Julia Kristeva és Laurent Jenny megállapításaira utalva) olyan (a genette-i intertextuális rendszert leíró módozatokban *architextuális* és *metatextuális* tartalmakat viselő³³) *paralel textuálitás*ról van szó, ahol az antropológiai-historikus azonosságok, civilizatorikus-kulturális történelmi univerzálék felhajtóerői hozzák létre az izomorf szellemi struktúrákat. Az intertextualitás tudományos háttéréből nézve tehát nem nevezhető szokatlan-
nak az ilyen távoli szövegek közötti rokonság. Ha az intertextualitás fogalmába egyértelműen „beletartozik minden olyan működésmód, amely a szöveget nyílt vagy rejtett kapcsolatba hozza más szövegekkel”,³⁴ másfelől pedig maga e fogalom mint különböző kulturális forrású és szerkezetű jel-együtteseket katalizáló prizma „az irodalmi struktúrát a textuális együttesként kezelt társadalmi egészben” helyezi el³⁵, akkor a jelenség már

²⁹ ANGYALOSI Gergely: *Az intertextualitás kalandja*. Helikon, 1996. 1–2. 5.

³⁰ Julia KRISTEVA: *A szövegstrukturálás problémája*. Helikon, 1996. 1–2. 15.

³¹ Vö.: Laurent JENNY: *A forma stratégiája*. Helikon, 1996. 1–2. 28.

³² Julia KRISTEVA, *i. m.* 19.

³³ ANGYALOSI Gergely, *i. m.* 8.

³⁴ Uo.

³⁵ Julia KRISTEVA, *i. m.* 18.

alapelveiben, eleve feltételezi és lehetővé is teszi a különböző jelrendszerek közötti átjárást. Az egymásba hatoló transzpozícióval³⁶, így a nem nyelvi jelrendszerek (társadalmi, civilizatorikus, materiális és egyéb természetű kódok) hasonló üzeneteket felsugárzó és verbális szövegekbe rögzíthető szimptomáinak az analóg vonásokat felmutató nyelvi struktúrákba tömörödését is. Szöveg és történelem viszonyáról – Ricoeurrel és Michel Foucault-val ellentétben – az intertextualitás megidézett teoretikusaihoz és Paul de Manhoz hasonló álláspontot foglal el a posztkoloniális irodalomkritika kiemelkedő alakja, Edward Said is. Ő e két szerző nézeteivel polemizálva éppen azt fogalmazza meg, hogy „a szöveg, a 'text' nem autonóm, hanem az alkotó és a befogadó pontjain egyaránt világba kapcsolódó, kontextuális létű és eseményszerű” jelenség, továbbá, hogy a „szövegek nemcsak a világban léteznek, hanem oda is *helyezik* magukat (...) és azáltal vannak, hogy a világban működnek”.³⁷

S e paralel törekvéseket szemlélve természetesen olyan kiemelkedő jelentőséggel bíró művek is megnevezhetők a magyar nyelven írók és a dél-amerikai országok irodalomtörténetében, amelyekben a két világ leginkább közös történeti és sorskérdései azonos műfaji háttérből, írói elvekből és szándékokból s koncentrált módon fogalmazódnak meg. Az itt megjelölt szempontokból megidézendő művészi összegzések egymás felé fordított tükrökben a rokonok arcához hasonlóan tárulkoznak föl a közös vonások. A két világ történelmi és legújabb kori létének a legfontosabb kérdéseit szintetikus magukba ötvöző – vagyis mind történeti, mind esztétikai szempontból összegző érvényű – művek a legalkalmasabb terepei az ilyen célú komparatistikai vizsgálatoknak. Vagyis az olyan szemléletű elemzésnek, amely a „lokalizált, helyi kultúrák, történelmek és temporalitások monolitikus interpretációja helyett globalizált kulturális látásmódot, decentralizációt, hatalomvesztést feltételez”.³⁸ A nemzeti lét múltjából jövő tapasztalatokat – a jövő irányában megnyíló – szintézis

³⁶ Vö.: Laurent JENNY, *i. m. uo.*

³⁷ SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 421., és vö.: Edward SAID: *Orientalizmus. Helikon*, 1996. 4. 447–449.

³⁸ SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 429.

szándékával a műveibe sűrítő, és erre a „jövőkereső” feladatra teoretikusan is készülő Németh László életművéből az 1949-re már elkészült, de csak 1956-os megjelenésű *Égető Eszter* kínál fel ilyen fajsúlyú művet. A latin-amerikai regényirodalomból pedig a régió epikatörténetének egyik csomósodási pontja³⁹ és egyik legjellegzetesebb értékfókusza: Gabriel García Márquez, ötletében 1965-ben fogant és 1967-ben napvilágra került *Száz év magány* című regénye ad nyilvánvaló teret ezeknek a szintetizáló alkatú poétikai, gondolati, történeti érintkezési pontoknak s az ezek összekötésével felrajzolható analóg jelhalóknak a megragadására. A két mű párhuzamba állításával a leginkább jellegzetes közös vonásaik élesíthetők ki. Az egybevetés során a nyugati és az ettől eltérő helyi kultúrák érintkezési terepein egyszerűsmind olyan „új intertextuális értelemképzés”, illetve a magyar mű esetében ahhoz hasonló tendenciakör mutatkozhat meg, „mely nem az európai kultúra mélyén, nem is az egykor gyarmatosított afrikai és ázsiai kultúrákban, hanem abban a dialógusban, tudattalan harcban és kooperációban” nyilvánul meg, amely a nyugati kultúra és az új törekvések ütközési és találkozási sávjában zajlott, s „amelynek eredményeként a mai irodalmak és kultúrák identitása megformálódott vagy éppen ellentétesen: kidolgozatlan maradt.”⁴⁰

³⁹ Vö.: Jeleazar MELETYINSZKIJ: *A mítosz poétikája*. 1985. Fordította: Kovács Zoltán. 479.

⁴⁰ SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 415.

II. Két regény – közös világmodell

A posztkoloniális perspektíva A fölizzó „perem”

Az írók tollát mozgató alapkérdés eredendően mindkét műben ugyanaz: sikerül-e a korlátokkal körbezárt emberi közösségnek kitörnie az elszigeteltségből, a magányból s a magárahagyottságból az egyetemesebb, a „világcivilizációs” szintre. Sikerül-e utolérni a fejlettebb világot kultúrában, gazdaságban, tudásban? Sikerül-e mindezek megközelítésével s az ennek során felvirágzó új akaratokkal együtt kiemelni a művekben megrajzolt emberi közösségeket a hamis önszemlélet, az önsanyargatás gödreibe omló tehetetlenség, a meddő bezárkózás és az elmaradottság, a korszerűtlenség mindkét emberi világot visszaroskaszto erőinek köréből? A harc mindkét műben – mindkét elrekesztett közegből-kultúrából – azért a *tudásért* és azért a *hatalomért* folyik (tehát történik egyszerre intellektuális és politikai síkon), amely kategóriákat a posztkoloniális esztétika az alárendelt országokat hálóba fogó külső erők kettős alappilléreinek nevez. A két regény legaktívabb hőseinek kiemelt kettős célja a tudatban zajló vagy más típusú lázadás során e két nyilvánvaló vagy rejtett, de mindenképpen lénygszerű hatalmi feltétel megragadása. „Said többféle szöveg példájával szemlélteti, ahogyan az imperializmus a tudás és a hatalom láthatatlan pilléreire építkezett.”⁴¹ Mind a *Száz év magányban*, mind Németh László regényében az e pillérek birtokbavételéért folytatott küzdelem rendkívül erőteljesen – a regények egész karakterét meghatározóan – kifejezett. „Itt kell megrohadjunk élve, a tudomány jótéteményei nélkül” – panasolja Ursulának már a falualapító José Arcadio Buendía. S a hatalom legalább egy részének a megszerzéséért indul harcba fia, Aureliano Buendía ezredes is, aki „harminckét fegyveres

⁴¹ Uo. 422.

felkelést szervezett és harminckétszer szenvedett vereséget.²⁴² A Németh-hősöket is a tudásra és a világukat átalakító politikai hatalom befolyásolására irányuló vágy mozgatja. S az alapkérdéseket mindkét írói szándék egyetlen földrajzi fókusz, egyetlen település (vagy településkörzet) köré tömörítve, a történelmi és a fejlődési regénytípust, valamint a nevelődési és lélektani regényt is átderengető⁴³ családregegy kontúrjai között értelmezi.

A kérdés nem kevesebb: mindkét műben az egyszersmind az államot (s benne a nemzetet) metaforizáló emberi közösség identitása, jövője, megmaradása s az emberiség magasabb kulturális-civilizációs állapotába történő átkerülése forog kockán. Az ennek érdekében megmutatható esélyek írói föl kutatása – mint alapvető cél – ennek a programnak a paramétereire keresi meg, alakítja ki már eleve is a két regénybeli helyszínt, az ábrázolt időkoordinátákat és természetesen a hősokeket. S a maga nemében mindkét közösség regényekbe vont sorsa egyszerre nemzeti és – ugyan a perifériákról megszólaló – nagy erejű embertani tipológia is.⁴⁴ Márquez esetében ezt az univerzális aspektust a regényéről szóló minden fontosabb tanulmány érinti. Németh Lászlónak teljes alkotói világára jellemző a magyar sorskérdések felvetése mellett az összemberi látószög is. Gondolkodói tevékenységében az európai hagyományt és a volt gyarmatok népeit egyaránt érintő kulcsfontosságú kérdés „e népek fokozatos emancipálódása, egyenlővé válása egy világcivilizációban”.⁴⁵ Egyik legnagyobb mintájának, Tolsztojnak a nevét is azért emeli fel többször, mert egyéb instrukciói mellett „a három részre szakadt emberiséget a közös akol ígéretével futja s öleli

⁴² Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ: *Száz év magány*. 1983. Fordította: Székács Vera. 18., 118.

⁴³ Vö.: OLASZ Sándor: *Műfaji örökségek a Németh László-regényben*. In: *Németh László-cmlékkönyv*. Szerkesztette: Monostori Imre, Olasz Sándor. 2001. 290.

⁴⁴ Vö.: Nemzeti szempontból Némethnél már az *Iszony* is „egy házasság kereteibe zárt magyar tipológia” egyben. BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 201.

⁴⁵ NÉMETH László: *Magyar műhely*. In: N. I.: *Válogatott művei*. Regények, tanulmányok. II. 1981. 1082. és uő: *Az én cseh utam*. Uo. 1100.

körül”.⁴⁶ Az *Égető Esztert* Németh László az emberiségnek szóló legfontosabb üzenetének is szánja (*Üzenet az emberiséghez, 1964*). Alapvetően közös elvi és a regénystruktúrákat elemi módon szabályozó gondolati atommag továbbá mind Németh László, mind Márquez munkájában, hogy mindkét mű jellegzetesen a marginalizáltak⁴⁷: a (geográfiailag és társadalmi szempontból is) perifériára jutott-sodródott helyzetű emberi közösségek aspektusából veszi föl a maga elemi, a kiinduló s az emberiség egésze irányában táguló szemléleti irányait.⁴⁸

Ez pedig – ahogyan Gayatri Spivak, Homi K. Bhabha és itt-hon Szamosi Gertrud ezt a témát feldolgozó tanulmányai bizonyítják – tipologizálhatóan is a posztkolonializmus aspektusa. Azé a világé, ahol mindig két társadalmi szintér formálódik meg mind történeti, filozófiai, mind pedig irodalmi-esztétikai vonatkozásban. Az egyik az alárendelté, a kirekesztetté, a periferikus szituációba jutott emberi világé, a másik pedig a hatalomnak és az ezt biztosító külső (kívülről érkező) erőszaknak a „perem”, az alulsó lét fölé rendelt világáé. A cél ennél fogva mindkét írónál hasonlít az antikoloniális történéséhez és kultúrakutatóéhoz: „hogy felszínre hozza az alárendelt történelmét”.⁴⁹ Azokat a periferikus, alárendelt, marginalizált emberi csoportokat akarják regényeikben ők is „szóra bírni”, akikről Spivak a nevezetes *Szóra bírható-e az alárendelt?* című tanulmányát írta.⁵⁰ A perifériák, az embertani-társadalmi „végek” effajta írói fölvétele-főlemelése már önmagában azért is figyelemre méltó, mert – a ma hegemonnak felfogott – kulturális gondolkodás, a posztmodern egyes újabb elméleti útjai éppen a *peremről*, a szélekről kezdik szár-

⁴⁶ NÉMETHI László: *Tolsztoj emlékbeszéd*. In: no. 1130.

⁴⁷ Vö.: Gayatri Chakravorty SPIVAK: *Szóra bírható-e az alárendelt?* „Derrida [...] európai filozófusként megfogalmazza az európai Szubjektumnak ama tendenciáját, hogy a Másikat mint az etnocentrizmusához képest marginálist konstituálja...” Helikon, 1996. 4. 469. és vö.: SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 427, valamint Homi K. BABHA: *A posztkoloniális és a posztmodern*. Helikon, 1996. 4. 487., 502., 504.

⁴⁸ Vö.: SZAMOSI Gertrud, *uo.*

⁴⁹ *Uo.*

⁵⁰ Lásd: 47. sz. jegyzet.

maztatni az egész mozgalom eredetét.⁵¹ A „posztkolonialitás” fogalomnak a magyar viszonyokra vetítése ugyanakkor egyáltalán nem mond ellent egyes újabb keletű európai kulturális mozgásoknak, illetve az ezeket feltáró elméletnek. „Az országon belüli kulturális megosztottságot az ír, a skót, a walesi kultúrák angolfüggőségét egyre inkább a posztkoloniális jelzővel illetik.”⁵² A magyar kultúra XIX. és XX. századi többszörös függőségi viszonyai is erőteljesen vetik föl a hasonló tendenciák kitapogtatását.

A párhuzamok történeti pillérei

A nemzeti elszigeteltségből, a szellemi-történeti izolációból kitörés vágya mint Németh László egyik legfőbb gondolkodói és művészi gondolja, egész életművét feszítő problémája, aligha igényel külön bizonyítást. Hiszen egész írói pályája a Trianonban falak és árnyékok mögé rögzített nemzeti lét fölemeléséért, magára találásáért, az izolációból az európai történelem színvonálára: a „világcivilizációba” jutásáért születik meg. Már indulásakor megfogalmazza azt a mértékszabó irányt, hogy „a magyar mondanivalón át példaadó módon Európába is betörhetünk”. E gondolatának nem csillapodó vágya, a „szorongattatásból erényt kell csinálni” erőfeszítése vezet életpályáján mindvégig.⁵³ „A

⁵¹ Vö.: Hans Robert JAUSS: *Az irodalmi posztmodernség* (104), John BARTII: *Az újrafeltöltődés irodalma. A posztmodern szépprózája* (56), Carlos RINCÓN: *Borges és García Márquez, avagy a posztmodern periférikus centruma* (86), valamint Randall STEWENSON: *A posztmodern és a kortárs angol regény* (76). Valamennyi írás: in: *A magyar irodalmi posztmodernség*. Szerkesztette: Szirák Péter, 2001.

⁵² SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 418.

⁵³ BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: B. M.: *Érintkezési pontok*. 1974. 157., 158. A Trianon okozta történelmi sokkról mint a nemzeti izoláció, magány, szétdaraboltság egyik történeti okáról még az ezredforduló előtti évben is így ír a határon túli magyar író: „Amikor egy határral kettészelt faluban dalolást mimelve adták át álnópdalok drót nélküli távíróján a friss gyászhirot a tmeletésre úgysem engedett rokonságnak, azok már nem holmi szuverenitásokat

Nyugat idejében ez a feladat az ázsiai lemaradás felismerése, behozása volt – fogalmazza meg céljait az új közép-európai status quo viszonyai között –, a mi időnkben: a megváltozott országhatárok közt az elkábult öntudat, a tájékozódás, reagálás felemelítése, emlékeik átállítása.”⁵⁴ Az ő „szorongó tájékozatlanságára” az őserdőben utat vesztett, otthonkereső, „hazát alapítani akaró” José Arcadio Buendía kiütkereső erőfeszítése igen pontosan rímel. Mozgásirányaik közös ritmusában a hasonló történelmi paraméterek háttéréből (a közép-európai Magyarországról és a latin-amerikai Kolumbiából) hasonló módon felnyílalló történelmi kényszerek vektorai működnek. S mindkét íróra érvényes e vektorok poétikai átültetésének módjában az a legbelső tézis, hogy programját egyikük sem „csak az irodalomnak, hanem a társadalomnak is szánja.”⁵⁵ Márquez legnagyobb gondja, annak belső alapzatában, a történelmi akaratban a Németh Lászlóéval mélyen közös: „a „századokkal, ha nem évezredekkel mérhető távolságból” történő felzárkózást, kitörést akarja szűkebb népének és tágabb földrészének is a földhözragadt kiszolgáltatottságból, regénye így „megfelel a kontinens törekvésének, elérni végre a XX. századot, azaz e század történelmi, társadalmi, kulturális szintjét”.⁵⁶ Ehhez pedig mindkét írónak aktív hősökre van szüksége. A tehetetlenség, az izolálódás, az összefogni nem tudás erőt kell velük visszatartaniuk. A dél-amerikai földön már Asturias így kiáltott fel *Latin-Amerika nem válaszol...* című esszéjében az itt élő népek büszke bezárkózása és passzivitása ellen tiltakozva: „De azért meg kellene kérdezni ezektől az elképedt, felháborodott latin-amerikaiaktól, hogy ők vajon mit tettek azért, hogy országaik előtörjenek a homályból?”⁵⁷ Márquez a

szemérmesen takaró spanyolfalak, függetlenség-fitogtató kárpitok, hanem valóságos európai kőfalak voltak.” LÁSZLÓFFY Aladár: *Egy új erkölcsi érzékért*. Új Horizont, 1999. 2. 16.

⁵⁴ NÉMETH László: *Második levél a szerkesztőhöz*. In: N. L., *i. m.* (Lásd 45. sz. jegyzet) 1166.

⁵⁵ BELÁDI Miklós, *i. m.* 159.

⁵⁶ KULIN Katalin: *Utolsó Gábiel García Márquez: Száz év magány című regényéhez*. 1983. 475.

⁵⁷ Miguel Ángel ASTURIAS: *Latin-Amerika nem válaszol...* In: *Ariel és Kalibán*. (Lásd 12. sz. jegyzet) 445.

teljes regényét e (polifon és összetett jelentéskörű) „magány” legyőzésére szánja. Németh László csak tónusaiban fogalmaz más-képp az izolációval szemben az Adytól korábban már lényegi vonásaiban alaposan jellemzett „magyar Pokol”-ból. „Az irodalom az újjászületni akaró magyarság utolsó mentsvára, a Trianon utáni reménytelenségben az irodalom erkölcsi példája, egy nagy tettekre lendülés virtusa hozhat megoldást.”⁵⁸ S mindkét műbe beleíródnak az egyetemes emberiség útjának egyes alapkérdései is. Németh is, Márquez is (Németh Madách-esszéjéből idézve) „mintha a nemzeti fájdalom mind vadabban fűtött kohójából akarná az általános emberit kihevíteni”.⁵⁹ A Márquezt közvetlenül inspiráló élmény – alapszinten – ugyan szűkebb korának le-sújtó történelméből fakad (ahogyan Németh Lászlót is az újabb történelmi sorsfordulatok ösztönzik az *Égető Eszter* megírására): „Kolumbiát tíz éven át szaggatta a polgárháború, amelynek egyesek szerint száz, mások szerint háromszázezer ember esett áldozatul...”⁶⁰ De regényében e közvetlen tapasztalat indukciója mögött a földrész jóval mélyebb és teljesebb történetét jeleníti meg. Évszázadok tespedése, fizikai-szellemi kifosztása után egy azzal az erőfeszítéssel analóg áttörést a világcivilizációba, amit Németh László is programszerűen fogalmaz meg könyvében.

A Németh-regény születése idején a trianoni traumát: az ösz-szezsugorított, megbénított és izolációba kényszerített nemzeti létet már egy újabb vesztes világháború, az országra szabadult fasiszta diktatúra, a külső megszállás, kifosztás, a hatalmas emberveszteségek, majd Trianon második megerősítése, és e ro-mokra támaszkodva egy újabb diktatúra uralmának (rövidesen nyílt forradalomhoz és szabadságharchoz vezető) regnálása teté-zi. Mindez a történelmi motivációs halmaz mintegy harminc év távlatából kényszeríti ki Németh Lászlóból a pályakezdet alap-kérdéseinek írói újragondolását. Így lesz „az *Égető Eszter* a ma-gyar társadalmat áttekintő regény. Szereplőinek nemes és hó-

⁵⁸ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 158.

⁵⁹ NÉMETH László: *Madáchot olvasva*. In: N. L., *i. m.* (Lásd 45. sz. jegyzet) 1029.

⁶⁰ KULIN Katalin, *i. m.* 467.

bortos eszméiben a XX. századi magyar fejlődésvonal egyik meghatározónak ismert jellemzőjét is ábrázolni kívánta.”⁶¹ Márquez életművében a pálya nagy szintézisét – de már a korábbi műveket és sok elemében az írói indulást is – Kolumbia földjének gyarmati, diktátoroktól, nyílt vagy leplezett koloniális szándékoktól felforgatott világa lobbantja elő, szintén a helyzetértelmezés és a perspektívakeresés akaratán. Németh Lászlóhoz hasonlóan a kolumbiai író is akképpen vélekedik, hogy „a haladás ügyét csak a legmagasabb rendű művészet, irodalom szolgálhatja, ez Márquez meggyőződése és ebben osztozik a latin-amerikai elbeszélők legkiválóbbjaival: Julio Cortazárral, Carlos Fuentes-sel, Mario Vargas Llosával.”⁶²

A történelem megszólítása, megidézése, az elért civilizációs állapotok egyes korábbi históriai erővonalainak és legfontosabb tanulságainak tudatosítása a középpontba állított generációk révén mindkét műben kardinális szemponttá válik. A nemzeti történelmek belső mozgásaira figyelő írói szándékok miatt mindkét műre és alkotói törekvésre összegző erővel érvényes a *Száz év magány* egyik emlékezetes, a történelmi amnézia veszélyeire figyelmeztető eseménye, illetve az ebben kifejeződő jelentés: a történelmi tapasztalat folytonos fölemelése az aktuális históriai térbe. Jelképszerűvé nő az esemény, amikor „Macondó népe elvesztette történelmi emlékezetét, s ez abban fejeződik ki, hogy elvesztette álmait”.⁶³ Némethnél a folyamatos tanulás történelmi tényanyagában, a párbeszédnek históriai emlékképeiben, a város történetében, a generációk sorspéldázatában és az írók megjelenésének utaláskörzeteiben fejeződik ki a magyar történelem számos tanulsága. Élénk motívumként szerepel a regényben, ahogyan Eszter egész lényét intenzíven érinti meg a nemzeti

⁶¹ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 204. „...minden munkája közt, tanulmányait is beleértve, ez az, amelyben legvilágosabban fejezte ki világnézetét.” OLASZ Sándor: Németh László változó regényszemlélete. A Regényírás közben és az Égető Eszter. In: *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László.* Válogatta és szerkesztette: Monostori Imre. 2001. 258.

⁶² KULIN Katalin, *i. m.* 468.

⁶³ Jelcazar MELETYINSZKIJ: *A mítosz poétikája.* 1985. Fordította Kovács Zoltán. 471.

múlt iránti megismerési vágy.⁶⁴ A főbb szereplők küzdelmeinek horizontja pedig az utalások és a párhuzamok párbeszédben, monológban vagy narrációban kigyúló (hol tárgyszerű, hol metaforikus) képletein át – akárcsak a *Száz év magányban* – az egyetemes történelem közegébe emelkedik.⁶⁵ A magyar történelem szemrevételezése rendszeresen világtörténelmi koordináták között zajlik.⁶⁶

Németh László regénye csaknem ötven évet fog át az egymásra következő generációk történelemmel, természettel viaskodását megörökítő családrege nyitottabb keretei között, a Márquezé pontosan kétszer ennyi időtartamot. Az izolált helyszínnek marginalizált emberi közösségei mindkét műben egy-egy népcsoport (a nemzet és ezen át egy átfogóbb antropológiai allegóriát felsugárzó emberiség-csoport nevében) kísérlik meg a felzárkózást az egyetemes civilizációba. Méghozzá a külső értékek, a tudományos eszközök, a módszerek, a gondolatok és az eszmék fokozatos integrálásával, a külső erőktől szabályozott, a fölöttük álló hatalomból a korábbinál nagyobb (szellemi és praktikus természetű) létszféra elsajátítási akaratával. A közös céljuk egy – már az ezek birtoklására alapítható – értékesebb és az aktuális világ történelmi színvonalához emelt benső világ felépítése. Mindkét regényben egy-egy olyan, a férficentrikus ábrázolást mutató látszat ellenére is matriarchális szellemiségű család-szemlélet kerül a középpontba, amely az adott közösség kohéziós vagy katalizáló fókuszaként a szűkebb társadalom világát „archaikus” emlékezetű alapzaton, az első társadalomtagoló szinten, a nők és a férfiak világára bontja. S míg a nőkre a viharzó

⁶⁴ „Így lassan az apja öreg barátait s a hozzájuk tartozó kort is megismerte, amclyben maga is gyerek volt” (289.). „Olyan érdekes volt ebbe a messzi múltba érní, ahol ennek a három, annyira különböző sorsú embernek az élete egyszer csak összefonódott.” (293.) Apját figyelve „Eszter látta, hogy az egész múltja mozgásban van.” (295.) NÉMETH László: *Égő Eszter*. 1971.

⁶⁵ Eszter például olyan ívelésűnek látja az apja pályáját „mint azok a keskeny hajók, amiken az északi hajósok (a moziban látott ilyen filmet) a vikingek vágtak neki az Óceánnak.” (464)

⁶⁶ Vö.: NÉMETH László: *Égő Eszter*. 1971. 437., 448.

történelem itt megjelenített változásai közt az axiomatikus, szinte elemi antropológiai emberlét-feltételeket biztosító családi kohézió fénykörének, az „otthonnak” a megtartását és gondozását osztja (mint elemi civilizációs támasztékot), a férfiak világában, azok generációin át, a küzdelmeikben, hányódásaikban a világ korszerű új értékeiért való erőfeszítést jeleníti meg. Ez a küzdelem a fennmaradást és a fejlődést biztosító, a zárt társadalmi körön kívül már megteremtett vagy megszerzett második civilizációs támasztékért folyik.

III. A mitopoétika hullámain

Mítoszok kristályrácsa

A két regényben a legnagyobb izzással megjelenő szimultán jelentésbeli és poétikai értékpontokat elsősorban az ábrázolás homlokkerébe vont érintkező-hasonló történelmi alapzatok, valamint a két írói szemléletnek részint a klasszikus nyugati realizmustól (tipizálás, modellalkotás, részletezés) rengeteget tanuló, részint az archaikus emberi előidők kultúrájáig visszafutó, számos mitológiai és etnológiai vonással telített érdeklődése, a mindent átlátó igényű, mitopoétikai hajlamú írói látószöge határozzák meg. Németh Lászlónál ez a – már korai – mitológiai és antropológiai irányultság a pálya menetében többször is kicsúcsosodik, s esszében vagy regényben a saját jelent is értelmező igényű megjelenési formákat követel. Közismert például, hogy az *Iszony* első részének írásával nagyjából egy időben az író így méltatja Jung munkásságát: „a mítoszok nem haltak és nem halhatnak meg bennünk”.⁶⁷ A latin-amerikai regény történeté-

⁶⁷ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 201. Németh László és a régi görögség, illetve a mítoszok kapcsolatáról Ritoók Zsigmond, Kerényi Károly és Monostori Imre adnak alapos elemzést. RITÓÓK Zsigmond: *Németh László és a régi görögség.* (82–100.), KERÉNYI Károly: *Németh Lászlóról* (26–34.), MONOSTORI Imre:

ben, amelynek Márquez műve az egyik legjelentősebb kristályosodási pontja, a historizmusnak, mitologizmusnak, a társadalmi realizmusnak (a később mágikus realizmusnak nevezett) egymásba fonódását Meletyinszkij részletező és az újszerű vonásokat feltáró alapossgal mutatta meg.⁶⁸ A regényekben megnyilatkozó hasonló történeti és esztétikai vonások, a két író körbefogó világ szinkron impulzusaiból építkezve analóg módon, egy-egy olyan régió világát jelenítették meg a mítosz üzeneteit is magukba kódoló műalkotásokban újszerűen, „amelyek szubjektumát korábban az európai nagyhatalmakhoz fűződő alárendelt viszonyuk határozta meg.”⁶⁹ A mitologizáló minősítést is szabályozó alapelv szerint tehát olyan országok voltak, amelyek a posztkoloniális vagy arra emlékeztető állapot jellemzőit vi-selték.

Regénypoétikai szempontból a legizgalmasabb közös jegyek (a gondolatmodelláló stilizálás és szerkesztés több érintkező vonása mellett) javarészt az archetipikus tradíciókba néző esztétikai tartományban jelölhetők meg. Az eszmei és a szerkesztési irányok analógiája az archetipikus elemek rendszerében bontható ki legszemléletesebben. Mindkét mű gondolatterében igen nagy jelentőséget kap a mítoszi modelláció, a szerzők alapvető gondolatairól gyakran a – hol nyilvánvalóbb, hol rejtettebb – „mitológiai képek metaforája tájékoztat ősi és mélyebb tartalmát illetően”.⁷⁰ Márquez regényének mitopoétikai újítása a világirodalomban is rendkívüli. Az archaikumba tekintést Némethnél általánosabban a régi görögség, a folklór és a keleti tájékozódás talaján lehet elsősorban tetten érni, Márqueznél pedig a keresztény hiedelemvilágot is átítató (vagy mögötte élő) archaikus mítosztörténeti alapon, valamint szintén a folklór, és abban a színesbőrű-hagyatékek regisztereiben is. Ezeknek erővonalain Márquez „*Száz év magány*” című regénye mintegy szintetizálja a

„A mítosz tanít meg rá, hogy az igazi valóságban elférnek még az istenek is.”
(Németh László és Kerényi Károly) (101–125.) Valamennyi írás in: *Németh László-émlékkönyv*. Szerkesztette: Monostori Imre és Olasz Sándor. 2001.

⁶⁸ Vö.: Jeleazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 467.

⁶⁹ SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 417.

⁷⁰ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 200.

mitologizmus különböző változatait”.⁷¹ A régi görögség hatása nemcsak Németh László, hanem Márquez műveiben is – mint az alkotót a régi európai kultúrához fűző kapcsolat bizonyítéka – figyelmet érdemel. A kolumbiai író „már *Perzselt lombok* (1955) című kis novellájában egy mottóval az egész történetet Antigoné történetével állította párhuzamba... De nemcsak ez a mottó, hanem Márquez egész kapcsolata a görög mitológiával mutatja, hogy köze van a nyugat-európai modernizmushoz.”⁷²

A mitológiai „előidő”

A meghatározó, részben elemi epikai, részben archetipikus érintkezési pontokat a művek alaprétegeiben a két helyszín (lakóhely), a két fő nőalaknak és a férfiak generációinak jellemtipológiája, a településeket körülszorító külső erők természete, az egyszerre a jelen felé mozgó és a múlt irányába kitáguló időszemlélet és az ezekre épülő főbb képi és konstrukcionális motívumok adják. Az egyes analóg vonások között a különböző szempontokat fölemelő közelítési elveken különböző fontossági sorrendeket lehetne felállítani, aszerint, hogy a jellemek, a cselekmény vagy a gondolati koncepció szinkron vonásait kívánja-e előtérbe állítani az elemzés. A szimultán tartalmak számbavételének élére most mégis egy mindezeken kívüli, alapvetően mitopoétikai jellegű és az archetipikus párhuzamok mélységére rámutató mozzanat kíváncsodik. Mindkét mű ugyanis egy-egy homályos értelmű, indulatból (G. Márquez könyve), illetve ismeretlen érdekű kegyetlenségből elkövetett (Németh László műve), tisztázatlan szerepű és brutális gyilkossággal indul, illetve (az *Égető Eszter* esetében) mindjárt az első cselekményhullámokban

⁷¹ Jeleazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 479.

⁷² Uo. 469. Illyés Gyula pedig a *Gyász* Kurátor Zsófiájáról írja: „porhüvelyében antigonéi jellem támad életre.” „Balaton menti rékliben Ödipusz lánya futkos...” ILLYÉS Gyula: *Németh László: Gyász*. In: *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Válogatta és szerkesztette: Monostori Imre. 2001. 57., 58.

ilyen esemény jelenik meg.⁷³ Ezek motivikus és felhívó erejénél fogva mintha mindkét esetben egy civilizáció előtti kor düheivel, homályosságával terhelt világ archetipikus emberi „előidejéből”, az ember előtti lét barbár közegéből indulna el a cselekmény az emberi társadalmi szervezettség: a humanizált lét periódusába. „A világ... zagyva dolgokkal volt tele, úgy, mint az idegen udvarok dühös, harapós kutyákkal. S ezek az érthetetlen dolgok most öhozzájuk is betörnek.” „Anyuskát is elkapták azok az összefüggések, ő is ott hánykodik a zagyvaságban, amely Döméékkel zúdul a világra”⁷⁴ – érzékeli a lét kaotikusságát Németh művében az épp eszmélkedő Eszter. Ez a cselekménymozzanat pedig, akár a Márquez-regény indító gyilkosságában, a mítoszalkotó emberi gondolkodás elemi gesztusát ismétli meg. A mítosz alapvető tendenciája a maga harmóniakoncentrált időkonceptiója *előtti* létnek a kaotikussá és embertelenné minősítése, valamint egy olyan „globális világfelfogás, amely a kaotikus rendetlenség és szervezetlenség legapróbb elemeit sem engedi meg”⁷⁵

Prudencio Aguilar szerelmi sérelemből történő megölése, a dárdával torkon döfés motívuma és a Döme család véres-kegyetlen kiirtása egyaránt egy-egy ilyen előidőt szimbolizálnak. (Márqueznél előidőt fejez ki már a kiinduló motívum, a vérfertőző tartalmú házasság s az ezt megtorló szándékú jóslat is, ami „az egyazon fél (frátria) tagjai közti házasság” tilalmát idézi fel. Az ilyen házassági kapcsolat tagadása a mítosz által elképzelt szocium etiológiájában a káoszról való rendteremtés „első helyen álló társadalmi tényezője”.⁷⁶) A két gyilkosság mitopoétikai „elő-

⁷³ „Hármas rablógyilkosság a pusztán” adják hírré az újságok mindjárt a Németh-regény kezdőlapjain (22), s a még gyermek főhősre csután „a Döméék szörnyű története is ott várt [...] a fuksziás ablak s a behúzott függöny mögött...” (20.) NÉMETH László: *Égető Eszter*. 1971.

⁷⁴ NÉMETH László: *Égető Eszter*. 1971. 16., 42.

⁷⁵ Jeleazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 216. és vö.: uo: Az emberi lét társadalommá szerveződésének, a szocium kialakulásának analógiájaként, illetve modellizált változatoként „a mitológia alapértelme a káosznak kozmoszá szervezése, a kozmosz pedig már kezdetektől fogva tartalmaz értékrendi és etikai szempontokat.”

⁷⁶ Uo. 255. „Valójában olyan kötelék fűzte össze őket mindhalálig, amely a szerelemnél is erősebb volt: a közös lelkifurdalás. Unokatestvérek voltak.” GABRIEL GARCÍA MÁRQUEZ: *Száz év magány*. 1983. Fordította Székács Vera. 25.

időt” megjelenítő háttérfestő kontúrjaiból indul meg az új világteremtés, a behatolás a civilizációba mind a Buendía házaspár, mind a gyermekkorból a nagyobb ráébredések, a tudatosság idejébe érkező Eszter életköreiből. A gyilkosságok emléke mindkét műben időről időre visszatér, s mintegy mementóként lebeg a cselekményfolyamatok fölött. Folytonosan figyelmeztetve a létező valóság kontúrjain derengő jelenlétével az „eredeti szándék” (a civilizációba törekvés) permanens aktualitására, a „honnan jöttünk és a hová megyünk” kérdéseit ugyan állandóan feltevő, de az elemi tanulságokat is elfelejtő és új brutalitásokat teremtő világban. Prudencio Aguilar kísértetként bukkan föl átszúrt torkával a legváratlanabb helyeken és időkben a Márquez-regényben.⁷⁷ A Döme család emlékezte pedig az eseményre hátrautaló villanásokkal sistereg föl újra, több ponton is a könyv lapjain.⁷⁸ A család egyik leszármazottja mint a népi kolégium egyik legtehetségesebb diákja kerül az olvasó elé többször is a regény zárórészeiben. Méhes Zoltán tanárként náluk, „a Döméék osztályában érte el a legnagyobb eredményt”. Az archetipikus emlékezetű koncepcionális és kompozíciós hálózat ezzel az alapmotívummal csupán csak elindul a két regényben, később viszont egymással analóg módon, mintegy az archaikus mítosz „műfaji” jegyeit támasztva fel, több elemében is széleskörűen kiteljesedik.⁷⁹

⁷⁷ „Egy éjszaka, amikor nem tudott elaludni, Ursula vízért ment az udvarra, és a csöbör mellett Prudencio Aguilart pillantotta meg.” (27.) „De José Arcadio Buendía valójában már hosszú idő óta csak Prudencio Aguillarral tudott érintkezni. Prudencio Aguilar, akit már-már teljesen elporlasztott a mindent megőrlő halál, naponta kétszer eljött hozzá diskurálni.” (159.)

⁷⁸ Például: „Kinn a tanyákon sem hallani már, mint Dömécék idejében, gyilkosságról.” (502.) „A Reggeli Újság, mely ifjúkorában Döméék kiirtásával pezsdítette meg a várost, s később a függetlenségi képviselők kihurcolásával hozott lázba minden szívet, most körülményes rendeletekkel volt teli...” (104.)

⁷⁹ Laurent Jenny archaikus műfaji rekonstrukcióra vonatkozó megállapítása a mitopoétika több kutatójának megfigyelésével vág egybe: „A műfaji archetipusok bármennyire absztraktak legyenek is, nem kevésbé alkotnak textuális struktúrákat, s ezek mindig a szeme előtt lebegnek, aki ír.” Laurent JENNY, *i. m.* 30–31.

A helyszínek első arca: marginális centrumok

A meghatározó *helyszínek* – mint a sorsok, a generációk, a külső és belső ütközések szerkezeti fókuszai – poétikai és gondolati értelemben is magnetikus természetük miatt magától értetődően kínálják fel az egybevető vizsgálat számára a regényekre tekintő nézőpontok kilátóit. De csak elméleti értelemben, metaforikus jelentésben „kilátók” ezek a helyek: a regények geográfiai és szemiotikai terében nagyon is láthatár alatti, mélyen, szigetszerűen az Isten háta mögött, ismeretlenül elhelyezkedő település mind a kettő. S atmoszféráikban is ez a világvégi állapot tükröződik. „Csomorkány a vidékiesség magyar telepe, sok értékkel, nemes törekvéssel, de az erők elpazarlásával is, hóbortossággal, örült-séggel.”⁸⁰ A különböző, itt élő vagy ide keveredett szereplők közérzetéből is a településnek ez az arca bontakozik ki. Gyenes szerint „álmos, ronda hely”, Méhes is azt érzékeli, „hogyan van valami meleg, iszapszerű ebben a városban. Tán épp az, hogy a szorgalom, sebesség, az idő kikerülte.” S Lajosfalva vagy Szeghát szellemi-fizikai arcképe sem más: Lajosfalván Eszter „mint tenger alatti kagylóban”⁸¹ találja magát. Az elzárttság, a zsákutcászerű lét, a kilátástalanság materiális képletekben is megjelenik Csomorkány utcáin. A több nyelven beszélő Bozsó például egy zsákutcában lakik. „Csak Csomorkányon vannak ilyen zsákutcák s ilyen utcának fordított tűzfalak, amilyenre az ablaka néz.” Ez a helyszín-világ a magyarországi sorskérdések egyik sűrűsödési pontja is: Csomorkány és körzete az ország – de mindenképpen a vidéki Magyarország – történelmi tapasztalatainak modelljeként működik. „Engem persze ez a kis Magyarország érdekel közelebbről” – mutat rá az elemi írói szándékokra Égető Lőrinc. „Betörték a technika vívmányai, állomásokat építettünk, csatornáztunk, az országot azonban nem építettük meg. [...] Én az én kis körömben azt próbáltam” – rögzíti pontosabban csomorkányi modelljébe sűrített akaratának vektorait. („Magyarország maga is csak egy Csomorkány. Az aranykor emberét kell

⁸⁰ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 204.

⁸¹ NÉMETH László: *Égető Eszter*. 1971. 623., 624., 186.

kiköltetni benne...” – tervezi Méhes Zoltán is.) S mint ilyen természetű fókusznak, e városnak Közép- vagy Kelet-Európában, sőt másutt is számos mása van. Belső történései ezért rá-rácsillannak a világ egyéb „vidékeinek”, azaz periferikusabb régióinak a korszerű létbe csatlakozni akaró egyetemes erőfeszítéseire.

Márquez még magasabbra, eleve az ország fölé helyezi a maga modelljét, annak kolumbiai egyediségében is. „Maglehetősen érzékletes világmodellt alkot (Macondo falu képében), ez egyszerre »kolumbiai« és »latin-amerikai« (elsősorban), de részben egyetemesen emberi is.”⁸² Míg Némethnél ez a vonás inkább másodlagos, járulékos következmény, s nem a kiinduló írói program része, „Macondo alapítását és sorsát Márquez egyetemes szintre emeli”.⁸³ S mindkét helyszínen tanulékony és nagy képzelőerejű, a korszerű civilizációba tekintő emberek kísérik meg a lakóhely megalapítását (José Arcadio Buendía) vagy „újjaalakítását”, „újjaszervezését” (Égető Lőrinc). Annak minden tekintetben a kor színvonalára emelése a vágyuk. Miután vándorútra kélt népe már „olyan látványt nyújtott, mint egy csapat reménytelen hajótörött”, „José Arcadio Buendía álmodt azon az éjszakán: egy lármás város emelkedett körülötte, tükörfalú házakkal” – fogalmazza meg már regénye indító lapjain Márquez. A város megalapítása után pedig a főhős „a civilizációhoz” és a korszerű találmányok értékeihez akarja eljuttatni népét.⁸⁴ „Hihetetlen dolgok történnek a világban [...] Amott a folyó túlsó partján mindenféle varázslatos készülék van – mondja José Arcadio Buendía – mi pedig továbbra is úgy élünk, mint a tulkok.” S lényegében ugyanez a programja a tizenhét évvel korábban elkészült Németh-regényben Égető Lőrincnek, a legmarkánsabb csomorkányi korszerűsítőnek is. Ez a program a két író közös látószögéből meghatározóan alakítja ki a regények szellemi-formai konstrukcióját. „A nép felől, a tanyak felől építeni az országot. A hagyományt, a nép becsületet, ősi arcát az újkor nyújtotta lehetőség-

⁸² Jelcazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 470.

⁸³ KULIN Katalin, *i. m.* 475.

⁸⁴ Vö.: Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ: *Száz év magány*. 1983. Fordította Székács Vera. 15–19., 30.

gekkel megerősíteni...” „Ebből a pangó városból élő, virágzó várost teremthetünk” – visszhangzik át az *Égető Eszter*-ből a *Száz év magány* lapjaira is.

Macondo rajza ugyanakkor homogén: a megalapított lakóhely egységes és egyetlen centrum marad születésétől a pusztulásáig, száz éven át. Németh László „Macondója” viszont a csaknem ötvenéves történések idején három településből (lakóhely-láncból) áll össze egységes természetű fókusszá: Csomorkány, Szeghát és Lajosfalva elemeiből, amelyek súlypontjában Csomorkány áll. A három település különböző létszinteket jelző fokozataival a magyar regény helyrajzi fókusza így háromelemű szerkezetet mutat, ám mindháromban azonos, ha különböző mértékű is „a világ végére” vetett állapot. S azonos az Eszter és családja által belakott térben az ebből a helyzetből kikapaszkodni akaró vagy a lét adott kereteit átalakítani szándékozó vágy is. A Márquez-regény Macondót a maga őstörténeti háttéréből, az őserdőből kiszakadásától, vagyis emberi otthonná születésétől a végromlásáig mutatja be. Csomorkánynak és körzetének az „őserdeje” a magyar puszta és mocsár: Ady: *Az eltévedt lovas* című versének történelem előtti idejébe vesző belső hátszország dereng föl az események mögött. S a településnek erre az „őstörténetére”: környezetének még a természeti és a történeti határán álló állapotára is odavillan Németh László tekintete.⁸⁵ „Egy darab időtlen őskor, melyet a folyó húzott be s tartott fenn itt a népes városok s a megművelt földek között a lecsapolt nádasok, a hódos tavak, és kenderáztatók emlékéül” – írja le a város körüli táj egy részletét jelzésértékűen. S ez a regényekbe fogott emberi lét mögött álló archaikus-ősi aura mindkét szerző számára az emberi civilizációs folyamat természeti háttérének és hosszabb ívű történelmi alakulásának a felrajzolása szempontjából fontos. Ennek hangsúlyozása egyszersmind saját nemzetük történelmi lemaradottságának, mélyből a jelen idő szintjeire érkező sorsának, és ebből a helyzetből a jövőt áhító szándékainak árnyaltabb meg-

⁸⁵ „Annak is megvolt a történeti oka, hogy a mi városunk mért támadt. Eredetileg halász és kereskedő város volt. Itt volt a Hód-tó, abba a Tiszából is bejöttek a hajók, ott álltak a mai gimnázium alatt” (164. és vö. 164–165.) – magyarázza leányának Égető Lőrinc.

jelenítését szolgálja. Az ősi természeti vonások háttérével kontúrozott elszigeteltség hangsúlyozása mindkét helyszínkörzetben már alapszinten meghatározó írói figyelmet kap. Macondo őserdőbe vetett helyzete ebben a vonatkozásban önmagáért beszél, mint az az erőfeszítés is, hogy elemi összeköttetést létesíthesse nek a kivezető utakat elzáró mocsár mögött élő lakossággal. Ennek az átjáróját végül (jelképes erővel ebben a mozzanatban is) mégsem a kiútkereső férfiak, hanem a fia nyomába induló Ursula fogja majd megtalálni. Az első, és absztrakciós érvényű jelzést ugyanakkor José Arcadio adja, „amikor csákánnyal és baltával a vállán mindenkit felszólított: vágjanak utat közös erővel, hogy Macondo népe megismerhesse a nagy találmányokat”. A világgal összekötő hasonló kapcsolatot Csomorkánynak a vasút biztosítja, de Égető Lőrinc a megépítendő csatornákon át új vízi utakat is akar. (Macondo számára a vasutat Aureliano Triste létesíti majd.) Lajosfalva, Csomorkány, Szeghát történelem alatt ülő helyszíneiről Németh László e világot és környezetét jellemző mondatai fokozó, felhívó, folyamatosan tudatosító erővel tanúskodnak. „Olyan, mintha egy láthatatlan tengertömb alatt ülne”, az embert „nem a szabadság, hanem az elsüllyedtség érzésével veszi körül”. „Az ember úgy él itt, mintha a Góbi-sivatagban volna.” „Mintha vesztegzár alatt élne az ember, egy szigetén...”⁸⁶ „Csomorkány? Az a magyar lustaság köldöke” – jellemzi a regény meghatározó helyszíneit az író.

A gilgamesi gesztus

A két mű konstrukcionális erőrendszerének analógiáit is meghatározó, rendkívül fontos mozzanattá nő, hogy a két regénybeli hősök – a házak környékén a nők, a külső részeken a férfiak – jelentős energiákat fordítanak a lakóhely otthonosabbá és kor-

⁸⁶ „Csomorkányon mindig az volt a baj, ha az egyik kezd valamit, a másik mindjárt megorrontja, s megvan az ellenakció.” (397.)

szerűbbé tételére. Mind a közvetlen gyakorlati értelemben, mint pedig az átalakításokat célzó, az erre vonatkozó, és többnyire külső mintákat követő tervek szintjén. Esztert a százszor is idézett „egy pici édenkert a sivatagban” vágya vezeti, férjében pedig az kelt hasonló célokat, „hogyan tervezni, mérni, szerelni lehet”. Az idős gazda, Gyevi legnagyobb büszkesége, hogy „a csomorkányi tanyák egyetlen helyen csomósodtak össze faluvá, Gorzsán, s hogy ennek a falunak iskolái, orvosa, temploma, állomása, kirakója lett, azt mind ő talpalta ki”. A magasabb civilizáció irányába mozgó emberi akaratot ez a motívumkör alapszinten jeleníti meg, annak mintegy kompozíciós-stratégiai alternatíváját is adja.

A Buendíák, majd a bevándorlók segítségével Macondóban is mind lakhatóbb, városiasabb, „nagyvilágibb” intézmények épülnek. „Az alapítók vályog- és bambuszkunyhóit faredőnyös, cementpadlós téglapépületek váltották fel”, később megjelennek a fejlettebb városok intézményei is. „Macondo néhány év alatt rendezett és dolgozó falu lett, olyan, amelyet háromszáz lakosa még sohasem látott.” Németh Lászlónál a regénye középpontjába emelt családban Eszter nagyapja kezdi meg ábrándjait a város fölemeléséért. Majd (a többi újíto közül is kiemelkedve) apja, Égető Lőrinc folytatja azt, a maga – immár a teljes település létét átformálni akaró – nagyszabású terveivel. „Én az egész életemet a városomnak szenteltem” – mondja ki összegző érvénnyel, miután „*Javaslatok Csomorkány törvényhatósági város újjáalapítására*” címmel egybefoglalta terveit. A város történetét és jövőjét, több elemében, hasonló módon koncentrált és tanúságtevő szándékkal írja meg, ahogyan Melchiades tekercei tartalmazzák Macondo és a Buendía család sorsát. Az építés, tervezés, a civilizációba törés mozzanatai ezért már alapvonásaiban a Márquez-hősök generációival rokonítják törekvéseit és jellemét.

Macondóval szemben a magyarországi terepeken viszont minden csak részlegesen, csonkán vagy sehogyan sem valósul meg. Ám – ha a háborúban érik is bombatalálatok a települést – végképp nem pusztul el, megy tönkre és néptelenedik el, mint (a jóslat bekövetkeztével) a kolumbiai város, amely a regény utolsó

lapjain „már félelmetes por- és romtölcser volt a dühöngő bibliai orkán örvényében...”

A helyszínek második arca: globális térgömbök

A vándorlások irányainak metszéspontját is, mind az innen kifelé, mind az erre vezető utakon, ez a két regénycentrum adja. Az odaérkezések és az onnan elvándorlások műközéppontban álló, egymást keresztező dinamizmusának funkcionális rajzaiban is hasonló felfogást tükröz a két mű. Az ide érkezők általában mind hoznak valamilyen ismeretlen, új eszmét, gondolatot, technikai találmányt, művészetet, könyvet a gazdagabb, nagyobb világból. A *Száz év magány*ban a cigányok, az *Égető Eszter*ben a Wiesmayer család tagjai szerepelnek többek között ilyen funkciójú mediátorokként. Az innen elutazó pedig nemcsak a szomszédos településekig vagy az országhatárig juthat, hanem mind a két műben nagyon messzire is: ahogyan a teljes világ érkezik falaik közé a beköltözők, látogatók ide vezető útjaival, úgy szintén a teljes világ: távoli földrészek, városok lesznek a célpontjai az útrakelőknek.

Mindkét műben, Macondo és Csomorkány központtal, egy-egy olyan globális virtuális térgömb képződik meg tehát, aminek fókusza körül az egyetemes lét forog. A külföldi városok metonimikus struktúrája Némethnél és Márqueznél is a globális szemléletű létnek (a sokrétegű és teljes civilizációnak) az átfogó térszerkezetét adja. „Alig vesszük észre, hogy az a kis, ki-tudja-hol-van helység, Macondo, lassacskán a világ legfontosabb pontja lesz” – írja a *Száz év magány* értelmezője.⁸⁷ S hasonló érzésünk támad Németh művének olvasásakor is. Az írói utalásrendszer szinte az egész glóbuszt Csomorkány köré rajzolja: Afrika, Amerika, Ausztrália, Japán kultúrájának, társadalmi életének motí-

⁸⁷ KULIN Katalin, *i. m.* 474.

vumai keringenek többek között e tércentrum körül.⁸⁸ A két írói szemlélet ugyan provinciális fókuszokból néz, de éppen azért, mert a provincialitás feloldása a célja: az univerzális koordináták közötti tér és idő, valamint az elmaradott két szűkebb világ között a különböző (utazó vagy olvasó, tanuló) személyiségek valószínűleg vagy virtuálisan mozgó érintőin keresztül számos kapcsolat, átjáró, közeledési ösvény képződik meg. A Németh-regényben ilyen például Máté Józsi angliai útja vagy a Wiesmayer család tagjainak gyakori külföldi utazásai, s az állandó utalás-impulzusok is az egyetemes civilizációval létesített korábbi vagy aktuális kapcsolatokra utalnak. Wiesmayernének Bécsről, Dél-Tirolról, Meránról, San Remóról voltak emlékei, a családhoz közel álló nyelvtanárnőnek franciaországi panziókról. Décsi Feri Rómában, Viareggióban hangversenyezett, Lőrinc útja Ausztriából Rómába, majd Venezuelába vezet, Kotormán, a magyar világ periferiájára vetődött festő valamikor Párizsban tanult. Márqueznél több szereplő származik Európából, vagy utazik nagyvárosaiba. Gaston Belgiumból jön, a városból az utolsók közt távozó tudós Katalóniából. A Macondóban született José Arcadio viszont az egész világot bebarangolja, még egyik utolsó leszármazottja is Nápolyba vágyik. Ez egyszerre emeli föl az eldugott települést és az ottani életet egy emberiség szintű kulturahálózat figyelmébe, teszi a földön létező civilizációs kozmosz részévé, és mutat rá az elérhető vágyak, a közvetlen átjárhatóság esélyeire s pályáira is. Egyszóval arra az egyik legfontosabb írói célra, hogy a világból kiszakított peremállapot s az elmaradottság sehol sem szükségszerű. A repülőgép, a modern zene, a mozi, a fényképészet mint a civilizáció közös új értékei kerülnek bele mindkét regény szereplőinek életébe. A csomorkányi leányo-

⁸⁸ „Úgy érzi, ha Afrikában várnák őt trópusi ruhában, ugyanezzel az otthonossággal és clókelőséggel szállna le...” (189.) „Ha egy néger betanít egy majmot, hogy a kölykét ringassa, meghatottan mosolygunk rajta. Mért neveléses, ha én egy dinamót tanítok meg rája?” (302.) „Nézze meg: az amerikai farmerek egy kicsit magasabb színvonalon állnak, mint a mi parasztockáink...” (304.) „A rossz veséjűek Japánban, Ausztráliában mind így kapkodnak a levegőért...” (465.) „S ha más osztályon kezd, tán a szemüveges pápua lesz az első benyomása.” (616.) „Ha néger fűknek hólabda módszerrel tanítják a vegytant, akkor fog az aranykor beköszöntené.” (645.) stb.

kat pesti táncitanár tanítja a tangóra és a vansztepre, a Buendía leányokat Pietro Crespi. Ezt a kulturális nyitottságot mindkét regény elemi emberi szükségletnek fogja föl.

A mítoszi szerkesztés logikájára vall (ugyanaz a motívum a koncepcionális pólus hol pozitív, hol negatív sarkára kerül), hogy ebből a külső, tágabb világból érkeznek a belső arányokat megbontó fenyegetés, a háborúk, illetve az ezeket kiváltó okok erői is a két helyszínre. S az is a mítoszokéra emlékeztető vonás, hogy mind Macondót, mind Csomorkányt a társadalmi eredetű csapásokon kívül olykor természetiek (köztük elemek támadásai vagy betegségek) is pusztítják. Macondót özönvíz, álmokór, szélvihar, Csomorkányt aszály, talajvíz és árvíz.⁸⁹ Ezek is folytonosan az újjáépítés erőfeszítését követelik. A háború utáni Csomorkány, illetve az özönvíz s a banántársaság távozása utáni Macondo ezért hasonló képet mutat.

A „ház” mint világfókusz

S ha a két város az írói ábrázolásban az ott élők (s az olvasó) számára is az átlátható világ közösségi létének a fókusza, akkor a két településnek és az őket körülfogó mindenségnek is a mikroszintű centruma, e művekben különleges poétikai súlypontot képző eleme: a „ház”. Az otthont adó „ház” ezért mindkét regényben, a szereplők és a cselekményvezetés szempontjából is visszatérő és meghatározó térfókusz. Az anyai-családi ház, mint Csomorkány és Macondo eleven létének eszmei és motorikus centrumai formálódnak központtá. Mindkettőn rokonok, vendé-

⁸⁹ Kifejezetten a Márquez-mű szellemiségébe és stílusába illeszthető sor Németh Lászlótól, amikor a talajvíz vagy az árvíz betörését festi le: „Húsvétját, épp virágvasárnapon, Égető szobájában feltört a víz. Kinn a határban is víztükrök fölött reszketett megint a fény, arra azonban senki sem gondolt, hogy a deszkapadlót is feldobhatja a talajvíz, s apuskának egy reggel téglákon kell kiugrálnia.” (307.) Hasonló atmoszférát sugall ez a sora is: „az árvíz, mely Égető nagypapa szőlejét megnyomta, nagyobb csapás volt feléjük a háborúnál.” (469.)

gek hosszú csapatai vonulnak át, a hősök innen indulnak el, többször itt is születnek, ide térnek vissza, itt töltik gyermekkorukat, itt szövik terveiket, itt vannak szerszámaik, játékaik, kísérletező eszközeik, s többen itt is halnak meg közülük. Itt élnek az egymás sorsába fonódó generációk, a házakon keresztül áramlik át az ötven, illetve a száz év történelme. A ház „szimbólumában” tehát mind a két műben – fizikai és filozófiai vonatkozásban is – „az élet folyton változó arcába tekintünk: az egyik mondat szíven ragad, a másik megnevetet, nagy szerelmekről és tántoríthatatlan aszkézisről olvasunk... tárt kapujú, vendégekkel teli otthonról és némaságba merülő, pusztuló házról.”⁹⁰ Kulin Katalinnak e márquezi házat jellemző sorai tisztán ráve-títhetők Eszter csomorkányi otthonára is. S a ház maga is változik az időben: alakul, bővül, és romlik, pusztul, azaz követi a külső sorsok, folyamatok, a jellemek, a magányból kitörés kísérleteinek dinamikáját: sikerét vagy kudarcát. Nem más tehát a két regénybeli ház, mint archetipikus kontúrokkal megrajzolt szakrális világfókusz, „a lét köldöke”, benne az anyával (az aszszonnyal), a ház emberi másával, alakítójával, otthonosságának feltételével és bizonyítékával: Ursulával és Eszterrel. (Az ellenkező szemléleti pólusból a két ház ezeknek az anyai otthonteremtő erőknél a tárgyiasult megjelenése a regényekben.)

Minden más asszony csak keresztülfut, vendég, átmeneti lény, halandó ebben a házban, kivéve őket. Amikor férje elvándorlásra akarja kényszeríteni a családot a macondói házból, Ursula hajthatatlan marad. „Nem megyünk el – mondta. – Itt maradunk, mert itt született a gyermekünk.” Eszter a regény zárópillanatáig benne marad a csomorkányi házban, feldajkálni a talán mégis lehetséges civilizáltabb jövőt. Ursula halálával a ház végső pusztulása is kezdetét veszi. A ház, a falu, Ursula és az emberi lelkekben kigyúlt lázadó erő elhamvadása egymással párhuzamos folyamatok a márquezi műben. Ursula halála után Második Aureliano ugyan „megpróbálta kitataroztatni a házat, hogy eladhassa, de a pusztulás oly makacsul befészkelte magát, hogy a falakról nyomban lehullt a vakolat, mihelyt kimeszelték őket, és

⁹⁰ KULIN Katalin, *i. m.* 475.

nem volt olyan sűrű habarcs, amely útját tudta volna állni a padlón áttörő konkolyoknak és a gerendákat rothasztó borostyánnak.” Eszter életében a már korábban is sokaknak menedéket adó ház, a maga fizikai valójában megmarad ugyan, a benne élő emberi kör: a család hullik viszont – a maga meghittségével és problémáival együtt – szilánkjaira. „S az élet romboló hatása végül még azt a paradicsomot is szétlöki, amelyet a családjától elhagyott asszony családpótlékkul odavett barátokból épít maga köré.”⁹¹ De ebbe a házba kerül a mű végén, születése után az újszülött is – az unoka –, akit anyjától elhagyva Eszter kezd fölnevelni a jövőnek. A ház és az anya (őszanya) tehát egyszerre egymás feltételei és szinonimái e regényekben. A matriarchális aspektus megtestesítő személyeinek, illetve a lét fedezékének mindkét regényben archetipikus jegyeket felidéző variánsai.

IV. Magányok és lázadások a nemzet és az emberiség szintjén

A „magány” szindrómái

Az egyik legfontosabb, a jellemelekben élő, a felgyülemlett történelmi negatívumokra is mutató közös motívum, hogy a „magány”, illetve annak – e sajátos jelentéstani közegben értett – változatai: az elzárttság, a bezárkózás, a másik emberhez (embercsoporthoz) érzelmekben, szellemiségben eljutni nem tudás létállapota, a cselekvésképtelenség meghatározó emberi tulajdonságként jelenik meg mindkét műben, sőt írói világban. A közösséget sújtó nagyobb, a háttérbeli, a társadalmi, az állami, a nemzeti izoláció ölt e motívumban sűrített irodalmi formát. Vagyis ennek a tágabb, a sajátos történelmi feltételek között ki-

⁹¹ OROSZ László: *Németh László: Égető Eszter*. In: *A minőség forradalmára*. In memoriam Németh László. Válogatta és szerkesztette: Monostori Imre. 2001. 244.

alakult lélektani-antropológiai állapotnak az esztétikai irradációja jelenik meg hangsúlyosan a két regény világban. „Az egyetlen igazi veszély, amire Márquez figyelmeztetni akar, könyvének címében már benne van: a magányosság. A *Száz év magány* minden filozofálás, minden eszme-futtatás nélkül a társtalanság, az egymástól való elidegenedés keserves folyamatát, gyilkos következményeit tárja föl” – írja Kulin Katalin a könyv utószavában. A Márquez-mű sok hőstét kínzó örökségként gyötri az emberi kapcsolataikat szétszakító magány. (José Arcadio és Ursula fiai már gyerekkorukban „a magányba menekültek”. Apjuk, José Arcadio „idegenül állt a fiaival szemben, részint mivel a gyermekkort a szellemi fogyatékoság korszakának tekintette, másrészt mert mindig teljesen belemerült a saját hóbortos spekulációiba.” A szép Remedios is „elhagyatottan bolyongott a magány sivatagában”. Aureliano Buendía ezredes élete utolsó szakaszában „keresztrúddal zárkózott be önmagába, s a család végül már úgy gondolt rá, mintha meghalt volna”). Égető Eszternek már fiatalkorában szembe kell néznie a létnek a magány veszedelmei felé mozgó természetével. „Minden jár, bolyong a világban: minden dolognak megvan a maga útja. Seregeknek látszanak, s mind maguk vannak” – tudatosítja magában a felismerést, épp apja nagy terveinek megismerése után. Ami Eszter és a változást sürgető hősök álmait is leginkább szíjjeltépte Németh művében, s amiről Méhes Zoltán (a szerző képmásaként is) gyakran beszélt, „a belátáshiány, az agyvelők összeférhetetlensége, az esztelenség”. Ezek miatt lett pusztá illúzió a lét szabadságának nagy akarása is a csomorkányiakban. Éppúgy eltévedtek benne, mint Márquez hősei előbb az őserdőben, majd az individuumok darabokra hasadó, magányos céljai között. Eszter életének az egyik legnagyobb konklúziójaként ismeri fel, hogy „az övéi rosszul éltek a szabadságukkal. Szabadság, szabadság, követelték, de abban a szabadságban is eltévedtek, ami megvolt nekik.” Németh László kitörése a magyar magányból, s nemcsak e regényében, hanem szélesebb alkotói törekvésében is, szintén a nemzeti elszigeteltség ellen fellépő, a változtatni akaró aktivitás és az egyetlen civilizáció irányában keresi meg útjait. Legtöbb emlékezetes regényhőse: Boda Zoltán, Kurátor Zsófi, Kárász

Nelli és részben Kertész Ágnes – s ennek része az erotikától, a nemiségtől való irtózás vagy tartózkodás is –, mind a magány árnyékában élnek vagy viaskodnak vele, próbálják meg legyőzni kísértését.⁹²

Latin-Amerika „magányáról” mint a földrészt elmaradottságát részben magyarázó, de a pusztító történelmi ütlegek alatt kialakult tulajdonságról Márquez előtt többek között Miguel Ángel Asturias festett ezekre a lélektorzító feltételekre is rámutató képet. A magyar történelem utolsó száz-százötven évének összefüggésében pedig Körösesy András mutatott rá tudatosítón (a kutatások szerint már a XIX. századtól általánosan érzékelt) bezárkózás, izolálódás negatív tartalmaira. „Ezeket az országokat mindig is diktátorok kormányozták, a föld urainak jobb volt, ha az országaik elszigeteltségben, elzártságban élnek... [...] A latin-amerikaiak ekképp szüntelen magánynak, fogságnak voltak alávetve – börtön az otthon, börtön a város, börtön a haza – így ehhez a rendszerhez igazították pszichológiájukat... igyekeztek megőrizni a zajló életből kirekesztettek helyzetét” – írja Asturias. Ítéleteinek a magyar kutató írásából mindennek szoros párhuzamai nyilatkoznak meg. „A szociológusok által kimutatott – más országokkal összehasonlítva – magas individualizmus, atomizáltság, a szolidaritás gyengesége, a politikai közösségtől való elidegenedés, politikai cinizmus... a *borúlátó mentalitás* például a magyar jellem már több mint egy évszázadot átívelően megfigyelt, megfogalmazott jellegzetessége” – összegzi tanulmányában. Körösesy András szintézise többek között Széchenyi, Szekfű Gyula, Prohászka Lajos, Bibó

⁹² „...elismeri ugyan, és ábrázolja is, hogy az egyes ember sorsa lehet a magányosság a társadalomban (Gyász, Iszony, Szörnyetegek)...” CS. VARGA István: „A művészet akkor is varázslat, ha az ember realista” *Németh László realizmusfelfogásáról*. In: *A minőség forradalmára*. (Lásd 91. sz. jegyzet) 266. „Idegenség- és magányosságérzést fejez ki egész lénye... Áttörhetetlen az egyéni lét és megmásíthatatlan...” – írja a sorsát alakítani kezdő Kertész Ágnesről is Béládi Miklós. Ezt akkor győzi le, amikor „elnémítja magában a föltörni készülő világuidegenség-érzést.” Ugyanígy „Boda Zoltánnak föl kell ismernie, hogy világuidegensége impotenciájának következménye.” BÉLÁDI Miklós: *Németh László*. In: *A magyar irodalom története*. VI. Főszerkesztő: Sötér István. 1966. 522., 523., 504.

István, Gombár Csaba és Hankiss Elemér megfigyeléseire támaszkodik. Az *Égető Eszter* szempontjából munkájából külön is kiemelendő, hogy „Prohászka »A vándor és a bujdosó«-ban (1941) a magyarság »ősi finitizmusáról« írt, ami a rejtőzködésre és elzárkózásra, a szűkös, de biztos és állandó élet pusztja megőrzésére és fenntartására való hajlamot, a védekezésre, határoltságra, lezártagra való törekvést jelenti.” Prohászka Lajosnak ezt – a Budapesten, a Danubia Kiadónál megjelent – munkáját vagy annak következtetéseit Németh László is ismerhette.⁹³

A Németh életidejében Magyarországon átcsapó történelmi hullámzások iránya tehát az Asturiaséban vázoltakhoz hasonlóan negatív célpontok felé mozog. A latin-amerikai író által megrajzolt helyzethez – ha az itteni történelmi szituáció nem is vág egybe az övével – ezért húzhatók érintők a korabeli magyar világból. A magyar arisztokrácia egy jelentős részének Trianont elősegítő viselkedésétől, a vörös-, majd fehérterrortól az ország feldarabolásának traumájáig, majd az erre ránövő új katasztrófákig, és a nemzeti szintű pszichikai deformálódásokig fokozódik a személyes biológiai létbe visszahúzódás kényszere a történelem nyomása alatt. Asturias a latin-amerikai földrész magányát, az itt élő népek viselkedésének oldaláról úgy mutatja be, mint a saját fájdalmaiba, sértettségeibe zárkózás, a narcisztikus, a tehetetlenségre öngazolást kereső énkép velejáróját. (Az izolálódás veszélyének a kimondásában gondolatainak már számos előzménye volt a latin-amerikai esszéiben.) A társadalmi és egyé-

⁹³ Miguel Ángel ASTURIAS: *Latin-Amerika nem válaszol...* In: *Ariel és Kalibán*. (Lásd: 12. sz. jegyzet). 444. Fordította: Scholz László; és KÖRÖSÉNYI András: *A magyar politikai rendszer*. 1998. 26. és vö.: *A kommunista időszakban*, aminek kezdetét Németh László is ábrázolja regényében, a negatív közérzet még tovább romlott. Az emberek „visszahúzódtak a magánélet sáncái mögé. A család maradt szinte az egyetlen közösség, amely többé-kevésbé autonóm maradt. [...] A politikai azonosságtudat intézményeinek szétzúzása utáni évtizedekben fokozatosan maga az azonosságtudat is veszített erejéből vagy egyenesen elhalt. Magyarországon az 1970–1980-as évek fordulójára Európa egyik legindividualizáltabb társadalma jött létre.” (23.)

ni fejlődés legfőbb gátja mindkét helyen a két író által „legyőzni” akart passzivitás, a tehetetlenség, az akcióhiány.⁹⁴

Torzulások és lázadások

Németh Lászlónál a hamis, korábról részint a kultúrfölnyben tetszelgő, részint pedig a nemzeti sorscsapások fájdalmaiba temetkező *inaktív* nemzetkép bírálata szólal meg hasonló húron, a meghaladás, a felülemelkedés igényével, számos esszében és szépprózai műben. Mindkét szerzőnél az alapvetően a nemzeti horizontok között kifejezett közösségi létre épül rá az univerzális-globális antropológiai tartalom is. Márquez és Németh is (most a dél-amerikai író regényéről írt jellemzést emelve ide) „elsősorban nemzeti modellt kínál. Ez a modell egyrészt kidomborítja az élet, a lelki alkat, a politikai helyzet, az ismétlődő főbb szerepek, bizonyos nemzeti vagy egyetemes emberi invariánsait, másrészt a latin-amerikai fejlődés történelmi dinamikáját, az emberi jellemek evolúcióját...”⁹⁵ A magyar viszonyokból fölemelkedve a Németh-mű koncepciójában hasonló történelmi modelláció írható körbe. Méhesnek az ember globális érdekeire mutató gondolkodásában az univerzális és a nemzeti érdek szétválaszthatatlanul fonódik egybe: „Minden azon múlik, hogy tud az emberiség a jólétével élni. Az egy emberiség most már meglesz, a kis népeknek itt lehet szerepük. Megcsinálni az embert is hozzája.” A magány és tehetetlenség önemésztő állapotának kí-

⁹⁴ Vö.: uo. 446., és BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 183. A korabeli kritikában a magány szimbolikájával kapcsolatos veszedelmes nemzeti vonást Pap Károly így érzékeltte kitűnően: „Kurátor Zsófi gyásza, a falu gyásza és az egész magyarságé. Ennek az országos gyásznak a mélyén – én legalábbis így értettem – ugyanaz lakik, ami Kurátor Zsófi szívében: ugyanaz az övét szeretni nem tudó rossz lelkiismeret, amely csak a góg és hiúság gyűlöletével tekint a tükörbe és a világba s nem magába szállással, őszinteséggel.” PAP Károly: *Németh László: Gyász. 1n: A minőség forradalmára.* (Lásd 91. sz. jegyzet) 61.

⁹⁵ Jeleazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 470.

sértése nem terjed ki ugyan valamennyi szereplőre Márquez és Németh műveiben, hiszen épp ennek a magatartásnak az áttörése a céljuk, épp ennek ellenpólusából rajzolják meg hőseiket. De azok jelentős rétege testesíti meg azt a lelkükre ülő terhet: a meddő bezárkózás helyzetét, a kiúttalanságot, aminek meghaladása avagy kimozdítása mindkettőjük alapvető írói célja.

A magánnyal sújtott hősökkel szemben mind a két műközegben az aktivitás extrovertált alakjai állnak. Ám az ő figurájukat is számottevően árnyékolja be – sorsuk különböző szakaszaiban – a magány, illetve a lelki-szellemi bénaság hálóiiba zuhanás fenyegetése. Lélektani alkatukban tehát polárisan szerkesztett személyiségek az aktív hősök is. Bennük az uralkodó társadalmi állapotok és a belőlük kitörni készülő szándékok kettős, ambivalens egysége nyilatkozik meg. Az aktív, nagy álmokkal a történelemben lépő hősöket – mind a két regényben – sorra a kudarc, az elmagányosodás várja. „Akikben tényleg mocorog valami: nemezebb indulat, igazi tehetség, azok lemaradnak, azok élete eltorzul, félresiklik. Csomorkányon egész gyűjtemény van belőlük: Hallgató Sanyi, az irodalmár, Bozsó, a tanár, Gulácsy, az ásvány- és népdalgyűjtő orvos.”⁹⁶ A külső szemlélő számára is sokszor elsősorban a hóbortosságuk szökik szembe. „A »belátás« és az »örültek«, az »örültség« – Németh László így állítja szembe Esztert az élete álmát elrontó férfiakkal”⁹⁷ – írja Orosz László. (A regény eredeti címe közismerten *Örültek* volt.) Az *Égető Eszter* legemlékezetesebb szereplői éppen úgy viszonyulnak mégis a teljesebb élethez, ahogyan azt a márquezi hősöket jellemző sorsképlet fogalmazza meg. „Vállalkozásaik mind csődbe jutnak, nemegyszer esztelenek is, mégsem tagadható, hogy megszállott erőfeszítéseikben mindig feltalálható a hősiesség legfőbb eleme: önmaguk teljes odaszánása.”⁹⁸

Németh magába zárkózó, kariatida-nőalakjai – fordított arányokban – de szintén kettős lélektani szerkezetben, hasonlóképpen hordozzák a bezárkózás perspektívatlanságát, de a lapos és a kilátástalan környezettel szembeni tiltakozás gesztusát is. A

⁹⁶ OROSZ László, *i. m.* 249.

⁹⁷ Uo. 244 és vö.:

⁹⁸ KULIN Katalin, *i. m.* 476.

kettősségek között lelki természetük a *lázas* és a bizarr, a paradox „eredményekhez” vezető *izolálódás* pólusainak magnetikus terében alakul, mint több Márquez-hős jellemrajza is. Se Kurátor Zsófi, se Kárász Nelli lénye nem keveredik az arra érdemtelennek tekintett emberi léttel, ám a halál árnyéka lengi mindkettőt körbe a nemzedékek létét meghosszabbító, föl vállalt párkapcsolatok, a szerelmek és a gyermekek helyett. A magány lázadó fenségét ők a nemlét variánsaként hordozzák magukban. A *Gyászban* Kurátor Zsófi ugyan különbnek látszik, mint a falunak az élet nyers törvényei szerint élő lakossága, de gyászának komor fenségében éppúgy elveszíti gyermekét – a jövőt –, ahogyan az ősi közösségüktől elszakadó, elvándorló s a magány csapásától megszabadulni képtelen Buendíák is utolsó sarjukat. Kurátor Zsófi alakját, több Márquez-hőshöz hasonlóan, jellemének több szélsősége „beteges különccé torzítja... szép tartásában az örület lappang, a megszállottsággá ferdült erény pusztítja benne a természetes érzést, az élni akaró ösztönöket.”⁹⁹ S Kárász Nelli is „viszolyog az élet érintéseitől és az emberekhez fűző kapcsolattól: legszívesebben tiszta magányban élne... elzárja magát a világtól, és becsülni is azokat az embereket tudja, akik teljesen kitöltik saját egyéniségüket.”¹⁰⁰

Márquez *Száz év magányában* a szép Remedios e Németh-nőtípusok jellembeli tükörképe. Ő – mielőtt ténylegesen is az égbe megy a sem szépségének, sem érzékeinek nem való föld helyett – a személyisége és teste csodájától örületbe kergetett férfiak és az egész nemzetség számára meddő létével és hiábavaló csillogásával csak pusztulást okoz maga körül. Ő is, akárcsak Kárász Nelli (ezért is illeszthetők rá Béládi Miklósnak a Németh-hőst jellemző szavai) „szűzies természet”, „az élet érintéseitől utálkozik, iszonya az emberszenny, a »világgpiszok« elleni tiltakozást fejez ki.”¹⁰¹ Ennek a létidegenségének köszönhető,

⁹⁹ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 175.

¹⁰⁰ Uo. 197. „Úgy érzi, valamilyen ellatyakosító iszapban hentergetti meg tisztaságát ez az emberi kapcsolat.” KIRÁLY István: *Németh László: Iszony*. In: *A minőség forradalmára*. (Lásd 91. sz. jegyzet) 198.

¹⁰¹ BÉLÁDI Miklós, *i. m.* 202.

hogy (miképp Zsófi és Nelli arcára is ráborult a fekete fátyol) „az idegenek és Macondo számos őslakója hitelt adtak a legendának, amely szerint Remedios Buendíából nem a szerelem, hanem a halál fuvallata árad.”

Égető Eszter alakja viszont nemcsak gyerekeket szülő és felnevelő természetességével, hanem az egész környezetét gondozó anyai ösztöneivel, tanulni akarásával, az életre, a kultúrára, a különböző sorsokra és a történelem változásaira nyitottságával, valamint folytonos aktivitásával is ennek a magányba temetkező emberképnek adja nagyszerű ellenpólusát. Egész léte, lénye, minden fizikai és szellemi sugárzása a személyiséget és a környezetet romboló magány szörnyetege ellen működik. „A szolgálat jósága” vezérli, „megértése mindannak, ami emberi”. „El nem lankadó erő hevíti éveit, hogy munkalázásával otthont és védelmet teremtsen maga körül. Magát másokért föláldozó harmonikus lény, életét az áldozat tölti be. Soha nem reked kívül az életen.”¹⁰² Jellemvonásaival ugyanazt az emberi modellt testesíti meg, akárcsak a *Száz év magányban* Ursula. Mindkettőjükön a regényekben tükrözött összes, a több generációt érintő emberi történés gazdagon és az ember általános és elemi érdekköreit továbbgyűrűztetve áramlik át. Ursula például – mert a család minden egykori tagjának emlékét fejében őrizte – megöregedve még azokkal is örömmel társalgott, „akik nemcsak rég halottak voltak, de soha nem is éltek egyszerre. Ágyában ülve, hamu borította hajjal, arcán piros kendővel, Ursula boldogan fogadta a nem létező rokonokat, akiket a gyerekek a legapróbb részletekig lefestettek előtte, mintha valóban ismerték volna őket.”¹⁰³ Mindkettejüket, szűkebb családjukon és tágabb környezetükön át, az emberiség körülöttük élő csoportjainak emelése, szolgálata vezeti. Ez a már-már mitikus fényű küldetésvágy egyikük természetes személyiségével sem ellenkezik, sőt éppen ez biztosítja személyiségük identitását és belső harmóniáját. „Égető Eszter nem

¹⁰² Uo. 202., 204.

¹⁰³ Jellegetes kép Ursula házának vendégszeretetről az alábbi is: „A házat... elárasztották az ismeretlen vendégek, a tivornyázás verhetetlen világbjainak, muszáj volt hálólhelyiségeket építeni a patioba, megnagyobbítani az ebédlőt, a régi asztal helyett egy tizenhat személyeset venni, új étkészlettel és evőeszközökkel, s még így is csak felváltva ülhetek le az ebédhez.” (257.)

rekeszti ki magát az életből. Legfőbb vágya az, hogy a közelébe kerülő emberek számára boldogságot, paradicsomot teremtsen. Ez lenne az ő boldogsága, az ő paradicsoma is.”¹⁰⁴ Ursula legtöbb álma szintén, minden romlás ellenében, e belső paradicsom megalkotása, és a krízisek utáni újjáépítése körül forog. „– Most majd meglátjátok, ki vagyok én – mondta, amikor megtudta, hogy életben marad a fia. – Kereshettek még egy ilyen szép és vendégszerető házat, mint ez a bolondokháza!” S benne is éppoly eleven, még idős korában is, a tanulás szenvedélye, mint Égető Eszterben. Megvakulása után „türelmes, titkos tanulásba fogott, hogy felismerje a tárgyak és az emberi hangok távolságát, és emlékezetével lássa mindazt, amit a hályog függönye eltakar előle.”

A korábbi Németh-regényekben „csak Kárász Nelli jutott el odáig ..., hogy kislányában felfedezett »egy darab szegény, rábízott emberiséget« – összegzi Orosz László –, Égető Eszter mint-ha itt folytatná, mintha azt a rábízott szegény emberiséget akarná pólyálni egész élete során.”¹⁰⁵

V. Szemben a külvilág kaotikus erőivel A szeretet jövőképe

A kettős arcú univerzum. Hősökből üldözöttek

A külső világ, amelynek vonatkozásában a férfiak betöltik részt az integráló, részt az befolyásoló, a társadalomalakító szerepet, mindkét műben (s részben archaikus mítoszi örökségen is) kettős arcú. Nemcsak a civilizáció új értékeinek, technológiai-tudományos és szellemi kincseinek a megismerést és az alkalmazást követelő tárháza, hanem a zárt közösség és település belső világának viszonylagos harmóniáját megbontó befolyácsolhatatlan és átláthatatlan (amorf), tipológiaiilag a káosz erőivel

¹⁰⁴ OROSZ László, *i. m.* 244.

¹⁰⁵ Uo. 246.

szimultán fenyegetések fészke is. Mindkét regényben a külső világ az, amely (mint a posztkolonializmus korábban idézett esztétikai nézetei a kulturális és a politikai valóság vonatkozásában, az elmélet síkján rámutattak) a két legfontosabb, az *intellektuális* és a *politikai* hatalmat birtokolja.¹⁰⁶ A harc a férfiak részéről eleve e két princípium megszerzéséért, vagyis az erőviszonyok átalakításáért folyik. Mind a tudományos, technikai ismeretek elsajátítása, mind a nyitottság és a művelődés, mind a politikai akciókba bonyolódó szervezkedések s az ideológiai nézetek is ezt a teljesebb kultúra-birtokbavételt és a saját világ ezekhez mért átformálását célozzák. A férfhősöknek mind a praktikus, mind a szellemi „tudást” elsajátítani akaró vágyai, mind pedig a hatalom erőivel történő fizikai vagy szellemi perlekedései a marginális állapotból kitörni akaró emberi közösségek egyetemes útját jelölik.

Mindkét történelmi térségben a „posztkolonialitás” esztétikájától körbeírt státusnak (illetve ahhoz hasonló állapotnak) e két helyzettrögzítő pillére ellen lázadnak föl a hősök. Kolumbiában látványosabban, Magyarországon a történelmi feltételek miatt áttételesebb, rejtettebb módon, de mindenképpen azonos kitörési irányokban. Emiatt születnek meg a technikától elvarázsolt lelkek átalakító szándékai és világukat felemelni igyekvő politikai akaratai. Ezek a szereplők nemcsak a tudomány, a technikai civilizáció értékeit akarják meghonosítani tehát, illetve az ezekért folytatott szellemi és fizikai küzdelmük korántsem öncélú vagy pusztán technokrata igényű. Eredendően egy másik, egy méltóbb világrendet akarnak. Éppen úgy, ahogyan archaikus mitológiai elődeik, a kultúrhéroszok esetében, az ő szerepük „lényegi sajátossága sem szűkül le a kulturális javak megszerzésére, a *kultúra* magában foglalja az egyetemes rendet is, ami nélkülözhetetlen lesz a természeti környezettel harmóniában megvalósuló normális élethez.”¹⁰⁷ Németh László regényében a

¹⁰⁶ Vö.: Edward SAID: *Orientalizmus*. Helikon, 1996. 4. 438.

¹⁰⁷ Jeleazar MELETYINSZKIJ, *i. m.* 254. „A kultúrhérosz, azonkívül, hogy az embereknek kultúrjavakat szerez... részt vesz a világ berendezésében, a világ eredeti kaotikus állapotának felszámolásában, tudattalan vagy tudatos módon a rend megteremtésében, nemegyszer harcba száll az elemi chtonikus erőkkal is...” *Mitológiai enciklopédia*. I. Főszerkesztő: Sz. A. Tokarev. 1981. 160.

zabolázhatatlan külső erőt elsősorban az országot izolációba sodró történelmi lemaradás, a második világháború, a nyilas rémuralom, a szovjet katonai megszállás, majd az ezt követő évek, különösen az egypárti diktatúra kialakulásának folyamatai jelentik. García Márqueznél a neokolonialista és kapitalista kizsákmányolás mohóságát magába sűrítő banántársaság és az ennek kohéziójában, illetve az ezzel szemben szerveződő poláris politikai erők cselekvéssorának rajzában koncentrálódik a kaotikus külső erők képe. A mítosz és a mágikus realizmus poétikai tartományai mögött a kolumbiai író sors- és történelemelemző s a regényformáló referencialitásra ügyelő igénye is erősen kifejeződik: „Tömören, de az igazsághoz híven írja le a polgárháborúk korát, elsősorban Aureliano Buendía alakjához kapcsolva, s a Banán Co.-nak (az amerikai tőke beözönlésének) éveit.”¹⁰⁸

A férfiak a maguk technikai, tudományos avagy művészeti hóbortjaikon, integráló szerepükön túl ezzel – a külső erőszakot demonstráló – világgal is mindkét műben konfrontatív viszonyba kerülnek, és mindkét regényben végső soron meghátrálásra kényszerülnek. A félelem, az üldözés, a bujkálás, a börtön, a kivégzések fenyegető árnyéka, a környezetet érintő öldöklések éppúgy részei mindkét regénykompozíciónak, mint a technikától elvarázsolt lelkek izzásának bemutatása és a faluközösség építésének gilgamesi vágya. Némethnél Klein doktor, Méhes Zoltán, Máté Józsi szenved üldözést a külső eredetű erőszaktól. Ezek között legvégzetesebb Klein doktor és a városbeli zsidók elűzése. „Eszter nem lát semmit, csak egy szuronyhegyet s egy pillanatra egy kakastollat. [...] Hát csakugyan eljutott mindez Csomorkányra is? [...] Most azonban itt is itt van, süthetik le a szemük.” Márqueznél az ismertebb hősök közül legemlékezetesebben az ezredest és tizenhét fiát üldözik életre-halálra: „a partvidék különböző pontjain ismeretlen tettesek úgy vadásztak a tizenhét fiára, mint a nyulakra.” S mindkét helyen még településbeliek sokaságát érinti a külső eredetű veszélyeztetés. A terror kegyetlenkedése Márqueznél kifejezettebb, de Némethnél is érzékeny

¹⁰⁸ Uo. (Jeleazar MELETYINSZKIJ) 471. „Ez a kor más latin-amerikai regényírók műveiben is előtérbe kerül.”

háttérrajzot kap mind a nyilas, mind a baloldali hatalom működési mechanizmusának rajzában. Megdőbentően élénk párhuzam tárul fel a parasztokra irányuló hatalmi attitűd és a banántársaság fegyvereseinek a tiltakozókra zúduló mézszárlása, valamint a nyilas rémuralom egyes képei között. Némethnél csak egy riasztó beszélgetés keretei között villan föl a technokrata-kapitalista hatalomnak a mezőgazdasági munkásokat fenyegető, nyílt erőszakra alapozó könyörtelensége egy lehetséges válsághelyzet kezelésében. Márqueznél az erőszak alkalmazásában a Németh-műben még csak fellobbanó „megoldási” esély: az emberek géppuskázása valódi tetté is válik.

Az *Égető Eszter* lapjain, miközben Máté Józsi és Szirmai váltanak szót a mezőgazdasági gépek hasznáról, többek között arról, hogy hány embert válthat ki a munkából a modern technológia, nyilall ki rövid párbeszédükből a mondat.¹⁰⁹ „De hát tényleg, hova teszed akkor a parasztokat? – kérdezte Szirmai. – Legéppuskázni nem lehet őket.” A *Száz év magányban* a harmadik felszólítás után tizennégy géppuskával nyit tüzet a sztrájkolókkal farkasszemet néző hatalom. S a hármezer tetemet aztán úgy szállíttatja el az éj leple alatt, hogy José Arcadio tudatán kívül emléküik sem marad. Az erőszak abszurdításának mindkét műben része a gyilkoló gépezet titokban tartása, a feltáró emlékezet eltörlésére irányuló hatalmi akarat is. „Valahányszor Aureliano megemlítette, nemcsak a madám, de még a nála idősebbek is cáfolták az állomáson körülzárt munkások és a halottakkal megrakott kétszáz vagonos vonat legendáját, és makacsul kitarítottak amellet, amit végül a bírósági végzések és az elemi iskolai tankönyvek szentesítettek: hogy a banántársaság sohasem létezett.” Nem véletlen, hogy (második) José Arcadio, halála pillanataiban, utolsó mondatával is ezt üzeni Aurelianónak: „Sose feledd, hogy több mint hármezen voltak, és mind a tengerbe hányták őket.” Hiszen még ekkor is előtte van a halottakat elszállító vonat képe: „Ilyen hosszút még sohasem látott:

¹⁰⁹ Szirmai kérdezi meg Mátét, miután az kifejti, hogy „Minek annyi paraszt? [...] Százezer ember elintézheti az egész magyar mezőgazdaságot. S akkor nincs szükség a paraszt urakra” –, hogy akkor miképpen alakítaná az emberek sorsát.

majdnem kétszáz tehervagon, elöl, hátul és középen egy-egy mozdollyal. Semmilyen zöld fény nem világított rajta, még a piros és zöld jelzőlámpák sem, és halk, éjszakai gyorsasággal iramodott tova. A vagonok tetején katonák és felállított géppuskák homályos körvonalai látszottak.” A Márquez regényében a holttestekkel az éjben tovarobogó, fegyveres őrizettel kísért vagonokra Németh művéből a zsidó származású lakosságot – köztük Klein doktort – marhavagonokban a haláltáborokba szállító deportáló vonatok képe és az ott történtek hírének motívumköre felel. „A zsidókat még a nyár elején elszállították: Wiesmayerné látta még Klein doktort, amint csomagjával Szegháttra hajtották. [...] Szeghátton még látták őket, azután már csak az hallatszott, hogy ólmozott vagonokban vitték ki őket Németországba.” S a tömegyilkosságok titkolása itt is érzékeny hangsúlyt kap. „Kóválygott még egy másik hír is. Eszter Sanyitól hallotta: egy hazakeveredett deportált mondta volna az ismerősének. Az illető egy sziléziai táborban volt, ott ciánozó kamrában pusztítják a kiszállított zsidókat. Ezt azonban Sanyi sem hitte el neki.” Mindkét esetben olyan, „államilag irányított bűnözés kezdődik” tehát, amely a lét szűkebb közösségeinek belső harmóniáját szétverő külső brutalitásoknak a nagyobb mozgásrendű történelemben gyökerező akaratóból következik be.

A szeretet létcentruma: A „Lemminkejnen anyja”-tünet

A politikai vagy fegyveres küzdelmekbe avatkozó férfiak életveszélybe sodort állapotát mindkét műben gyakran az asszonyoknak kell „helyreállítani”, a sorsveszélyt kivédeni, s aktívan közreműködni a harmónia újraépítésében. Nemcsak Márquez, hanem Németh regényében is a kultúra, a történelem és a személyes mindennapi lét egymást sokszorosán keresztező útjain „a nők igazodnak el legkönnyebben, ők terelik rá újra meg újra a

hóbortjaikba, hatalomvágyukba belegabalyodott férfiakat¹¹⁰ a kijózanodás ösvényeire. Ursula is, Eszter is a férfiakban folytonosan kigyúló, s az ő életüket is őrlő „képelet, hóbort, agyrém” ellenében tartja a vállán a család jövőjét s mindennapjait. Mindkét asszony meglátogatja a börtönben fiát: „Ursula, miután senkit sem talált, aki közbenjárna az érdekében, és biztos volt benne, hogy fiát hajnalban föbe lövik, összecsomagolt néhány holmit, és egyedül ment el a kaszárnyába.” Eszter nemcsak Józsi börtönébe utazik fel Budapestre, hanem korábban azért is, hogy kihúzássa a náci párt listájáról a helyi csoportjukba keveredett féleszű Lőrincet. S Méhes Zoltánt is ő bujtatja üldözöttségében. Ursula az asszonyok csapatával egyenesen a politikai ágakra szakadozott férfivilág helyi kereteit veri széjjel, hogy egy minden más erőnél nagyobb bölcsesség, a lét kontinuitása érdekében véget vessen a vérontásnak. A két regényben szereplő nőalakok, de különösképpen Ursula és Eszter „mindent meghaladó életforrásával” szemben – mindkét mű hőseinek világában – „a férfiak, bámulatos energiájuk és akaraterejük ellenére, csak játszadozó, törekeny gyermekeknek tűnnek, képtelennek arra, hogy elviseljék álmaik szertefoszlását¹¹¹ – jelölhető meg arcképük (Kulin Katalin szavaival) a *Száz év magány* felől. „Sok jó, egy csomó örültségben elhabarva” jellemzi őket az *Égető Eszter* néhány hasonló szava is. Esztert és Ursulát a matriarchális eredetű, az elemi létérdekből felizzó, a mindkettőjüket „égető”, élelervű ösz-

¹¹⁰ „Változatlanul folyt a 4-es számú rendelet gonosztevőinek, gyilkosainak, gyújtogatóinak és lázítóinak felkutatása és kivégzése, de a katonák ezt még az áldozatok családtagjai előtt is letagadták, amikor felvilágosításért ródultak a parancsnoki irodákba.” (*Száz év magány*. 346. és vö. uo.) Márqueznél „a védtelen tömeg lemészárlását [...] mindenki tagadja, egy örült kivétellel, akinek képzeletében élete végéig minden este sötét vagonok sora indul a tenger felé, banánfűrtök módjára felhalmozott háromezer halottal.” KULIN Katalin, *i. m.* 473.

¹¹¹ KULIN Katalin, *i. m.* 476. S a regényben: „– Ahelyett, hogy folyton azokon a bolond találmányokon járna az eszed, inkább a fiaddal törődnél” – figyelmezteti férjét Ursula. – „Nézz csak rájuk, úgy ki vannak csapva az Isten szabad ege alá, akár a barmok.” (19.) S az *Égető Eszter*ben is felmerül ehhez hasonló megítélés: „Nemcsak ijesztgetik ezek egymást? A történelem is arra jó nekik, bujdosót és bújtatót játszassanak a padláson” (492.) – gondolja Eszter Méhes rejtégetésekor.

szertartó erő: az élet szeretete és a szolgálat akarása emeli központi szereplővé. „Mintha volna egy mélyebb, nagyobb tapasztalat – érzi meg Eszter –, amely úgy gyűlik fel az öregedő testben, szinte a bőr alatt. [...] Hogy mi ez a tapasztalat, annak nem tudott, nem is akart nevet adni. Tán, hogy asszony volt. És sok életet próbált belülről megérteni.” Ez az alapvető létviszonyulás teszi a veszedelmes magányt legyőző, igazi hőssé őket. Ursula még halála után is szinte mítoszi erejű szereplőként, feltámadó kultúrhéroszként viselkedik a már pusztuló, gyomokkal, gyíkokkal, bogarakkal teli házban. Amaranta Ursula jóval a családalapító anya temetése után is azt hallja a régi ház falai között, hogy „Ursula a teremtés törvényeivel hadakozik nemzetsége védelmében”. Ahogyan a kolumbiai regényíró könyvében Ursulán, a magyar íróéban – Orosz Lászlót idézve – „a regény alakjai és történései Eszteren szűrődnek át...” S ekként lesz Eszter az ellenpólusa annak a magyarságképnek, amit a *Gyász* megjelenése után Pap Károly így fogalmazott meg: „Az övéit szeretni nem tudó rossz lelkiismeret” révén a magyarság „kiöli magából utolsó, maradék kis reményét...” „Gyászos életünk nem csupán a balsors – a háború –, nem csupán szomszédaink természetes mohóságának következménye, hanem legalább ugyanannyira a magunk természetellenes nemtörődömségének eredménye saját véreink iránt.”¹¹² A két ház a két asszony miatt lesz a menekülőknél, elhagyottaknak, vándoroknak otthont adó középpont s a társaság, a szellemi élet koncentráló helyszíne is mindkét műben.

A tőlük külön álló férfiak világa – s ez a két regényben ismét szembeszökően közös vonás – annak minden technológiai, világjobbító, közügyekért vívó elkötelezettsége ellenére egyszerűen képtelen a szeretetre. A szeretetnek és odaadásnak arra a formájára, ami mind Eszterben, mind Ursulában fényesen izzik: a környező, szűkebb emberi világot a nagy eszmékkel, lobogásokkal, lázadásokkal együtt, a rombolások erőivel, a szétzüllesztéssel szemben emberi arányaiban és melegségében megtartó, a továbbélést biztosító mindennapi gondoskodásra. A közvetlen lét

¹¹² OROSZ László, *i. m.* 249. és Pap Károly, *i. m.* 61.

irányában megnyilvánuló szeretet hiánya miatt Németh egyik leginkább emberidegenségben élő hőse, Eszter férje, a (második) gyógyszerész Máté József (a gépeken, technikai találmányokon kívül) a saját családjához: feleségéhez és gyermekeihez sem tud igazán közel jutni. Ez a szeretettől eltávolító ridegsége gyermekeire is átszáll. Különösen Józsika kiszámított sorslépései hordozzák idegensége hagyatékát. Márquez a nemzetségalapítót – szintén – már saját fiaival szemben is „idegennek” láttatja. Ursulával pedig öregségében ekként ismerteti fel majd tábornok fia jellembeli hiányát. „Rájött, hogy Aureliano Buendía ezredes nem azért hidegült el a családjától, mert a háború megkérgesítette a lelkét, mint addig hitte, hanem azért, mert sohasem szeretett senkit, se Remedios, a feleségét, se azt a számtalan nőt, aki egy-egy éjszakára bevonult az életébe, még kevésbé a fiait. [...] Be kellett látnia, hogy fiának, akiért az életét is odaadta volna, van egy fogyatékosága: képtelen szeretni.”

S mindkét jellemzés fölött ott a két írónak a keresztény értékrendből származó figyelmeztetése is a szeretet nélküli élet ürességéről.

VI. A mikropárhuzamok és az egyetemes próza képernyője

A kudarc „peremén”. Változatok Sziszüphoszra

Kisebb járulékos motívumok, rejtett vagy mikropárhuzamok még tovább erősítik, és szorosabbra szövik a két regény alapzatában meghúzódó társadalom- és emberszemléleti, valamint poétikai analógiákat. Ilyen mindenekelőtt az izolálódott embernek már nem a technika új csodáit meghódító, s azt a helyi közösség életébe bevezetni akaró vágya, hanem az introvertált, a magába forduló „vidéki” embertípusnak az amatőr művészet valamilyen válfajába temetkező időtöltése: csak önmagáért való, meddő mű-

vészi hajlama. Aureliano Buendía ezredes, megöregedvén köztudomásúan aranyhalakat önt, amelyekből csak néha-néha ajándékoz el egyet-egyet. Majd beolvasztja őket, és kezdi előlről a fabrikálást. „Naponta kettőt készített, s amikor elkészült huszonöt darab, beolvasztotta őket a tégelyben, hogy aztán újakezdje.” Az őserdő-mélyi Macondóban a halait barkácsoló ezredeshez hasonló, egyszerre időlekötő és önkifejező, de a lét monotonitását hasonlóképpen egy másik, ciklikus monotonitásba fordító tevékenységet végez szabadidejében a magyar világ tengermélyén, Lajosfalván ülő patikus, Wiesmayerné első férje, József apja, idősebb Máté gyógyszerész is. Ő nem aranyhalakat gyárt, hanem díszdobozkákat farag. Ezenkívül fest és fuvolázik is, csak úgy, a maga örömére, a léte kitöltő, az értelmetlen, az „üres” idő lekötésére. „Ezzel ölte az időt. Volt esztergapadja is, lombfűrészze.” Mindezeket az utókor, Eszter kivételével, csak „a megholt tekintetes úr vacakjának” tekinti. Az általa készített tárgyak egy részét halála után jóval a lajosfalvi ház padlásán egy poros ládában majd Eszter találja meg. A volt feleség, a világot járt és nyitott, idős korában is tettvágytól égő Wiesmayerné mindezeket még első férje halála után több évtizeddel is láthatóan erős viszolygással szemléli. Az öreg ezredes csillapíthatatlanul előtörő művészkedő hajlama a magyar műben és földön, a több mint másfél évtizeddel korábban keletkezett regénykoncepcióban, mintha „megosztva” izzana az egyes Németh-férfialakokban, különösen Egető Lőrincben, Méhes Zoltánban és részben Józsiiban is.

Az ezredes figurájában Márqueznél is kifejezően megképződő, s a Németh László-regénnyel analóg, a művek gondolati ívében is jelentős mozzanat továbbá, hogy a nagy megváltók (amennyiben megmaradnak, s nem kerülnek sem börtönbe, sem megsemmisítő vagonok, sem, mint Márqueznél, kivégzőosztag elé) végül mindkét műben a „ház” perifériájára, „alvégére”, udvarára szorulnak vissza, s ott tengődnek halálukig. A falualapító José Arcadiót, megvénülvén, szabályszerűen kipányvazzák, egy gesztenyefához kötözik az udvaron. Fia, Aureliano Buendía ezredes élete végén már „alig hagyta el a műhelyét, legfeljebb, ha vizelni ment a gesztenyefa alá. [...] Azt ette, amit Ursula éppen bevitt neki, nap-

jában egyszer...” Hozzá hasonló vonásokkal válik remetévé Égető Lőrinc és részben Méhes Zoltán is. Ez a motívum (a kikényszerített exodus egyfajta változataként) a két író más műveiben is megtalálható. Márquez esetében *Az ezredes úrnak nincs, aki írjon* főhőse, Németh Lászlónál Boda Zoltán – az *Emberi színjáték*ból – kerül többek között hasonlóan világvégi pozícióba. Az *Égető Eszter* nagy terveket szövő megváltói közül Égető Lőrinc a ház kertjébe épített házikóba vonul vissza, s az egyszerre lakás és könyvesház gyanánt használt, számtalan tanácskozást, vitát, bogarasságot látott építményben költözik el a világból. S itt lesz üldözöttségében talán egyetlen valódi otthona (alkotóműhelyszerű „cellája a kisházban”) Eszter jóvoltából Méhes Zoltánnak is.¹¹³ S a padlás perifériájára kényszerülő, megálázó bujkálás után itt találják majd holtan őt is.

Változatok a pusztulásra. A rovarok betörése

S még a természeti erőknek a falura vagy lakóira támadásában is vannak a két írói szemlélet mélyebb érintkezési pontjaiból felszökő kisebb egyezések. A Márqueznél elsősorban a mágikus realizmus módszere miatt monumentálisabb hatóerejű természeti jelenségekre a Németh László-regényből a hagyományosabb realizmus módszeréhez és szelleméhez kötött, de konkrétabb alkatukban is azokéval analóg jelzésértékű azonosságok visszhangzanak. Macondót özönvízszerű eső fenyegeti végpusztulással. („Négy évig, tizenegy hónapig és két napig esett.”) Égető Lőrincnek az Eszterék kertjében felhúzott házát „csupán” a talajvíz teszi tönkre. A két, ellentétes irányból, amott az égből, itt a földből érkező, a lét biztonságos kereteit szétmosni igyekvő áradás kivédése, a károk helyreállítása Macondo részéről az egész falu, Németh regényében a nagyobb család közös erőfe-

¹¹³ „...a ház végében ott van üresen a kisház, mihelyt ráér egy kicsit, kitakarítja neki.” (579.)

szítését igényli. S ez a közös fellépés mindkét esetben a szocium kohézióját erősíti. Az archetipikus s a mítoszokban is annyira gyakori természeti elem kettős irányú támadása mindkét esetben finom jelzése a megkapott életesély végességének is. Illusztrálója ezért a természet elemeitől könnyen romba dönthető emberi világ törékeny szerkezetének.

Éppen úgy, ahogyan figyelmeztető, archetipikus stigma és erős funkcionális motívum – a végpusztulás veszélyének viszolygató metaforáiként – a rovarok betörése is a zárófejezetekben mindkét mű világába.¹¹⁴ Márqueznél a vöröshangyák támadnak mind nagyobb rohamokban a házra, s költöznek bele feltartóztatathatatlan erővel. Az Ursula halála után a házat rendbe szedni akaró Irgalmas Szent Zsófia „egy reggel látta, hogy a vöröshangyák kibújnak az aláásott alapzatból, átvonulnak a kerten, felmásznak a korláton, ahol a begóniák már feketék voltak, mint a föld, és behatolnak a házba. Először seprűvel próbálta pusztítani őket, azután rovarirtóval, végül pedig mésszel, de másnap újra ott vonultak, szívósan és győzhetetlenül.” S végül – egyértelművé téve a bennük már korábban is kifejezett motivikai célzást, valamint a Melchiades-tekercek mottójaként álló jóslatot („A nemzetség első tagja fához van kötve, és hangyák falják fel az utolsót”) – ők ragadják és emésztk el az utolsó Buendiát: a disznófarkú csecsemőt. Némethnél a rovarképzet betörése kisebb arányú ugyan, de hasonló absztrakciós küldetésben áll. Itt nem a hangyák: csupán Márton bácsi, a kiszolgált gépész költözködik feleségestül, a jószívű Eszter jóvoltából, a háború után a csomorkányi házba. Mivel viszont nem szeret – és nem is hajlandó – mosakodni, botrányosan megtetvesedik; s a tetveknek a megmaradt családtöredékre áradását, mint valami alvilági, démoni, alantasságba züllesztő fenyegetést hordja figurájában. Ellene is szabályos harc folyik, mint a Buendiák házában a hangyák ellen. „A legnyíltabban Márton bácsi ellen folyt a

¹¹⁴ „A kártékony rovarok... az alvilággal s a világfa alsó részével (gyökereivel), s nemritkán az alvilág uraival: gonosz istenségekkel, szellemekkel, démonokkal tartanak kapcsolatot. [...] Néhány rovar ábrázolásában hangsúlyt kap, hogy köze van a tisztátalan erőkhoz.” *Mitológiai enciklopédia. I.* Főszerkesztő: Sz. A. Tokarev. 1988. 221.

küzdelem. Az új lány, aki sokat adott a tisztaságra, nem volt hajlandó őt a konyhán megtűrni... Attól fogva, hogy a kabátján egy ruhatetűt fogott, nagymama is ingerültebb lett, s olyasmire célzott, hogy tán jobb lenne, mielőtt kiütéses tifuszt kapnak, visszaküldeni őt a szegényházba.” A testét támadó tetűhad éppen úgy a testi-lelki tisztátalanság és a romlás erőinek átadott lét jele¹¹⁵, mint Márqueznél az eredendően a vérfertőzés bűnében alapított családra és otthonára özönlő hangyaáradat.

A megoldáshiány mítoszi tótágasa Két távlat az „újszülött”-toposzra

A zárómotívumok között megjelenő, és részint a családregény-műfajból, részint a közös gondolati koncepcióból (a jövő útjának, értelmének kereséséből) eredő képzeti vektor: a szülés, a születés, az újszülött motívuma viszont korántsem tartozik a járulékos vagy mikromotívumok közé. Tágasabb motívumkörzetével együtt hangsúlyos helyen adja a két mű egyik legfontosabb közös, szemléleti-konstrukcionális toposzát, és megerősítő fényrel zárja le a két regény gondolati és kompozíciós paralelizmusának futamait is. Az archaikus emberi előidőkben elkövetett bűntett, az emberpár, az ősanya, a két típusú létválaszt hordozó emberi magatartások, a férfiakban a lakóhelyért megtestesített demiurgoszi-kultúrhéroszi küzdelem, az otthon (a ház és a lakóhely) építése és a kalandok, harcok végső soron átütő eredményt egyik műben sem hozó rajzát a két alkotásban egyaránt a jövő birtokbavételét legalább szimbolikusan újra megkísérlő csecsemőmotívum zárja. A motívumkör archaikus hagyatékában mindeütt az adott közösség létének kontinuitását kereső és megfogalmazó, tehát a jövőre irányított aspektusú gondolatok szólalnak meg. A két gyerek születése (ahogyan archaikus előformáikban

¹¹⁵ „Márton bácsit nem lehet a tetvektől megtisztítani” (597.).

is gyakran), itt is zavaró, különös, a cél bizonytalanságát jelző események között történik.

A regényekben megjelenített generációs utak zárópontján Németh László művében Józsi és Anikó, Márqueznél Amaranta Ursula és Aureliano Babilonia a világra jött kised szülei. Mindkét házasságot eleve rosszat sejtető történések árnyékolják be, már az eredendő keretei között baljós terhekkel nehezítve az újjászülető esélyt. „József a börtönben, a kis srác a hasában, a szellemidéző szeánszok, az orvosok, akik az apját elkezelték, az ékszerrabló nyilas, a gyerekkora egymás hegyén-hátán jöttek föl benne” – rajzolódik elő a zárófejezet lapjain Anikó arcképe. A *Száz év magány* két hőse (akár a két nemzetségalapító) közeli rokoni viszonyban áll egymással, Aureliano Babiloniának Amaranta Ursula a saját nagynénje. Az *Égető Eszter* emberpárja pedig nem elsősorban szerelemből, jóval inkább közös érdekek hatására kötött házasságot. Anikó sokkal idősebb a férjénél, aki az asszonyban elsősorban nem társra, hanem pesti lakásra vágyott. Márquez szerelmeseit vad, minden egyebet kizáró emberfölötti szenvedély köti egymáshoz. Németh hőseit ezzel ellentétesen, főképpen a kölcsönös érdekekre alapozó pólusból kapcsolják össze a mindinkább kihűlő, szakadozó érzelmek. Az anya-gyermek viszonyban a nemzedékekre tekintő baljós jelek mindkét műben koncentrált erővel összpontosulnak.

Németh hősnője retteg a szülestől, másállapotát hisztérikusan viseli, terhessége alatt is korábbi alakját, testformáit, sőt szokásait igyekszik megőrizni. „De a gyerekekkel járó testi változások sokkal ijesztőbbek és undorítóbbak voltak, mint ahogy felkészült rá. Már a folytonos hányás is felháborította. [...] Testének szétmenése pedig egyenesen kétségbeejtette. [...] Aztán a félcipőből kidagadt lába rémítette el. [...] Máskor a szétment orrát masszírozta a tükör előtt vagy a megpuffedt ujjait. Arcán az undorodó gyerek rémülete s a becsapott kereskedő felháborodása keveredett.” Vagyis nem a gyermek, a benne jelképesített jövő érdekeire figyel, hanem a maga szűkebb identitását törekszik minél teljesebben megőrizni. Ezért visszacsúszik a személyiséget a közösség távlatos sorsától elválasztó, izoláló magányba, az önérdek kemény rácsaival behatárolt individuumba. Léte koráb-

bi önértékeinek makacs védelme miatt, még a gyerek világra jö-
vetele előtt, már másállapotában szembekerül saját leszármazottjának (és a benne összpontosuló generációs perspektíváknak) az elemi érdekeivel. Mindezek mellett, s a környezetére harsogó félelmei ellenére végül is könnyen szül, s a külső feltételek is adottak volnának az utód felneveléséhez. Néhány hónap múlva azonban – befejezve az e tettet korábbról már alaposan előkészítő jelek üzeneteit – végképp elhagyja gyermekét. A kislányt Eszter és az általa felfogadott gondozó, Rebekka nevelik majd föl, s az ezekre utaló képek egyszersmind a regény befejező lapjai. Macondo utolsó ábrázolt emberpárja is a magány többé már leoldhatatlan kalodájába, a világot kirekesztő szerelem magányába zuhan vissza az üres és a világ értéktereitől ismét a perifériákba esett városban. („Ebben a Macondóban, amit még a madarak is elfelejtettek, amit olyan makacsul megült a por és a hőség, hogy minden lélegzetvétel nagy erőfeszítést kívánt, egy csukott házban, ahová a magány és a szerelem és a szerelem adta magány zárta be őket, s ahol szinte lehetetlen volt aludni a vöröshangyák surrogásától, csak ketten voltak boldogok...”) Majd Amaranta Ursula máshová, egy (Anikóhoz képest is) még meszszebb világba távozik gyermekétől. Már a szülésbe belehal, mert ugyan ő is viszonylag komplikációk nélkül világra hozza, a hasán nyargaló bábaasszony segítségével, a csecsemőt, a családot sújtó büntetés részeként a szülés után csillapíthatatlan vérzés tör rá. S ez a vérpatakzás végzetesnek bizonyul. Az újszülöttet itt a magára maradt apa gondozná, de mert a fájdalomtól szinte az eszét vesztően zavarodott, s kizárólag az asszony temetésével van elfoglalva, a gyermeket elhurcolják a vöröshangyák, így néhány órán belül elveszíti őt is.

Németh regénye ennél nyitottabb jövőképet ad: a gyermek felnevelésének reményét, ha anyátlanul-apátlanul is. Az életidegen, a lét- és jövőellenes közegben pusztulásra kárhoztatott gyermek alakját ő már az 1936-os *Gyászban* megteremtette – és eltemette. Az utód megmaradását e könyvében – és a Kurátor Zsófiában kifejezett, az individuumába zárkózó embermodellel szemben – kizárólag az Eszterbe sűrített világmeztartó, szinte ősanyai ösztön és az élet iránti elkötelezettség biztosítja. Az a

történelem fölött húzódo elemi erő, amit Ursula halálával Márquez, művének szerkezeti menetében, már korábban, eleve kivett a megoldási esélyek közül. Az ő alkotásában Ursula megöregedése, majd halála után kezd végképp és katasztrofikusan szakadozni a macondói kozmosz. Az emberi világ, a család és a falu szétesése mellett „egyik napról a másikra a házon is kitört a szenilitás. A falakat lágy moha futotta be. Amikor az udvarokon már egy tenyérnyi tisztás sem maradt, a gaz alulról áttörte a tornác cementjét, megrepesztette, mint a kristályt...” A maga regénybeli kozmoszát Németh László a csomorkányi viszonyokban, ha sérülten, csonkán is, nem a szétszóródó vagy a megbízhatatlan családtagokra, hanem végérvényesen Eszter létére, életben hagyására, jellemének matriarchális erejére bízta. Így továbbra is az ő magatartásában testesül meg e kozmosz megtarthatóságának, az archaikus mítosz kultúrhéroszi törekvéseivel párhuzamos akarató „kijavításának” lehetősége. „Övének szétszóródása kétszeres erővel támasztotta föl benne az ösztönt, hogy mint a levert pók, a gondoskodás új hálójába szője magát [...] Eddig mégis családján át szerette az embereket. [...] Ez a nagy szélvihar azonban mintha összekeverte volna benne a családot s az emberiséget. [...] a legdrágább persze, a család, de ha széthányódtak, az ember nem mondhatja: én most már csak várom őket, hanem akiket a szorultság odavet, azokat fogadja el családtagul.”

VII. Zárógondolatok

A két regény párhuzamba állítása, elsősorban a rétegekben páralel módon működő archetipikus alapzat egybevetése a posztkolonialitás felől szemlélt párhuzamokon túl azt a tanulságot is hordozza, hogy Németh László *Égető Eszter* című regénye egyértelműen részese a regényműfaj – a latin-amerikai regényben hosszú, és írók generációit érintő előkészületek után Márquez fellépésével világszínvonalra jutó – XX. századi, s az

archaikus mítosz strukturális és koncepcionális elveibe markoló átalakulásának. Grezsa Ferenc korábbi észrevételét megidézve e műben is: „szüntelen mozgás alakul ki egy archetipikus mag körül: „lélekmozgás” „a tudat kinetikája és a mitológiai eszme statikája között.”¹¹⁶ A regény mitopoétikai olvasata egyértelmű bizonyíték Olasz Sándornak a Németh-regény általánosabb jellemzőit a hagyományos klasszikus realista értelmezés ellenében kifejtő megállapításaira. Ez a mű határozottan arról ad számot, hogy az író „a 19. századtól inspirált regényformában” „a nagyobb művészi koncentráció” lehetőségét kereste, és erős „küzdelem folyt műhelyében a klasszikus történeti realizmus-sal”.¹¹⁷ Nemcsak az *Emberi színjátékban* vagy a *Gyászban*: e művében is „a jungiánus lélektaniséghez a parabolikus mítoszi jelentésképzés társul”, szövegének mélyebb rétegeiben „az analógiás kapcsolatok, (metafora, szimbólum) szintjén... a realista elbeszéléstől idegen princípiumok jelennek meg, s [...] Az *Égető Eszter* vezérmotívuma mindenképpen metaforikus szerkezetet eredményez.” S ezért „benne a legapróbb hétköznapi mozzanatok a létezés mélyebb rétegeire utalnak. Írója olyan epika feltételeit kereste, melyben a végső dolgokra lehet kérdezni.”¹¹⁸ A párbeszédekben, a narrációkba font írói gondolatokban, leírásokban kinyíló képszerű modellálás, amely szintén élénk párhuzamokat jelöl meg a Márquez-regény metaforikus-látomásos dikciójával, ugyancsak egyik nagy poétikai értéke a műnek. „Egyszerre csak szárnyaló képekre bukkanunk – gyönyörűek, színesek, érzékletesek: mintha az elme, amely a végső határig feszítette az elemző képességet, hirtelen felröppenne a levegőbe, és onnan a magasból mutatná meg ugyanazt a tárgyat, csak másképpen, metaforikusan”¹¹⁹ – idéz Virginia Woolf Proust-ta-

¹¹⁶ Grezsa Ferenc gondolatát Olasz Sándor idézi a *Műfaji örökségek a Németh László-regényben* című tanulmányában. (Lásd: 43. sz. jegyzet). 294.

¹¹⁷ OLASZ Sándor, *i. m.* 288., 289.

¹¹⁸ Uo. 291., 293., és uő: *Németh László változó regényszemlélete. A Regényírás közben és az Égető Eszter*. In: *A minőség forradalmára. In memoriam Németh László*. Válogatta és szerkesztette: Monostori Imre. 2001. 257.

¹¹⁹ OLASZ Sándor uo. (*Műfaji örökségek a Németh László-regényben*). 291. Ezek eredményezik az olyanfajta regénybeli mondatokat, mint: „Az igazság rá olyan hatással volt, mint a vizslára a vadszag: vakon vágatott belé.” (322.)

nulmányából magára Németh László életművére s benne az *Égető Eszterre* is jellemzően Olasz Sándor. A regény elejéről vett egyetlen összetett mondat-töredék is villanófényyszerűen idézheti fel a könyvben megformált írói szemlélet erre utaló gazdagságát: „s ahogy a levegő ürességét nézte, nagytata, aki egy öreg családi zsoldár fölött pillantott reá a föltett pápaszemével, nem találhatta ki, hogy látja-e őt a férfiak fekete foltjában, s azt sem, hogy mire gondol, amíg a nagy orgona nyögő előfutamával bebujdossa a termet, s egyszerre dobbanásszerűen mind fölállnak, csak a szószék lebeg fölöttük üresen még: mintha egy bajuszos angyal leszállását várná.”

S bizonyosságát kínálja az egybevetés Szamosi Gertrud néhány évvel ezelőtti figyelemre méltó gondolatának is. Annak a meglátásának, amely szerint „bizonyos értelemben posztkoloniálisként értelmezhető minden olyan etnikai öntudat-formálódás, amely karakterisztikusan közösségek tudattalan hatalmi törekvéseinek kohójában született. Talán éppen ez az a pont, ahol a közép-európai történelem is sokrétű metahermeneutikai értelmezés lehetőségét ígéri, hisz világunk szerencsétlenül gazdag a sokszor kölcsönös kolonizálások szövedékéből font értelemképzési hálókban.”¹²⁰ „Könnyen lehet” tehát, hogy (a lényegében a multikulturalitás belátásának felhajtóerején született) újabb esztétikai és irodalomelméleti irányzat „közép-európai befogadása és átértelmezése” – s erre lehet eleven példa Németh László e regénye is – „új horizontokat fog megnyitni saját irodalmi tudatunk, értelemképzési stratégiánk alakulásában is.”¹²¹

„...fejét a kezébe támasztva, mint egy felhőben, ült a fáradtságban...” (121.)
„...az utak most már örökké járatlanok, elöntötte őket, mint a Vezúv alatti városokat, a hamu.” (463.) Vagy: „Kinőttek bennem a tisztesség tüskéi, azt hittem, a boldogságomat védik, s csak a veszteségemet teszik véglegessé.” (269.)

¹²⁰ SZAMOSI Gertrud, *i. m.* 418.

¹²¹ Uo. 415.

Ekler Andrea
A „JÖVŐ” REGÉNYE

*Az Irgalom recepciója és új aspektusai a narratív
megközelítés tükrében*

1.

Utolsóból lett első Németh László „legszebb” regénye, az *Irgalom*, az új életműsorozat első köteteként megjelentetve¹. Ez a már önmagában is figyelemfelkeltő mozzanat a regény szerzői életműben, levelekben, naplókban, recepcióban kibontakozó regényének újabb fordulata, mintha ezáltal is indukálná a konferencia címében jelzett új értelmezési kísérleteket². Mindemellett a regény kihívást jelent az olvasó számára, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az egykor – nemcsak saját életművén belül – felsőfokon emlegetett Németh László-regények („legteljesebb”, „legtökéletesebb”, „legkülönösebb”, „legszebb”) az irodalomtudomány körén kívül már alapfokon is alig kerülnek szóba. A dilemma: hogyan nyílhatna meg a regény a mai olvasó számára? Számos válasz, jelentéshorizont található, akár a szerző más regényeinek sajátosságaiént ismert jelzők nyomán. Hangsúlyozottan nem az értékítéletre koncentrálva, csupán jelezve a regény néhány lehetséges olvasói útját, kérdés, hogy a szinte teljes alkotói létet átfogó, az ötlettől a befejezésig időtartamában is kiterjedt, egzisztenciálisan, szemléletileg szintetizáló mű nem irányul-e teljességre, tökéletességre, nem különös-e az az életérzés, melyet megragad... Hogy a kérdés nem retorikai játék csupán, arra éppen a regény létértelmező jellege szolgál bizonyossággal, számos értelmezői utat kínálva, az eszmény problematikájá-

¹ NÉMETH László: *Irgalom*. Németh László szépirodalmi munkái. Életműsorozat I. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2004. A tanulmány során a regénynek erre a kiadására hivatkozom.

² A tanulmány *A prózatró Németh László – recepciótörténet és új értelmezés* című konferenciára készült.

tól az aranykor, szépség, önéletrajziség és számos más lehetőség firtatásáig. A regény olvasata és a regénnyé válás regénye végül a narratív problémák felé terelte értelmezésem útját. A „szokásos” szerzői pokoljárásból főként a levelek tanúsága szerint mintha nehezebb út vezetett volna a regény lezárása felé, az állandó dominánsan pozitív reflexiók ellenére. Feltűnően a szerzői aggodalom a narratívára, narratív struktúrára vonatkozik. „Amíg írtam a regényt, s csak a célt láttam (hogy érik a nyers, fiatalos erkölcs, egyetlen ember megmentésének a „kafkai” feladata belátássá – negyven esztendőm fejlődését szorítva hősnőm tíz hónapjába), nem értem rá hátranézni, a regény tökéletlenségein rágódni; a javítás, diktálás bő alkalmat teremtett rá. Olykor már félre akartam dobni az egészet; úgy éreztem, bő lére eresztettem a történetet (...) Most azonban én kérlek, régi segítségidre hivatkozva, hogy dönts el – nem mint kiadó, mint barát –, méltó-e arra az *Irgalom*, hogy írói naplementém legyen. Én egy kicsit úgy készítettem, s főként úgy fejeztem be, ahogy egy szobrász faraghatja a maga síremlékét; de az csúnya volna, ha egy torz, erőtlén nőalak ülne most már mindörökké a síromon. (...) A regény első 5-6 gépelt oldala: egy elveszett részlet pótlása (1957-ben füzetben kezdtem írni, próbálgatva, hogy megy-e egyáltalán az írás, s csak amikor nekibátorodtam, akkor írtam kéziratlapokra). A füzet, amelyben kezdtem, nincs meg, s elég keserves dolog volt újraírni. Nem tudom, nem kellene-e még egyszer nekifutnom.”³ Németh Judit édesapja kérésére megírja észrevételeit, melyek az epizódok számának csökkentésére vonatkoznak. Az egész regény újraolvasását tanácsolja a megfelelő arányok kialakítása érdekében, hangsúlyozva, hogy a regény a meglévő formában is remek. Ez a levél⁴ hozza felszínre Németh László aggodalmait a regényre vonatkozóan, ugyanakkor értelmező magyarázataiban számos lényeges észrevételt tesz a narratív struktúráról. „Végül mégis csatlakoztál az én aggodalmamhoz, véleményemhez: a regény bőbeszédű, hosszú lére eresztett. Bizonyára igazad van abban, amit írsz; csak abban tévedsz, hogy

³ Németh László *élete levelekben II. 1962–1966*. Szerk.: NÉMETH Ágnes, Osiris Kiadó, Bp., 2000. (továbbiakban: NL lev. II) 627–628.

⁴ Uo. 634.

részletek elhagyásával ezen segíteni lehet. Az epizódoknak kevés kivétellel funkciójuk van a regényben; s a kihagyásuk szemleszaladást okoz. De ha segítene is az efféle kihagyás, én most képtelen vagyok rá; a regény befejezése s a javítás kiszedte az erőm. Így hát úgy döntöttem, egyelőre félreteszem, egy fél év, egy év múltán majd meglátom, érdemes-e, tudok-e hozzányúl-
ni.”⁵ Simon Istvánnak írott levelében⁶ visszavonja a *Kortárs*-beli folytatást, Illés Endrével pedig közli a kiadástól való visszalépését.⁷ Mint írja: „Aggályaimat ismered leveleimből; Judit, aki tartotta bennem a hitet, a gépelés végére óvatos, lányi formában, de igazolta aggodalmamat: rengeteg sok végrehajthatatlan rövidítést javasol, azaz ő is hosszú lére eresztetnek tartja a regényt.” Illés Endre biztató válaszlevelében⁸ kiemeli a regény első felének sűrűségét, drámaiságát. „Már tegnap délelőtt, a regényből éppen csak felmerülve, arról beszéltem Ellának: talán legjobb regényed. Azért »talán« – mert csak a felét ismertem még. És azért a legjobb, mert a legsűrűbb, a legdrámaibb. Olyasmi sikerült az *Irgalomban*, ami a legritkább: a nagy regény és dráma szerves, teljes, élő összeforradása. Az *Irgalom* drámaibb, mint az *Iszony*. Olyan regény, melyben éppen a drámai szorítás kívánja meg a részletezést. (...) drámai szerephez és jelentőséghez jut – más-más módon – minden terjedelmesebbnek látszó részlet. Bartók dobütései előtt ilyen feszült a bartóki zene szövése. Éppen ezeket a részeket olvastam szorongva, szívdobogva.” Németh Judit újabb levélben fejezi ki pozitív véleményét a regényről, fontos megállapítást téve: „Végre egy olyan regényed, ami az utolsó mondatig emelkedik”⁹, ugyanakkor magyarázva előző levelében jelzett kifogásait: „Ne érts félre, ez *nem azt jelenti*, hogy ezek *hosszadalmasak*, pusztán csak azt, hogy a mai ember talán egy kicsit visszajed a hosszú regénytől, és ha emiatt rövidíteni akarsz, ezekben a részekben lehet az epizódjelenetekből kihagyni.” Illés Endre ismét a drámaiságot, letisztultságot kiemelve

⁵ Uo. 635.

⁶ Uo. 636.

⁷ Uo. 636.

⁸ Uo. 637.

⁹ Uo. 641.

írja: „Csak annyit akarok ezzel a drámaisággal jelezni, hogy izgalmas, fojtogató, kegyetlenül tiszta jelenetek összeszövődése a regény. Nincs ezeken a jeleneteken semmi háj. A regényt csak azért nevezem drámáinak, mert nem kásahegy. Nem éreztem semmit fárasztónak, fölöslegesnek, magyarázó és magyarázkodó toldaléknak vagy betétnek.”¹⁰ Következő levelében folytatja, s már az egész regény ismeretében részben korrigálja gondolatmenetét. „Az *Irgalom* a legnagyobb, legszebb, legteljesebb regényed, a *Hamleted*, kegyelmezőbb, nemesebb útmutatással, hogyan is éljünk. Ilyen izgalmas, meredek útra még nem vitted olvasóidat, az *Irgalomban* mindent elmondtál, ami fontos volt neked, nekem – s úgy érzem –, mindannyiunknak. (...) Visszatekintve persze már én is máshogyan látom a regényt, mint az első négy fejezet után. *Addig* drámának láttam, az elfekvővel nagyobb kör lett, félelmetesen nagy kör: regény. Az elfekvő talán az *Irgalom* legfontosabb része: a dráma itt vált át regénnyé. (...) Nemcsak a műfaji átváltás misztikus pillanatai sűrűsödtek ide, ennél több is, a legtöbb: a regény egyetemessé válása, a mondánivalód testet öltése, szóval minden, amiért a regényt írtad.” Ebben a levélben¹¹ kéri a regény kiadását veszélyeztető „*sánta eszmék*” elhagyását az utolsó mondatból (a szerző Illés Endrének írott levele szerint remélte, hogy talán „az X-ik kiadásba” majd bekerül, az elhagyott, illetve megváltoztatott két szó¹²). Németh László válasza¹³ a regény keletkezésének regénye, alkotói küzdelmének megörökítése, egyben sokat elárul a (regény szempontjából sem véletlenül emlegetett Proust, Joyce, Kafka, Musil és Faulkner kapcsán) a „légszomjba került szellem” társadalmi háttéréről, a regényben felmutatott eszmék kritikájának okairól is. „Érthetetlennek tartod, hogy kételkedhettem épp ebben a regényemben. Mérd ezzel az elszakadásomat (vagy ha úgy tesszük: írói neuraszténiámat). Amíg írtam, tudtam én, hogy csúcsműfélémet írom: regényt, amely mindkét regénytípusom (*Gyász – Iszony – Emberi színjáték – Égető Eszter*) tulajdonságait egyesí-

¹⁰ Uo. 649.

¹¹ Uo. 655–656.

¹² Uo. 600.

¹³ Uo. 657–660.

ti; nemcsak a drámai szorongás s tartalmi gazdagság összeforrását; de az életszorongását s a kivezető utat, azt, amit Te is írsz: hogyan is kell élni” – írja. Emellett értelmezi is a regényt, kijelöli helyét saját életművén belül, „Medici-kápolnájába”-n, ahol a „Gyász (Éj vagy inkább Tél), *Iszony* (Ősz), *Égető Eszter* (Nyár) s *Irgalom* (Tavaszi)”¹⁴. Vekerdi László az *Iszony – Égető Eszter – Irgalom* trilógiában az *Irgalom* „helyét” a „jövővel” jelöli. Fűzi László és Monostori Imre is utal a regény szintetizáló és megújító jellegére¹⁵. A levelekből, életrajzi kronológiából¹⁶, pályatörténetből¹⁷, tanulmányaiból, esszéiből kibontakozó háttérinformációkban, értelmezési szempontokban gazdag „történet” arra utal, hogy a regény születésének „kínkeservei” ellenére jellemző kísérletező, újító szándék a regénytechnikában, narratív eljárásokban csak részben kapcsolható az európai regény alakulástörténetéhez, számolnunk kell a Németh Lászlóra jellemző tudatos „életműépítésből” eredő szándékkal is, mely akár nevezhető a szintetizálás igényéből eredő kényszernek is. Ilyen „kihívás” fényében különösen drámai az a folyamat, melynek során a szélfútta, eltűnő, szekrény aljáról előkerülő, sokak kezén megforduló elküldött és visszavont részletekből kibontakozik a regény lenyűgöző narratív struktúrája, különlegesen bonyolított narratív eljárásokkal, a „kihívást” ezáltal az olvasókra testálva.

¹⁴ Uo. 659.

¹⁵ FÜZI László: *Alkat és mű*. Kalligram, Pozsony, 2001; *Az elhallgatás. Németh László utolsó évtizede. Forrás*, 2001. 4.; „Az ember adjon tekintse véletlennek a kapást” *Németh László etikai gondolatairól. Vigilia*, 2003. 5.; *Az Irgalomról*. In: *Irgalom*, 2004; MONOSTORI Imre: *Németh László szellemi öröksége. Magyar Napló*, 2001. 6.

¹⁶ „Az író – vállalkozás” *Németh László Életrajzi kronológia 1901–1948, 1949–1975*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta: dr. Lakatos István, Argumentum Kiadó, 1997, 1998.

¹⁷ *Negyven év. Tájékoztató pályámról s munkásságomról*. In: *Németh László munkái. Negyven év, Horváthné meghal, Gyász*. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1974.

A Németh-életmű recepciójának kedvelt értelmezői szempontja a névadás, a szereplők vizsgálata. Gyakori elméleti kérdés a szereplők és cselekmény, struktúra viszonyának kérdése. Magyar Miklós elméleti áttekintésében¹⁸ felvázol egy hangsúlyozottan nem lineáris folyamatot a „teljes” személyiségtől a név és a személyazonosság elvesztéséig, kvázi végpontként utalva Genette megállapítására, mely abszolút megkérdőjelezi, hogy a nyelvtani személynek bármilyen jelentősége lenne a mű kompozíciója szempontjából. Pusztán írói hangulatnak tudja be, hogy a szerző első szám első vagy harmadik személyben szól. A folyamat áttekintése a regény történetében, az elméleti reakciókban, illetőleg a szépirodalom és elmélet viszonyában – csak egyes szegmenseket vizsgálva – sem eredménytelen, elvetteti ugyanis a kizárólagosságot, az előzetes elvárási horizontot jogosan bíráló, ugyanakkor éppen annak jegyében egyes – aktuális – elméleti irányzatoknak kiszolgáltatott értelmezést, megközelítést. S hogy a folyamat mennyire nem lineáris, pontosan érzékelteti akár a kortárs próza példája is, mely nem csupán a történetiséghez való visszatérésről szól, hanem arról is, hogy az éppen aktuális „új regény” mellett újra és újra előtérbe kerülhetnek olyan „tovább élő alkotások, melyek Thibaudet szavaival élve az embernek a világban elfoglalt helyéről szólnak az emberhez. Tegyük még hozzá azokat, amelyek Dosztojevszkij óta a világnak az emberben elfoglalt helyét s a személyiségek önmaguk szemében betöltött szerepét boncolgatják”¹⁹. Így a név átalakulásának, felcserélt neveknek, névazonosságnak, névmási megnevezésnek ugyanúgy van narratológiai funkciója, mint a „beszélő”, vagy Németh László esetén említett „beszédés” neveknek. Kornyané Szoboszlay Ágnes több tanulmányában²⁰ tárgyalja a szerző név-

¹⁸ MAGYAR Miklós: *Hős, név, névmás. A személyiség elhalványulása a hagyományos regénytől az új regényig. Helikon*, 1992. 3–4. 421–431.

¹⁹ Uo. 431.

²⁰ KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY Ágnes: *Játék a nevekkel*. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai*. Szerk.: B. Gergely Piroska és Hajdú Mihály, Miskolc, 1997.; *A tulajdonnév hiányáról Németh László irodalmi (tróji) név-*

adási eljárásait. A nevek magyarázata és összefüggései mellett az *Irgalom* esetében érdemes az austini elv szerint nem a nevet, hanem a névhasználatot középpontba állítani. A megnevezés részévé válik annak az összetett narratív játéknak, mely a realizmus jegyeit ugyanúgy viseli, mint az asszociatív írásmódét vagy a pszichologizmusét. A legjellemzőbb példát Kertész János névhasználata nyújtja. Apaként (!) sosem szólítja meg lányát, távollétében is alig nevezi meg, akkor is csak Ágnesként utal rá. Ezzel szemben a feleségét minden alkalommal megszólítja, a dominánsan „mamuka”, „mamukám” megnevezéssel saját ideájához alakítva, egyben önmagához öregítve (mely a regény végére külső formát is ölt), identifikálva, ezzel egyszerre bezárva és óvva is őt. A feleség végső reakciója az identitásáért folytatott sikertelen „szabadságharcban”, mintegy keserű visszacsatolásként, hogy Kertészneként definiálja önmagát, belátva, hogy további ellenállása elbukását, megsemmisülését eredményezné, újabb jelentéshorizonttal bővítve a lánya által bejárt, általa bejárhatatlan utat (hiszen nem juthat el az egzisztenciális szabadságig, az önálló identitásig, nem lehet orvos, nem lesz képes az *adásra* úgy, mint Ágnes). Az apa részéről lánya megszólításának, megnevezésének hiánya ugyanakkor Ágnes saját útját erősíti, hiszen az „eszménykép” apa nem fogadja be mint önálló entitást, az Ágnes által vágyott közelség, szeretet csak módosult, tompított formában valósulhat meg, de éppen ezért nem is köti magához, nem zárja be. A megszólítás, névhasználat különös játéka kirajzolja azt a drámai csúsztatást, mely a szereplők sorának, viszonyrendszerének meghatározó mozzanatává válik. A Kertész család és Halmi Ferenc példájánál maradván látható az „eszményképek” elsiklása az eszmény és kép között, az eszményképek áttranszformálása. Kertész levelei, minősítései alapján ideáját lánya különös formában testesítené meg, ezt azonban

adása ürügyén. „Magyar Nyelvjárások” A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve XXXVII, Debrecen, 1999. 305–309. *Megvolt a keresztelő is. Dolgozatok Németh László írói névadásáról.* KLTE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványa. Szerk.: Kornyané Szoboszlay Ágnes, Debrecen, 2000; *Németh László névvilága. Magyar Nyelv,* 2002. szept. 321–329.

csak pillanatokra észleli, akkor is önreflexív módon. Ugyanakkor hasonló ellentmondás feszül az eszménykép és a vágyott létforma között, mint a mérték és cukorkafalás esetén. Ágnes eszményképe (mely szintén ellenkezik létformájával) a többszöri megingás ellenére sem dől össze, sőt állandóan újrastrukturálódik, s a számos párhuzamosan futtatott közös motívum apja és Halmi között (sérült láb, történelmi, földrajzi, politikai érdeklődés, Tükrös mint származási hely, etimologizálás stb.) drámaian szép folyamatban ruházza fel Halmit az „eszménykép” jellemzőivel²¹. (Csak utalni lehet ezen túl a megnevezésekben rejlő freudi pszichoanalitikai vizsgálat, s jungi tipológia értelmezésbeli lehetőségeire. Például a romlottság, szűziesség, ösztönösség, tudatosság terén a regény női szereplőinek hangsúlyos intertextussal [Nóra, Anna Karenina, Bovaryné] rendelkező funkciójára, vagy a férfiak biologizmusának szerepére, melynek részeként a két eszményített férfi összefüggésbe kerül a bordéllal. De az idő és tér struktúrájával összjátékban hangsúlyt kapnak a rokoni, baráti kapcsolatok, ahogy ezen kapcsolatok révén például Vetési betörhet a védett, zárt térbe Tükrösön való megjelenésével, ezzel kettős folyamatot indukálva, egyrészt leleplezve a harmonikusnak vélt emberi kapcsolatok visszasságait, másrészt saját bűvköréből kivonva, harmonikusabb, tisztább út felé irányítva Ágnest.) Mindemellett jól látható, ahogy a megnevezés a viszonyrendszer és a narratív struktúra részévé válik. Ha felidézzük Kertész etimológiai szenvedélyét, s azt, ahogyan a szóalkotás szervesen kötődik a neoplatonikus hagyományhoz, mely a „dolgot néven nevezését megismerésükkel hozza összefüggésbe”²², érthetővé válik, miért szólítja meg a rokonnépeknek minősült Halmit vagy feleségét, s miért nem teszi ezt a számára állandó meglepetéseket tartogató, mindvégig (meg)ismeretlen lánya esetén. Tegyük hozzá, hogy az etimológia (párhuzamban a regény

²¹ Az eszmény, eszménykép Németh-életműben betöltött hangsúlyos szerepére vonatkozóan lásd: KOC SIS Rózsa: *Minőségesezmény Németh László szépirodalmi műveiben*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1982; GÖRÖMBEL András: *Németh László kereszténysége. Tiszatáj*, 1997. 3. 64–68.

²² GRÁNITZ István: *A szó belső formája Potyebnya nyelvészeti poétikájában. Helikon*, 1992. 3–4. 387.

„szerves” vagy „biológiai” horizontjával) a világ széttöredezettsége elleni intellektuális tüntetés is. A valóban kényszeres rendre, mértékre, harmóniára való törekvés részeként megjelenő etimologizálás tudatos leépítése beolvadást is jelent a megjelenített környezetbe, mely egyrészt értékelhető visszatalálásnak, betagozódásnak, egy fennálló rendbe való besorolásnak, másrészt megalkuvásnak, lesüllyedésnek is. Majakovszkij írta Hlebnyikovról: „számára a szó az érzelmek és gondolatok anyagát szervező autonóm erőt jelentette. Ebből fakadt az az igyekezete, hogy visszanyúljon a gyökerekhez, a szó eredetéig, abba az időbe, amikor a megnevezés még fedte a dolgok mivoltát”²³. Az etimologizálás, a beavatottakat gyanúsnak (őrültnek) tünteti fel a környezet nézőpontjából, ugyanakkor a pillanatképekként ható leíró narratív részek éppen a környezet abnormitására utalnak (ahogy Németh László írja „A regény bőbeszédűsége, a rengeteg kínos részlet: ezt a nehéz közegellenállást képviseli [éppúgy, mint Kafkánál...]”). Ebben az értékválságban, közegellenállásban válik hangsúlyossá a saját útját járó Ágnes. A megnevezés, foglalkozásra, társadalmi helyzetre, fogalmi utalásra épülő külső és belső identifikáció kiegészülve a szavak, szófordulatok, gesztusok jellemábrázoló erejével, elsősorban nem leíró jellegével, hanem az asszociáció által jut szerephez a narratív struktúrában. Csak egy példát említve: „Ágnes talán épp a Lackovics neve körül támadt szakrális döbbenettől értette meg, hogy amire ő maga nem akar gyanakodni, az Kati néni lelkében, az őt is megrendítő tények alapján, meggyőződéssé vált.”²⁴ A megnevezés része annak a nyelvi manipulációnak is, mely szellemi és morális téren szervezi a szöveget a szereplők viszonyrendszerében. Ezt a folyamatot erősíti a különböző tudomány- és foglalkozási ágak szakzsargonja, mely majd minden esetben külön funkciót is kap (befolyásolás, elkendőzés, elterelés, hazugság stb.).

²³ MAJAKOVSZKIJ, V.: V. V. Hlebnyikov. *Helikon, Világirodalmi Figyelő*, 1987. 4. 420.

²⁴ *Irgalom*, 2001. 28.

A realista életképekhez hasonlóan aprólékosan körülírt ételek hangsúlyos szerepe kapcsán Proust Madelene kekszéhez hasonlóan az asszociáció, emlékezés, vágy strukturálja a regény idő- és térszerkezetét. Meghatározó, hogy ki, mikor, hol, mit és hogyan eszik, az étel honnan származik. Az étel, étkezés mindvégig a szembesítés eszköze is, például így válik jelképe ssé a Kertész né által családi otthonban Lackovicsnak nyújtott gazdag, ízletes választék Ágnes menzai étkezésével szemben, vagy a városi és falusi koszt, orvosoknak és betegeknek nyújtott étel különbsége is. De ezáltal válik hangsúlyossá az összehasonlítások során, ahogy a fogság idején kapott, szerzett étel még a legrosszabbat is alul tudja múlni. Mindez beépül a regény társadalomrajzába, mintegy sajátos szociográfiaként, s emellett, hogy az asszociáció bázisa, a szöveg narratív struktúráját a realista regény irányába is megnyitja, együttes mozgásában a regényt behálózó élet-tannal²⁵, mely szinte már zolai módon térképezi fel a „beteg emberi létvilágot”. Ez az a feszültséget keltő, narratívában lecsapódó kettősség, mely a jelentéshorizontok kettősségével harmóniában egyszerre tükrözi a „minden egész eltörött” és a minden borzalom ellenére fellelhető szépség, a vegetáció „működésével” alátámasztott rend, harmónia képét – vagy ahogy két ember viszonyában ez megjelenik: „mintha (...) az ideáltól kapná (...) a határozott körvonalakat, amelyekkel elveket és szabatos ságot sugárzó alakját a katedra mögé rajzolta. Olyan ez, mintha egy amorf anyagot átkristályosítanak, az ember minden tettében ott látja ugyanazt a törést, s ez olyan szép, megnyugtató. Az anyagát azonban, úgy látszik, épp ez a rend ingerelte. Az ő ösztönlénye az önfegyelmet érezte hazugságnak.”²⁶ S ahogy a mértékre hivatkozó apa a mértéktelen evésben (mint arra a valóban, igaz, okkal mértéktartó Frida néni több ízben utal), úgy lepleződik le valamennyi „eszme”, drámaian ütköztetve a nézőpontokat, nemcsak az eszmék körét tekintve, törekedve minél teljesebb kép megra-

²⁵ NÉMETHII Judit: *Németh László és a természettudományos gondolkodás. Tiszatáj*, 1996. 3. 84–92.

²⁶ Uo. 64.

gadására, bemutatására, de az egyes részeket is több szempontból láttatva.

4.

Ezt fokozandó lehetünk tanúi sorozatos leleplezéseknek, melyek drámai következmények helyett lecsendesült mondatokba torokollnak. Ebben a feszültségben ott lapul a „hibás rend” elleni küzdelem kilátástalansága is, mellyel szemben az Ágnes–Halmi páros küzdelme nyitva marad – fénysugárként a belső felemelkedést tökélyre futtatva –, szépséggel beragyogva a regényt. Ez a „szépség” ugyanakkor nem indukál egy elvárt, igenlő befogadói jelentéshorizontot (mint azt a recepció egy része felrója), az auktoriális elbeszélő nem tetszeleg a mindentudó szerepében, nem nyújt receptet. A regény az utakról szól, több lehetőséget bemutatva, egyet kiemelve, jelezve, hogyan jut el valaki a létértelmezésen keresztül identitásának elnyeréséig, hogyan kap esélyt arra, hogy másokat is segítsen ezen az úton. Németh László esszéihez, tanulmányaihoz hasonlóan prognosztizál, stratégiát dolgoz ki, utóbbival lehetőséget nyújtva, nem lezáró gesztust alkalmazva, inkább a „kaleidoszkóp-technikával” bemutatva a szereplők tudatán keresztül értelmezett élelmények „összhangzatban” való létélménnyé alakulását. A regény struktúrájának kettősségét éppen Németh László regényeinek „alaplímintája”, a „récit” és a „kaleidoszkóp-technika” teljességigénye eredményezi.²⁷ Az *Irgalom* szerző levelezéséből is kitűnő drá-

²⁷ Lásd: KARDOS Pál: *Németh László: Irgalom. Alföld*, 1965. 12. 77–79.; GREZSA Ferenc: *A Németh László-i regény kifejlődése*. Acta Historiae Litterarum Hungaricum, 22. 1985. 49–59.; CS. VARGA István: *Tanújelek. Írások Németh Lászlóról*. Magvető Könyvkiadó, Bp., 1987.; MARTON Mária: *A mitológiai szimbólika forrásai és struktúraszervező szerepe Németh Gyászában*. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 26. 1990. 149–159.; *Németh László regényei a mai megközelítések tükrében. (Tanulmányok) Tiszatáj*, 1993. 7. 4–52.; OLASZ Sándor: *Az író öntőformái. Nyugat-európai minták Németh László regényszemléletében*. Új Forrás Könyvek 22. Szeged, 1995.; VEKERDI László: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Új Forrás Könyvek, Tatabánya, 1997; MONOSTORI Imre: *Az „archépfestő”*

maisága nemcsak abból ered, hogy a szereplők őrlődnek életük kétféle igénye között, hanem abból, hogy mindenképpen dönteniük, választaniuk kell. A választás sorsdöntő, a szereplők identitását, létét meghatározó jelentőségét hangsúlyozza azáltal, hogy főhőiséhez hasonlóan valamennyi alakját, epizód szereplőjét döntés elé állítja (a ház lakóit, Frida nénit, Kertész és Ágnes tanítványait, a rokonokat, Mata nővért stb.). Ez a feszültség teremt drámai viszonyrendszert, hangulatot, sokszor drámaivá sűrítve magát a szöveget. Ugyanakkor a minidramák feszültségének „kaleidoszkóp-technikával” történő bemutatása epikává szervezi a drámát, mindkét műnem sajátosságait ötvöző narratívát eredményezve. Ezáltal tűnik a regény sok aprólékossága, hosszúsága ellenére is „sűrűnek”. A minidramákból kibontakozó élettörténetek úgy utalnak a középpontba helyezett létélményre, mint a szubtextus a regény egészére.

ő.

Michael Riffaterre a szubtextus fogalmával jelöli a szövegen belüli szöveg jelenlétét. „Annak a szövegnek a szempontjából, amelyben megjelenik, a szubtextus (alszöveg) az értelem egysége. (...) Egy szubtextus általában a fő narratív vonal mentén feszül különálló, egymást követő változatokban, amelyek egybeeshetnek más szubtextusokkal. A történet, amelyet elmond, a tárgy, amelyet leír, szimbolikusan és metanyelvien a regényre, mint egészre, és néhány szempontból a lényegére utal. A szubtextus a fikció egészére utal, amikor struktúrája azonos a regény

igazságai. Vekkerdi László tanulmányai Németh Lászlóról. Hitel, 1997. 9. 96–103.; OLASZ Sándor: Németh László változó regényszemlélete. In: Németh László irodalomszemlélete. Debrecen, 1999; GÖRÖMBEI András: Németh László irodalomszemléletének fő vonásai. In: uo.; DOMOKOS Mátyás: Irósors. Németh Lászlóról. Nap Kiadó, Bp., 2000; KULCSÁR SZABÓ Ernő: Arc és kánon (Az önértelmezés [nyelvi] eseményei az Ember és szerepben) In: Németh László-cmlékkönyv, Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2001; OLASZ Sándor: Műfaji örökségek a Németh László-regényben. In: uo.; BERTHA Zoltán: Enciklopédizmus és erkölcsi minőség. Németh László eszmevilágáról. Polisz, 59. 2001. 14–20.

mátrixával”, mely a lényegét hordozza, s a szimbolikát foglalja össze. Az *Irgalom* narratívájában meghatározó szerepük van a szubtextusoknak. Többnyire zárójeles formában vagy belső, fiktív beszéd formájában épülnek a szövegbe, de sok esetben szubtextusként értelmezhetők a gyakran részletekben szövegbe illesztett dokumentumok, illetve azok szereplők általi értelmezései is. „... (most hívta először bácsinak a sógora) – olvasható a zárójelben az éppen szabadult, meggyötört, beteg, státusát veszített Kertész minősítése, mely néhány szóval utal egy múltat idéző alakra, annak történetére, egyben pillanatnyi léthelyzetére, minősítettségére a szereplők viszonyrendszerében, valamint egy külső értékszemléletre is. De sok példa található a belső, fiktív beszédben összegződő kimondásra is, amelyek az igazság pillanatainak is tekinthetők az aktuális szereplő nézőpontjából, szembesítésnek, szembesülésnek. Funkcionálisan ezek egy egzisztenciális léthelyzet megértését segítő háttér leírását helyettesítő szövegek, mint például: „Ágnes egy pillantást vetett a kapualjból elősántító fiúra. Micsoda teóriákat, hideg ítéleteket hord ez a Halmi a fejében, s most mégis milyen meghatottan, szinte lábujjhegyen lép ebbe a vízivárosi udvarba (hosszú orra szinte egy óvatos tapogató, simogató szervvé válik), s csókol mindjárt kezét a bajuszkás kapitalista nőnek, aki ősei jogán uralkodik e telken, s zsákmányolja ki a ház szegény proletárjait.” De szubtextusként értelmezhető az apa előkerülő naplója, illetőleg annak részletekben való közlése, s főként a szereplők arra való reflektálása is. Ahogy a napló jelentőséghez jut az anya és Ágnes olvasatában, úgy veszíti el azt egy szempillantás alatt az apa reakciójában. A szubtextus ilyen megvalósulási formájában a jelentőség nélküliség és jelentőség dinamikus viszonyában válik külön a témától és a narratívában fellelhető motívumoktól. „A narratívában a szubtextus a saját tárgyát vagy minidramáját metonimikusan, metaforikusan vagy szimbolikusan”, valamint télozával „kapcsolja a regény eseményei sorozatának egyikéhez” vagy a fő eseménysorhoz.

Befejezésül érdemes kiemelni a regény még egy narratív sajátosságát. Jánosik Zsuzsa nyelvtudományi dolgozatában a tömörítés eszközeit kategorizálva Németh László prózájában tesz egy

figyelemre méltó megállapítást a szerző mondatstruktúrájával kapcsolatban. Domináns mondatstruktúraként az alárendelő összetételt jelöli meg, mégpedig olyanformán, hogy a két részre bomló főmondat körülveszi a mellékmondatot. A fent említett narratív eljárások, valamint a regény szakralitással átszőtt tér-idő struktúrája az egész regényre kiterjeszhetővé teszi a hivatkozott mondatstruktúrát, melyet a szerző a Jánosik Zsuzsának írott reflexív levelében is költőien a hálövetéshez hasonlít. „...a mondat analitikus hálóját rávetem arra az agyban létesült ingerület-konstellációra, ami a gondolat, s nem nyugszom, amíg azt minden polipkarjával ki nem húztam, s szövegemben ott nem látom. A hálövetésnek, s kihúzásnak nemcsak teljesnek, de gyorsnak is kell lennie; ezt kívánja a művelet pontossága, de bizonyos ideggazdasági takarékoság is: a művelet ne kerüljön több mozgásba, erőbe, mint amennyi a mélyvízi lény partravonásához szükséges.”²⁸

²⁸ JÁNOSIK Zsuzsa: *A tömörítés eszközei Németh László prózájában*. ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok 4. Bp., 1971.

Olasz Sándor
PILLANAT ÉS TÁVLAT

A móríci és Németh László-i szövegalkotás interferenciái

Móricz Zsigmond 1942-ben, a *Híd*ban szokatlanul lelkes ismeretést tesz közzé Németh László nagy igényű, de torzóban maradt regényciklusának *A másik mester* című kötetéről. Az az író, aki Németh korábbi műveit alig méltatta szóra (legföljebb a *Gyász* őrmester figuráját dicsérte), most „alakok, tárgyak, viszonylatok, gondolatok egyerejű lélegzését”, pillanat és távlat, tiszta élmény és irodalom páratlan egységét méltatja: „Senkinél sem olvad ily villámfényben irodalomná az élet, az úgynevezett valóság, a pletyka, a végtelen pillanat nyer nála távlatot és filozófiai magasságot.” Móricz még ezt a kissé hiperbolikus mondatot is leírja: „A legizgalmasabb könyv, amit olvastam.” Olyannyira belefeledkezik a regénybe, hogy túlolvassa magát a villamosállomáson, ahol át kellett volna szállnia.¹ Németh több helyen is reflektál erre a váratlan dicséretre: „A legnagyobb kritikai medália, amit kaphatok életemben. A fáradt, lekopott nyelvben is mennyi felfedezés. Megdöbbenő, hogy ez a szobrozó, térben dolgozó művész így megérthette egy festő-zenélő idős ember lelkét és műhelyét” – írja naplójában.² A korabeli visszhang nem kényeztette el Némethet. Banális történet, mozaikos technika, novellára elegendő téma, túl tökéletes hős és igénytelen cselekmény, nincs szilárd váz, a tragikus konfliktus föllazul benne. „Óriás hibrid – állapítja meg a kritikai fogadtatás főbb irányait összegezve Grezsa Ferenc –, regény és szociológia, esszé és drá-

¹ MÓRICZ Zsigmond: *Németh László: A másik mester*. In: *Németh László – A minőség forradalmára*. Válogatta és szerkesztette Monostori Imre. Bp., 2001. 101–103.

² NÉMETH László: *Homályból homályba II*. Bp., 1977. 498.

ma, platóni dialógusok szervesen halmaza.”³ Nem célom sem a kapcsolat-, sem a recepciótörténet, ezért a továbbiakban csak a legszükségesebb ide vágó támpontokat jelzem.

Móricz elragadtatott írása és Németh önreflexiója (a ciklus elkészült darabjai közül maga is *A másik mestert* tartotta csúcspontnak) szerencsés találkozás, bonyolult, roppant ellentmondásos kapcsolatuk ezzel az idillel zárul. Móriczot a jelek szerint korábban nemigen érdekelte, amit Németh csinál – esztétikus, reflexiós ember és „különösen veszedelmes úrifú” Babits oldalán. Németh pedig ifjúsága „móricztalanító” hevülete (a kifejezés Cs. Szabó Lászlóé) után csak a harmincas években hódol újra „az öreg ügynök” regényírói zsenialitása előtt. A Móricz-könyvben Németh nem titkolja, hogy az életmű harmadik korszakát (*A boldog ember, Életem regénye, Árvácska, Rózsa Sándor*) tartja legnagyobbra.⁴ De még e kései emlékezésben és tisztelgésben is kísért a húszas években jóval keményebben megfogalmazott vád: ennek a „nagy ösztönembernek” és rendkívüli ábrázolónak „nincs elég metafizikája” és „nem nagy gondolkodó”. Majd csak 1947-ben Móricz Shakespeare-tanulmányaihoz írt előszavában⁵ (1947) jelenti ki, hogy az ösztönös zseni nagy művész és moralista is egyben. Itt írja fölül Móricz regényírói ars poeticáját, s az egy évvel későbbi *Regényírás közben* pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy a műfaj „fő medrében” azt a regényt látja, amelyet nem föltétlenül a valóságillúzió, az erőltetett valóságanalógiára törekvés jellemez. Ez a regény nem élő embereket másol, hanem ilyeneket teremt, akik azután „a valóságukkal szinte betolakodnak az emberek közé”. Móriczot idézi („én olyan embereket akarok csinálni, akiket épp úgy lehet figyelni, boncolni, tanulmányozni, mint a valóságos embereket...”), Németh azonban gyorsan hozzáteszi, hogy „a műfaji keresztezés virágainak”, „a nem élő embereket, hanem színes árnyékokat” mozgó műveknek is

³ GREZSA Ferenc: *Németh László háborús korszaka (1938–1944)*. Bp., 1985. 181.

⁴ NÉMETH László: *Homályból homályba II*. Bp., 1977. 428.

⁵ NÉMETH László: *Előszó Móricz Zsigmond Shakespeare-tanulmányaihoz*. In: *Európai utas*. Bp., 1973. 165–66.

létjoguk van.⁶ Ez a néhány kiragadott mondat is jelzi, hogy Némethnek ebben a – némi túlzással mitikus – küzdelmében Móricz hol ellenlábás, hol rokon, hol egyszerre mindkettő, de mindenképpen előzmény – fényesen igazolva, hogy az író sem maga írja gyermekeit, gyakran olyan ősöket is bevon, akiket néha legszívesebben kihagyna a szerkesztésből.

Ellenségesség és testvériség folytonos dialektikájának antropológiai és poétikai elemeit vizsgálva két művet választottam ki. *Az Isten háta mögött* (1911) és *A másik mester* (1941) világségi és poétikai vonásainak meglepő egyezései és ellentétei erősítik és gyengítik egymást a mai értelmezői-befogadói tudatunkban dialogizáló szövegekben. Németh egyébként tudatosan naturalizmusba süllyesztett regényt látott Móricz korai remekében. Mai nézőpontból viszont ez a mű a szerző leginkább nyugat-európainak nevezhető alkotása, melyben a történetcentrikus, helyrajzos, gazdag figurapanorámát felvonultató hagyományos narratív séma a többféle lelkiállapot, tudatzóna felől induló mozaikos, én-ábrázoló, diszkurzív séma felé mozdul el. Az *Utolsó kísérlet* negyedik kötetében pedig a nyugat-európai mintákon iskolázott (nem lélektani, hanem) lélekteremtő regényírói gyakorlat tér vissza (nem mechanikusan, a „regénylázadás” tapasztalatait nem elfelejtve) gyökereihez. Milyen lehet újra olyan regényt írni, melyben „fél Magyarország nyüzsög”? A móríci szövegalkotás példája Németh Lászlóban új képességeket mozdít, s ha az *Utolsó kísérlet* nem is lett a „magyar Noé bárkája”, *A másik mester* a regénymonódia kevés helyszínt, alakot mozgató kamara jellege mellett új lehetőséggel csábít. Németh a regény mellékalakjait talán sehol nem ábrázolta „ennyi fényvel, megbecsüléssel”⁷. Ugy tűnik, Jó Péter fölismerése valahol összefügg a regényírói dilemmákkal is: Péter „elmélete szerint minél több ízzel, rosttal van valami az anyaghoz kötve, annál több szellemet lehet belőle kihajtani”.

Mindkét regény felfokozott valóságsszimulációjában rejlik a poétikai többlet. „Magát a valóságot” írja Németh László is

⁶ NÉMETH László: *Regényírás közben*. In: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975. 291. 302.

⁷ NÉMETH László: *Utolsó kísérlet, előszó*. I. Bp., 1969. 8.

(olvassuk csak el a *Magam helyett* „A kohó”, „Az áldozat” és „Öröm” című fejezeteit), ám a valóság-effektus erősödésével párhuzamosan az írás erősebb létéről is beszélhetünk. A diák csalódásában és *A másik mester* szerelmespárjának fölismerésében (noha szívükben „a megkönnyebbedés olvadása”) egyetlen szó borong: jóvátehetetlen. Az *Isten háta mögött* zárlatában Veres Laci számára is „meghaltak a nagyszerűségek”, „most már nem vár túlzott valamit semmitől”. A kisváros bornírt világa éppúgy örök és elviselhetetlen, mint a gyógyszálló kacsalábon forgó vára. Pedig mindkét regényben ott a lázadás, a koherens konstrukciók bizonyosságának elvesztése, de sem Móricz, sem Németh nem adja föl a történetmondás értelemadásának kényszerét. Az álságos és represszív társadalmi-kulturális közegben feltörő igazságkeresés, mint újfajta realitáshoz jutás poétikai játszmaí és alakzatai ezek a művek. Bennük a hagyományos, realistának nevezett történetmondás kezd repedezni, de a koherencia felbontása felé alkat és szövegépítkezés nem vezethet. Legföljebb ironikus minőségekhez jutnak el, melyekről később lesz szó. Az „úri bordélyban” minden hazugság: „a pálmák dézsákban ültek, a néger gyászzenére kényelmes urak tolták egymást, a hallban úri álarcok, dologtalan és gonosz gyerekek unatkoztak”. „Értelmetlen, hogy ugyanolyan komiszul menjenek, akár az egész társadalom. Egy rikkantást szeretett volna, amitől ez a pókhálógyöngye és beton-kemény marhaság szétszakad – a gonosz vérmezőparti paloták széjjelszakadnak, s ők fölszabadultan futnak egy körük tódult rétre...” Tusira is egyszerre szakad a rettenet. „Hogy a jó: rossz; hogy az áldozattal a megaláztatást keressük; hogy a világ dongái megérték a szétrúgásra.”

Ugyanarra a – kizárólag szociológiai szempontokkal messze nem magyarázható – helyzetre azonban kétféle válasz születik. Móricz antropológiai pesszimizmusával, anti-antropológiájával Németh tragikus és utópisztikus szemlélete felel. Németh is idézi Móricz-könyvében azt a mondatot, amely szerint „nem érdemes az emberek között élni, mert az ember szelidíthetetlen vadállat”.⁸ Móricz vulgár-nietzscheiánus és szociáldarwinista

⁸ NÉMETH László: *Homályból homályba II.* Bp., 1977. 124.

ember- és társadalomfelfogása az önreflexióra képtelen animalitásnak, szabadság és a kommunikáció teljes lehetetlenségének olyan rétegeit szólaltatja meg, melynek a magyar irodalomban addig nemigen alakultak ki a konvenciói. Isten-felfogásában a teremtőnek semmiféle megváltó, szabadító szerepe nincs, az embert közönyösen engedi át saját animalitása poklának. Az ember eleve elítélt, bűnös, s ily módon világában csak ösztönkielégítési és -elfojtási mechanizmusok hosszú sora képződik meg. Ellenhatásként ugyan a lázadás lehetősége is megnyílik, de ez többnyire önpusztításba fullad. (Veres Laci „hatványozottabb ideggyönyört” és „örületet” követelő mondataira gondoljunk.) A regényvilágból hiányzik a nevelődés, az önépítés, az önkiképződés teleológiája, következésképpen a valakiből valakivé válásnak sem lehet szerepe. Balassa Péter pontos megfigyelése szerint „a szereplőknél a szándékok és az önkifejezés közötti diszkrepancia önfelépítő és önlebontó struktúrákat generál, melyek a cselekményt sehonnan sehová vezérlik...”⁹ Németh regénye viszont működésbe hozza a Bildungsroman műfaji örökségét. A ciklus elkészült darabjaiban a hős alakjának dinamikus egysége, változásának szüzsésképző jelentősége érvényesül. Az ember formálódik, de a világ nem. Az emberi életút összekapcsolódik a jellem és a nézetek változásával, az élet tapasztalatok gyűjteményeként jelenik meg, az életsors változó körülmények és események következménye. A nevelődési regény negyedik típusa (didaktikus-pedagógiai regény) itt nem említhető, miként az ötödik sem, hiszen „a világ tartópillérei” nem változnak, noha ez a változás – a korszak reformértelmiségének reprezentánsáról lévén szó – kifejezetten kívánatos lenne.¹⁰ A hős tragédiája az, hogy a teljes képtel pillanataiban érzi ugyan a világ megválthatatlanságát, az élet és munka szintézisét megteremtő személyiség eszményéről nem tud lemondani; nietzschei célvesztés és Németh László-i édenteremtés egyszerre érvényesül. A XIX. századi fejlődéselmé-

⁹ BEKE Judit: *Komikum és/vagy elátkozottság*. Móricz Isten háta mögött című regényéről – Balassa Péter hagyatékából. *Tiszatáj*, 2004. 7. sz. 34.

¹⁰ БАИТЯН, Михаил: *A nevelődési regény és jelentősége a realizmus történetében* (A regény történeti tipológiájához) In: *A beszéd és a valóság*. Filozófiai és beszédelméleti írások. Bp., 1986. 417–78.

let ütközik itt a modern tapasztalatokkal. Utóbbiak éppen a cselekvés jövőalakító szerepét rombolják le: nincs oksági kapcsolat, a jelen ugyanolyan, mint a múlt, a jövő sem lesz szükségképpen más. A fejlődésregény önmagát akcióban megfogalmazó hősének ez nem a legalkalmasabb terep. A ciklus el nem készült darabjai aztán minden fejlődés- és nevelődési regény jellegének ellentmondanak: az utópia csődje és a tragédiába torkolló családi élet után az utolsó könyv „a magányos, testében-lelkében megrokkant ember haláltusáját” mutatta volna be.¹¹

A másik mester „rossz szerelemtől” a jóig (endaimon) eljutó Jó Péterének történetében a komor tervezetet csak két képrendszer (az örültség és az ember mint vadállat) vetíti előre. Érdekes módon mindkettő szerepet játszik *Az Isten háta mögött*-ben. Tusi nézőpontja, vélekedése pedig az *Égető Eszter* felé mutat: „A férfiak, akármilyen szelíd külsőt mutatnak: vadállatok. Időnként valami veszettség tör ki rajtuk, s azt csak nővel lehet enyhíteni.” A „két pirosfülű szerelmes” fantomjátéka, tébolya, eszelőssége „két örültség”. A szerelem itt „nem kagylóhéjból kikelő tündértest, hanem épp ez a sötét testetlenség, amely mégis hőstettekre és őrzöngésekre indít és képesít”. Mostohaanyja szemével Tusi is „örült, kész örült”, „vigaszul ő is azt tette hozzá, ami az örültség diagnózisa után egy tébolydában ellentmondásos lett volna, egy polgárcsaládban azonban jogos remény: Csak legyen esze neki.” Még Péter is a titkot kutatja benne: „mi az a vad, zaklatott ebben a szilajságban?” Az ember „szelídíthetetlen vadállat” – mondja Móricz. Az ember vadállat, de szelídül és szelídíthető – mondja Németh. *A másik mester* tanulsága, hogy „a szurkoló-kívánczó állatból új, tisztább, társkereső lény” lehet, „birodalom-alapító”, aki az életet újra és újra szervezi, törvénybe foglalja és meghirdeti. Az örültség, az esztelenség, a gyanú, hogy az emberi természetben van valami hiba, itt még nem veszélyezteti a személyiség integritását, az egység helyreállítható, a világ nem teljesen áttekinthetetlen. Olykor földéríthetetlenül relatívnak tűnik ugyan, az időbeliségbe zárt ember testi-lelki semmibe hullása mégis leküzdhető. („Az lehetetlen, hogy az ember még akkor se érezzen

¹¹ NÉMETH László: *Az Utolsó kísérlet tervezete*. In: *Utolsó kísérlet II*. Bp., 1969. 533–34.

más megoldást, amikor már esik” – mondja Jó Péter, az öngyilkos Ilonkára utalva.)

Az önkereső, szembenéző epikai „végigjárás” sok más regényből ismerős szervező erő, a médiumszerű Jó Péter története sem kivétel. Az elbizonytalanodott világgal szemben teremtő és rendező elv lehet a kor normáival szembehelyezkedő külön epikai megformálása: gyászában, iszonyában, édenkeresésében, sántaságában – és az *Utolsó kísérlet*ben a nemzeti sors lehetőségének keresésében. A század első negyedének az élete alá valóban oda rétegződik a magyar történelem, ez azonban a többi Németh-regényhez hasonlóan jól megfér a vallomásos, konfeszszionális jelleggel. „...a Németh-regény: társkereső; maga köré rendezése egy világnak, hogy a fikció emelt színterében találkozhasson élete ismerős alakjaival, kérdéseivel, felmutathassa azokat, válaszokat gyűjthessen; miképpen maga mondja el alakjairól, hogy azok: nagy és tiszta lelkek, akiknek személyes kapcsolataik sorra elakadnak, mert hiányzik belőlük az a vegyi affinitás, amivel az emberi örültség kapcsolatba lépjen, s végül fájó kapcsolatok után ezért nyújtják be nagy fellebbezésüket a környező élet ellen”¹² – írja Sándor Iván. Vakság szükségeltetik ahhoz, hogy Németh jellegzetes regénybefejezései „elrontottnak” tűnjenek föl. A szerző a krízisregényt nem akarja mindenáron fejlődésregénnyé hasonítani, a zárlat a regény belső dinamikájából, a nyugvópont igényéből, a támpont létezésének a hitéből következik. (A Kemenes Géfin László és Jolanta Jastrzębska szerzőpáros szerint „a regényvégi botcsinálta humanizmus egy töről fakad a hősnők öncsonkító némethizmusával, s az utóbbi feloldására az előbbi egész egyszerűen elégtelen”. Továbbá „a csak negatívumában megjelenített, soha nem élvezhető szexualitásról” is tanúskodnak Németh művei.¹³ Tusi, a szerelem mestere ajánlható az *Erotika a huszadik századi magyar regényben* szerzőinek a figyelmébe. Az a nőalak, aki még a témában oly járatos Móricz elismerését is kivívta.)

¹² SÁNDOR IVÁN: *A Németh László-pör*. Bp., 1986. 166.

¹³ KEMENES GÉFIN LÁSZLÓ–JOLANTA JASTRZĘBSKA: *Erotika a huszadik századi magyar regényben*. Bp., 1998. 187.

A *Biblia* című esszéjében azt írja Móricz, hogy „oda jutunk, ahol az ősemlék volt: ő elveszett az ismeretlen világban, mi eltörpülünk a megismertben...”¹⁴ A századforduló megváltozott létérzékelésére vall, hogy a szociológikus anyagra, szociális rétegre ránó egy egzisztenciális, melyben Schopenhauer, Wundt és Nietzsche elgondolásai keverednek a volt teológiához hallgató nézeteivel. Móricz azonban a regényből tudatosan, szinte teoretikusan kiküszöböli a kommentárt és csak magát a történést mutatja be, filmszerűen, drámai jelenetekben. Az ő megjelenítés (showing) típusú elbeszélői gyakorlatával szemben Németh regényében gyakran eltűnik a határ a történet leírása és jellemzése között, a történet csak az általános jellemzés szempontjából nyer értelmet. Ebben az elmondás (telling) típusú prózában – nem zárva ki a megjelenítés hagyományos eszközeit – az elbeszélés könnyen csap át esszébe és fordítva, az esszében benne rejlik az elbeszélésbe fordulás lehetősége.¹⁴ Az ösztönös zseni Móricz bámulta volna a műveltebb intellektust? Aligha lehet erről szó. Inkább valamiféle munkamegosztás körvonalazódott, az analógia-keresés igénye más műfajokban (például az esszében) vagy más típusú regényben és drámában. *A másik mester* különösen alkalmas lehetett e másféleség fölötti öröme. Jó Péter gondolatfolyamába olykor önálló betétek ékelődnek Adyról (elemzés *Az eltévedt lovasról*), a középkorról vagy a szerelemről, miközben – a *Szerdai fogadónappal* ellentétben – Németh gazdag epikai anyagot mozgat, s Tusi alakjában még a racionális és intellektuális vitális ellenpontját is megteremti. Móricz regényében szerepel ugyan két intellektuális figura (Veres Laci és az albíró), ők azonban végzetesen elszigetelődnek, az egyik az „ideggyönyörök” egzaltációjába, a másik öngyilkosságba menekül. Jellemző, hogy a reflektált intertextualizáltság sem bomlik ki igazán, a szerző kissé rövidre zárja a kínálkozó lehetőséget Flaubert regényével. Az *Árvácskáról* – de Móricz egész írói habitusára jellemzőn – mondja Balassa Péter, hogy „engedi történni (láthatóvá válni,

¹⁴ MÓRICZ Zsigmond: *A Biblia*. In: *Tanulmányok I.* Bp., 1978. 220.

¹⁴ LUBBOCK, Percy: *The Craft of Fiction*. London, 1921. A kissé merev elválasztás bírálata fogalmazódik meg BOOTH, Wayne C.: *The Rhetoric of Fiction* c. könyvében. Chicago, 1961.

pontosabban szóhoz jutni) az eseményeket, a »természettel egyenértékű« hatás felkeltése azonban éppen hogy a leírás-lejegyzés folyamata közben a fantázia, vagyis a formálás maximumát is megköveteli, csakhogy ezúttal nem a mesterségbeli tudatosság, hanem a nem kevésbé magas fokú koncentrációt az ágostoni értelemben vett *intentio animi*: az emlékezet intenzív, összefogott időpillanatát) igénylő, az eseményeket szólni engedő, de nem »elengedett« spontaneitása értelmében.¹⁵ Ezt a jelenséget fedezte föl Németh László, amikor Móricz-könyvében azt írta: „regényeiben nincsen semmi esszé, lélektan, okoskodás; annál forróbb az emberek mája és tüdeje. Az örvény fölkap és megpörget egy csomó embert: ez a tipikus Móricz-regény. [...] Itt nem egy naturalista szól, hanem maga a natúra, amely az ész sablonjaival nem engedi befolyásoltatni magát.”¹⁶ De a „formátlanlás formaművésze” minden antiprofesszionális kijelentése ellenére a legnagyobb poétikai kihívásnak felel meg. „Nála – írja Németh László – első pillantásra nyelv, anyag, szerkezet, minden amorf, de ebben a brutális alaktalanságban van valami egész, erős, széttörhetetlen, több mint a legtökéletesebben kristályosító művészkedés.”¹⁷ Ilyen kihívás a kimondhatatlanság vagy kommunikációképtelenség nyelvének – csak a legnagyobbakhoz, így Kosztolányihoz fogható – megteremtése. *Az Isten háta mögött* egyik bravúrja az a jelenet, melyben hat férfi (a tanító, Veres Laci, az albíró, a káplán, a pap és Dvihally) kering Veres tanító-né körül. Érdeket, ingerültséget, féltékenységet, haragot és gyűlöletet takar a vidámság – „fertelmes és boldog társaság” így együtt. Leírás, megjelenítés, „cselekedtetés” helyett – mint Kulcsár Szabó Ernő mutatott rá – „egyénytett beszédaktusok”, „eltérő szereplői értelmezések” révén oldja meg az egyik legnehezebb regényírói feladatot.¹⁸ Egyetlen jelenetben ennyiféle

¹⁵ BALASSA Péter: *Móricz Zsigmond: Miért a zsoltár? (Az Árvácska újraolvasásához)* In: *Törésfolyamatok*. Debrecen, 2001. 30.

¹⁶ NÉMETH László: *Homályból homályba II.* Bp., 1977. 422.

¹⁷ NÉMETH László: *Móricz Zsigmond: Esőleső Társaság.* In: *Két nemzedék*. Bp., 1970. 107.

¹⁸ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Beszédaktus, szerepkör, irónia.* *Az Isten háta mögött* mint elbeszélés. In: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben.* Bp., 1996. 179.

szándék, karakter, egymást kioltó, egymással vitázó vélemény – talán éppen erre gondolt Németh László, amikor azt írta, hogy Móricznak „a jellemzésben nincs egységes távlata”. Ahány alak, annyiféle nyelv, s az elbeszélői szöveg olykor teljesen eltűnik.

A másik mester elbeszél monológjában végig ugyanazt a hangot halljuk, amely egyesíti az esszéiben megszokott nyelvi sűrítést, metaforagazdagságot, képhalmozást, az érzelmi és gondolati folyamatok személyes érdekeltséggel és feszültséggel dúított zuhatagát a legtöbb Németh-regény analitikus fegyelmével, tárgyyszerű kifejtésével és pontosságával. Móricznak talán ezért is tetszett olyannyira *A másik mester*, ami az ő „barbár” örvénylésétől távol áll ugyan, mégis szerencsés ötvözet, minthogy táguló érzékenységgel fogad magába külvilágot és tudatot, lelki experimentumokat és általánosító, léttani gondolatokat, korfestést és történetfilozófiát. Ehhez a művelethez szükséges a „lassú tempó” (Ortega), a regényfolyam széles medre. Igaz, a kortárs regényfolyamoktól (Jules Romains huszonkét kötetes *Jóakarátú emberekje*, Georges Duhamel ötkötetes *Salavinje*) is különbözik az *Utolsó kísérlet*. Hiszen a francia regényciklusokban több száz alak szerepeltetésének szinte szükségszerű eszköze az egyidejű részletekből építkezés szimultanizmusa. Romains hatszáz szereplője is archetipikus jelentőségű. Ám a jungi ösképeket itt maga a kollektívum hordozza, s nem egy kinagyított alak, sorsszimbólum és genotípus. A szerzői szándék szerint ugyanis Jó Péter egy személyben reprezentálja a kollektívumot. Az eposz is vajúdik ebben a regényfolyamtorzóban. Németh tehetségének természete – az akkoriban divatos regényciklusoktól függetlenül is – nagyepikát kívánt. Az író hamar fölismerte, hogy ő nem „novellista-agy”, mint Móricz. Hiszen ott sok esetben kisprózai kezdemények teremtik és hordozzák a kváziregény-szerkezetet. 1926-os tanulmányában Németh „jelenetírónak” nevezi Móriczot: „Egy kép, vagy néhány összekomponált kép hangulatában mozgat embereket, s nem az emberek pattantják ki a jeleneteit. Mintha előbb volna a kép, aztán a szereplők. Az ilyen tehetség novellára termett. Móricz előbb volt kész novellista, mint közepes regényíró. [...] Novellista marad a regényben is.”¹⁹ *A másik*

¹⁹ NÉMETH László: *Móricz Zsigmond*. In: *Két nemzedék*. Bp., 1970. 97.

mester sajátossága, hogy a hét kötetre tervezett ciklus szigorú konstrukcióján belül a laza nagyepikai szerkezetben tömör kisepikai szerkezetek rejlenek, a látszólagos nagyepikai formátlanságban jól megformált kisepikai remekek fedezhetők föl. (Randevúk a nagymama sétáltatása ürügyén, titkos látogatás az orvosprofesszornál.)

A *másik mester* poézise kiemelkedik a hétköznapiokból, prózája pedig leereszkedik a hétköznapiokhoz. Közvetlenül vagy közvetve a hétköznapiok alacsonyán szárnyaló poézisében egy nagy szerelem magasan szárnyaló lírája szólal meg. „...a Minnesangerek ehhez az íróhoz képest durva és nyálás hízelkedők. Ropant imponál neki ez a Tusi: máig szerelmes bele” – írja Móricz, s Démusz Ellára gondol, akinek – így a realitás mestere – Németh László „a világ legártatlanabb arcával” ostyában adagolja az írás mérgét. „Pont annyit, amitől megvész az eb.” Talán kedves könyvére, az ébredő és minden akadályt legyőző szerelem történetére, a *Pillangóra* (1924) is gondolhatott Móricz. Németh regényében ugyan nem röpködnek angyalok, tündérek sem „csipognak”, de – Móricz szavaival – „boldog és vak káprázat” ez is.

Figyelemre méltó jelenség, hogy mindkét regényben az alapvetően nem komikus alkatú gondolkodás- és beszédmód komikus érzékről tesz tanúságot. A tanítóné zongorajátékától („nekimegy a zongorának”) kudarcos öngyilkossági kísérletéig, a párbeszéd-panelektől, paneltöredékektől Veres tanító úr ellenállhatatlanul mulatságos szószátyárságáig minden egy félig-meddig ösztönös *Bovaryné*-paródia része. Általában Németh László prózája sem kényeztet el groteszk, ironikus minőségekkel. A téliekerti jelenet, a gyógyszállóból áradó „nyafogó, csípőjével egy helyben tekergő zene”, a „pukkadj meg” pszichofiziológiai leírása szokatlan jelenség a Németh-prózában. A *másik mester* természetesen nem ironikus regény, de mintha kárpótlás volna az *Emberi színjáték* írásakor elmulasztott lehetőségért. Jó Péter történetének üdítő iróniája, öniróniája meglévő, de nem kibontott szemléletet és poétikát jelez. Az Ady-versekkel ismerkedő Jó Péterről mondja az elbeszélő: „Ez a szöveg is kemény volt. A gúnyja, mint egy kiütött fakard, elhagyta. A kénytelen olvasott sorokban egy hatalmas talp, egy órjási ellenfél dübörgött fel,

hogy legázolja. Egy versszak az Eltévedt lovasból; a Különös nyár éjszaka: a felin visszalökve; sorok, összevissza, a Kalota partján-ból; az Óh, fajtám vére. Letette a könyvet és fölállt. Mi csoda marhaság ez? Mitől retteg ő itten. Az az Ady halott; nem árthat neki. Legföljebb el kell ismernie, hogy nagy költő volt...”

Végül, de nem utolsósorban a sokat emlegetett noteszrealizmus. Németh az *Esőleső Társaság*ról (1931) szólva pendíti meg, hogy „Móricz Zsigmond az az író, aki noteszában hordja az ihletét”, s az ő művei mögött „egy telhetetlen jegyzőkönyvet” lát.²⁰ Ezt a képet örökíti tovább az *Égető Eszter* „bogarász” regényírójának XIX. századi gyökerű poétikája, ami Méhes/Németh László szemével valóságsszimuláló „noteszrealizmus”: „Akik itt ülünk, mind a gombostűjén vagyunk; az az úr ott... elő fog jönni egy regényében. Őneki érdemes az országot járni; én olyan összemosva viszem haza a tájakat, mintha expresszvonatról néztem volna.”²¹ S a Móricz-könyv ide illő kijelentése: „Én azonban nem vagyok a jegyzők fajtájából való.”²² A Móricz-művek újraolvasása azonban megerősíti azt a gyanút, hogy a hagyományos realista kánonképzés meglehetősen problematikus, mivel mai horizontból inkább az az ajánlat fontolandó meg, amit Balassa Péter kidolgozni ugyan már nem tudott, de koncepciója körvonalairól szerencsére egy hűséges tanítvány följegyzéseiből tudunk: olyan interpretatív munka kívánatos, „amely a móriczi szövegalkotást a késő modernitás antropológiai és metafizikai válságából fakadó radikális, dekonstruktív jellegű kultúrkritika távlatába helyezi”.²³ A jellegzetesen „körképregényként” felfogott *Utolsó kísérellet* (és ezen belül *A másik mester*) is arról győz meg, hogy az alkat és szerep összehangolására törő hősök bizonyosságkeresése, a „győztem, vagy mondjuk: győzni lehet” feladása és ismételt igénye, a regény érzelmi-hangulati-létérzékelési rétegében kitapintható fenyegetettség- és veszendőségtudat nemcsak a lélektani irányultságú tudatteremtő regények sajátja, hanem a körképregényeké is. Az elvontabb, intellektuális alapozású próza az írói

²⁰ NÉMETH László: *Móricz Zsigmond: Esőleső Társaság*, 106.

²¹ NÉMETH László: *Égető Eszter*. Bp., 1971. 417.

²² NÉMETH László: *Homályból homályba II.* 430.

²³ BEKE Judit, *i. m.* 35.

önértelmezés és a szakirodalom hagyományos klasszifikációs kísérleteit kérdőjelezi meg. Legföljebb az tűnik föl, hogy a vázra, „a problémák pátozára” itt a szokásosnál több, a klasszikus történeti realizmust idéző, azzal persze nem összetéveszthető „érzéki anyagot” feszít föl az író. Ám a direktebb megjelenítés (esszészzerűség és önéletrajziság) sem felelteti, hogy olyan belső nézőpontú ábrázolással van dolgunk, amely az epikai modernség egyik lehetséges útját jelenti és nem igényli a cselekményszervezés módjának radikális átalakítását.

Máriás József
A PRÓZAÍRÓ FOGADTATÁSA
ERDÉLYBEN

„Nincs örökké élő mű; a művek meghal-
nak és feltámadnak; hogy fel tudnak tá-
madni, ez a halhatatlanságuk.”

Németh László

A Trianonban, majd Párizsban leszakított nemzettest kibontakozó szellemi élete mindenkor szorosan kötődött az anyaországihoz, számon tartotta annak rezdüléseit, irányait, asszimilálva mindazokat az értékeket, amelyeket a maga számára hasznosnak tartott. Az érdeklődést az együvé tartozás tudata és a tájékozódás igénye tartotta ébren. Németh László egyike volt azoknak, akikre odafigyeltek, akinek jelentőségét hamar felismerték, nagyra értékelték.

A Mű – hazai bemutatók, illetve kiadások útján – viszonylag későn ért el az erdélyi magyar olvasókhöz. Kivételként kell megemlítenünk a *Villámfénynél* című drámáját, amelyet Észak-Erdély visszacsatolása után, 1942 januárjában mutatott be a kolozsvári Magyar Nemzeti Színház.

Szépprózai munkái romániai megjelenésének sorát a *Bűn* című regény kiadása nyitja meg, 1967-ben. Ugyanabban az évben jelent meg az *Iszony*, melyet egy esztendő múltán annak román fordítása is követett, *Repulsie* címen (1968). A Kriterion kiadásában a továbbiakban a *Gyász* (1976) és az *Égető Eszter* (1984), valamint a *VII. Gergely* (1979) és a *Pedagógiai írások* (1980) kiadása hozza közel az erdélyi olvasó számára az életmű egyes részeit. Regényei sorát az *Irgalom* román fordítása zárja – *Îndurare* címmel, két kötetben, 1986, illetve 1987-ben.

Színművei közül, a háborút követően, a *Villámfénynél*-t Temesvárott (1970) és Szatmárnémetiben (1977), a *Papucshóst* Sepsiszentgyörgyön (1969) és Nagyváradon (1987), a *két Bolyait* Marosvásárhelyen (1970) mutatják be. Érdekes kísérletként tarthatjuk számon az *Iszony* dramatizált, monodráma formáját.

ban történt előadását Szatmárnémetiben, az Északi Színház magyar tagozata stúdiótermében (1991).

Németh László életművének romániai recepciótörténete megírásakor alapvető és nélkülözhetetlen a Hartványi István és Kovács Zoltán által összeállított monumentális munka, a *Németh László Bibliográfiája*. Úgyszintén megkerülhetetlenek Grezsa Ferenc akadémiai szintű monográfiái, különösképpen a *Tanú-korszakot* és a háborús esztendőket felölelő kötetek, továbbá Monostori Imre *Németh László TANÚ-korszakának korabeli fogadtatása* című munkája. Ugyancsak haszonnal forgatható a nagybányai Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület kiadásában megjelent *In memoriam Németh László* (1995) című kötet függelékében közzétett *Németh László romániai bibliográfiája*, valamint a marosvásárhelyi Mentor Kiadónál 2001-ben Nagy Pál összeállításában megjelent Németh László: *Magyarok Romániában* című kötet, amely Erdélyben hatvanöt évnyi késséssel közli az útirajzot és az ahhoz fűződő igen gazdag vitaanyagot.

Előzmények

Németh László hírneve, prózai műveinek recepciója jóval megelőzte azok romániai kiadásait. A harmadik helikoni találkozó 1928. július 5–7-én kelt jegyzőkönyvében – szűk három évvel a *Horváthné meghal* megjelenését követően – immár elismert kritikusként tartják számon. „A *Helikon* folyóirat programjának megbeszélésére kiküldött bizottság: Berde Mária, Makkai Sándor, Áprily Lajos, Gyallay Domokos, Tamási Áron, Kacsó Sándor, Szentimrei Jenő jelentése. I. Javasoljuk, hogy folyóiratunk a magyarországi magyar irodalommal való kapcsolataira, illetve orientációjára nézve: *a.* a jelenlegi élő magyar irodalom termékeit és életét szélsőségeségtől mentes magyarországi kritikai íróval ismertesse (jelenleg Németh László).”¹ Neve nem véletlenül

¹ *A Helikon és az Erdélyi Szépművés Céh levelesládája. 1924–1944.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979. I. kötet, 142.

kerül szóba. A kapcsolatfelvétel motivációjaként említhetjük Németh Lászlónak az erdélyi irodalom iránti érdeklődését. Ezt példázza az *Erdély lelke a legújabb magyar irodalomban* (1926) című tanulmánya, továbbá a *Protestáns Szemlében* 1927-ben közölt portrészorozat, minek során a tízből hat – *Áprily Lajos, Berde Mária, Gulácsy Irén, Gyallay Domokos, Reményik Sándor, Tamási Áron* – erdélyi írókat mutat be a magyarországi olvasóknak. Tudatosan keresi az erdélyi magyar irodalommal a kapcsolatot; nemzedékszervező törekvésében, a szellemi erők organizálásában rájuk is számít. Erre vall az 1928 márciusában Áprily Lajosnak írt levél²: „Az erdélyi fiatalokra különösképpen számítok, bár nem vagyok az erdélyi irodalom fanatikusa, sőt egyáltalán nem ismerek erdélyi, csak magyar irodalmat.”

Áprily Lajos, az induló kolozsvári irodalmi folyóirat – *Erdélyi Helikon* – szerkesztője kezdeményezi, építi kapcsolatukat, a közreműködés gondolata is minden bizonnyal tőle ered. Ezt igazolja Németh Lászlónak Földessy Gyulához, 1928. április 4-én írott levele: „Áprily nagyon meleg hangú levélben bízott meg, hogy új lapja magyarországi kritikai tudósítója legyek.”³ Örvend a felkérésnek, amit levélben közöl az erdélyi költővel: „Leveleink keresztezték egymást. Az én csendes ajánlkozásomat megelőzte az ön ajánlata. Nagyon örülök a megbízásnak (...) valóságos Kámfor-injekció volt számomra az ön üzenete, mely épp akkor ért, midőn a folyóiratokból végképp vissza akartam húzódni, hogy kiadásra váró könyvek lépjébe rakjam le nagyon is aktuális-érdekű irodalmi és magyar és emberi felfogásomat. A kitűzött feladatra szívesen vállalkozom...”⁴ Ennek a kapcsolatnak a gyümölcse *A magyar líra 1928-ban, Új magyar regények, Magyar dráma és kritika 1928-ban, André Gide, Tóth Árpád, Szabó Dezső, Három verskötet*, valamint a *Kosztolányi Dezső* című tanulmány, amelyek az *Erdélyi Helikonban* jelentek meg 1928 májusa és 1929 márciusa között.

² Németh László *clete levelekben*. 1914–1948 Budapest, 1993. 59–60.

³ Uo. 61.

⁴ Németh László *levele Áprily Lajosnak*. Kézirat. Petőfi Irodalmi Múzeum, V4566/153/10.

Az erdélyi recepciótörténet fontos fejezete a kolozsvári *Korunk* hasábjain lefolyt parázs vita, amely a gondolkodó, a reformeszméket hirdető Németh Lászlóval szemben bontakozik ki, a nyílt megbélyegzéstől jut el annak felismeréséig, hogy „a részigazságokat is méltányolni kell”. Az erdélyi magyar irodalomtörténet a *Korunk*, illetőleg Gaál Gábor és Németh László közti kapcsolatot kibékíthetetlen ellentétpárként rögzítette az irodalmi köztudat. Grezsa Ferenc *A Korunk szerkesztője és a Tanú írója* című tanulmánya, a kolozsvári folyóirat megjelenésének ötvenedik évfordulóján, árnyaltabban, pontosabban szól róla: „Ma már bizonyos: a realizmus Németh László-i modelljének is történeti és esztétikai polgárjoga van, miként a vele rokon Gaál Gábor-inak. (...) Élményanyaguk közös; mindkettőjüknek ugyanazok »a magyar megoldatlanságok« fájnak, ha a megoldást időnként másképp képzelik is el. Kapcsolatuk az igazi irodalom és a reá méltó elvi kritika egymásra találását példázza.”⁵

Az előzmények sorában – Németh László prózai műveinek megjelenése előtt – adott egy harmadik tájékozódási pont is: a polgári, haladó tartalmú *Brassói Lapok*ban az író 1935-ben tett romániai utazása során közölt interjú, melynek készítője Németh László személyében a magyarországi reformnemzedék kiváló képviselőjét köszönti. „Németh László szavára fel kell figyelni, mert rajta keresztül a holnap Magyarországá szól.”⁶

Az odafigyelés, mondhatni, állandósul. A *Magyarok Romániában* köré fonódó rendkívül gazdag irodalom, továbbá a *Magyarság és Európa*, a *Kisebbségben*, a *Minőség forradalma*, a *Lányaim*, *Móricz Zsigmond*, *Berzsenyi*, *A Medve utcai polgári* című könyvei mind-mind visszhangra lelnek Erdélyben.

⁵ GREZSA Ferenc: „A mintaéleti forradalma”. Tiszatáj könyvek, Szeged, 1998. 204.

⁶ Cseresy Sándor interjúja. *Brassói Lapok*, 1935. aug. 18. 3. Újraközölve: „A szellem: rendező nyugtalanság”. *Beszélgések Németh Lászlóval* c. kötetben. Argumentum Kiadó, Budapest, 1992. 35–40.

Regényei még nem, de hírük eljutott hozzánk

Németh László regényeinek sorát, kiadás tekintetében, a *Gyász* nyitja meg a Franklin kiadásában, 1935-ben. Erdélyben, egy időben, két értékelés jelent meg róla: az *Erdélyi Helikonban*, illetve a *Korunkban*.

Abafáy Gusztáv szerint Németh László e regényével „a tudatregény új változatát teremti meg. (...) A környezetrajzban hű marad a realizmushoz, a főalak lelki tusakodásában pedig a lélektani regényhez (...) Szinte félünk attól, hogy e valóságvilág a regény meséjének befelé türemkedésében el fogja tiporni azt a finom lélekrajzot, mely mögött egy fordított Oedipus-komplexum megszállottságában tudattalanul gyermeke halálát kívánó anya freudi alakja meztelenkedik. Ekkor áll az író a főhős alakja mögé, hogy Kurátor Zsófi az írói tudat sugártörésében egy magasabbrendű élet értelmére ébredjen és nemcsak a falun, de önmagán is győzedelmeskedjék. Egy nagy magyar regényíró, a regény jelképes értelmeképpen így rakja vállainkra – a falu tilalomfáit, a falu erkölcsét vállalva – egy új magyar életérzés, hűség és vállalás keresztjét.”⁷ Magasabbrendű élet, új magyar életérzés, hűség és vállalás – találó megfogalmazás, kulcsszavak Németh László ideateremtő szándéka megvalósulásában, a kezdetektől mindvégig.

Gaál Gábor bírálata⁸ ambivalens üzenetet közvetít. Egyfelől az elismerés és dicséret: „A hatalmas portré (...) nem kelt visszhangot. Pedig, ahogy K. Zs. él, dölyfösen, gögösen a maga gyászában, szerelmetesen szép asszonyiségében, s hervad és töpörödik a vénség, a fuzsitusság, a végleges elesettség felé, s ahogy ezt Németh László visszaadja, az minden kritikai ép érzéket meghódít. Sőt a lélektant pepecselő, főleg csak szórakoztató magyar regényirodalomban ez a nyomasztó, kínozó, a lelki mechanizmus redőibe ható és bűvő portré a tudás és átélés minden machiná-

⁷ ABAFÁY Gusztáv: *Németh László: Gyász. Erdélyi Helikon*, 1936. március 3. szám, 217.

⁸ GAÁL Gábor: *Németh László és Kurátor Zsófi. Korunk*, 1936. 3. szám, 262–264. Újraközölve: *Gaál Gábor: Válogatott írások 1921–1940. Tanulmányok és cikkek* c. kötetben, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 577–580.

cióival kirajzolva szinte páratlan. Érett realizmusa s bő és átfogó elemző készsége a legjobb mesterségbeli képességekre utal, s az ábrázoló módszerének ezenkívül még megvan az a vonása, hogy nem reked el csupán a »lelki«, »személyi« elemeknél.” A „rendezett elvű folyóirat” szerkesztője azonban nem elégszik meg az esztétikai, művészi szempontokkal. Azt várná, hogy „Németh László végre leleplezi a hozzá legközelebb álló polgárparaszt-ságot, a nemzet »derekát«, Hungáriát.” Úgy ítéli meg, hogy a regényből nem olvasható ki „a nagyon fontos lépés, a következtetések levonásának a lépése, mely nem hiányozhat egy gondolat-sorból, nem hiányozhat egy ideológiából s nem hiányozhat egy regényből sem, ha határozott jelentésre tart igényt”.

A következő regény, a *Bűn* megjelenését követő bírálatában⁹ Gaál Gábor még tovább lép a gondolkodó és a szépíró tételes kétváltásztásában: „a reformfronton elesett *Tanú*-Németh László mint művész-Németh László íme talpra tud állni (...) végre kibontja sötét, magyar vízióit, s a magyar lényegeket súlyos kompozíciókban beszéli el (...) a monumentum áll. A *Tanú* kalandja és csalódása tényleg emlékműhöz vezetett. A *Tanú* a *Bűn* kiindulópontja, s a *Bűn* a *Tanú* sírköve (...) a *Bűn* újabb irodalmunk legsúlyosabb jelei közé állt, egyenesen ki a kapukba.” A művészi megformálás iránti elismerés szavait, amint első regényének méltatásában is megtapasztalhattuk, az ideológiai elmarasztalás ellentételezi: „megtörtént a *bírálat bírálata* (...) a *Tanú* bűvös köreit teljesen még nem lépte át a szerző (...) a művészi megindításon kívül azonban nem sugalmaz pozitívumokat (...) Kiviteleben: pompásabbnál pompásabb figurák egész galériáját zárja a regény. Elvében azonban egyoldalú: hősei mozgás- és élménytere a depolitizált lélektan és a depolitizált intellektus.”

Gaál Gábor harmadik bírálatát¹⁰ a *Kocsik szeptemberben* című regény megjelenésekor közli a *Korunk*. Az írás az előzőekben kitaposott nyomvonalon halad: egyaránt kijut benne a dicséretből s a bírálatból: „Kétségtelenül rokonszenves, sőt ígéző Jó Péter

⁹ GAÁL Gábor: A „*Tanú*”-tól a „*Bűn*”-ig. *Korunk*, 1937. 4. szám, 372–375. Újraközölve: GAÁL Gábor: *Válogatott írások...* 601–606.

¹⁰ GAÁL Gábor: *Németh László új regénye. Korunk*, 1938. 5. szám, 477–478. Újraközölve: GAÁL Gábor: *Válogatott írások...* 644–646.

iskolába húzó vágyódásának ezer érzékkel megragadott lélektani, tárgyi bonyolítása. Mindebben semmi hiba. (...) Ám a tárgy nem a lényeges magyar kérdésre utal. (...) mint társadalmi kérdés semmitmondó: a mai magyar életnek nem kérdése. Vonzó sikerülés a mű, de ennél semmivel se több.” A korabeli olvasó joggal tehetette föl a kérdést: miért lenne „célzataiban elvetélt és konstruált” az a mű, amely „mint írói teljesítmény első rangú”? Gaál Gábor elvárásait ezúttal sem művészi szempontok határozzák meg: „A regényben az egyén csak úgy lehet egyén, ha egyúttal azt az általános kérdést jelenti, amit társadalma teljes összefüggésében felvet a sorsa.” A *Kocsik szeptemberben*, megítélése szerint, minden erénye ellenére könnyűnek találtatik, mert „még minden az ő szemével jelentkezik, s bár figuráiba való súlyyedése mély, átható intellektusa valamennyin kihajt”.

A kettős megközelítés, az ideológiai és az irodalmi értékek szétválasztása, a gondolkodó és a szépíró egymással való szembehelyezése kánonként élt tovább Németh László erdélyi megítélésében, rendkívül hosszan késleltetve műveinek romániai kiadását. Évtizedeknek kellett eltelnie ahhoz, hogy a Németh László irodalmi alkotásainak megítélésében a művészi érték váljék a meghatározóvá.

Mennyire más megközelítési szempont vezet Lőrinczi Lászlónak a *Brassói Lapok*ban megjelent kritikáját!¹¹ Nem azt emeli ki, ami „hiányzik” a könyv lapjairól, hanem ami a regényből az olvasó felé sugárzik: „Egész végig az volt az érzésem, hogy ezt a könyvet nem is írták, hanem faragták, mint a szobrot. Úgy készült ez a regény, mint ahogy a szobor alakul ki a véső ütése nyomán. A szobron is, a hideg anyagon hideg vonások vannak, csak aki olvasni tud bennük, az tudja felfedezni a merev vonások mögött az életet, a visszafojtott indulatot.” Jó Péternek a regény lapjain kibontakozó sorsában jelképet lát, amelynek kifejtésében „a magasabbra, szebbre törekvő lélek szimbólumává” válik, „általános emberi szimbólummá szélesedik”.

A személyes látásmód, a saját gondolatok megelevenítésének létjogosultságát erősíti meg az *Erdélyi Helikon*ban megjelent

¹¹ LŐRINCZI László: *Németh László: Utolsó kísérlet. Brassói Lapok*, 1938. okt. 25. 19.

írásában a nagyenyedi jeles művelődéstörténész, Vita Zsigmond¹²: „A világgal szemben álló és egy gondolatért, egy új emberi életformáért viaskodó író minden munkájában csak önmagát adhatja”. Igen találó a Németh Lászlóról megfogalmazott jellemzés: „...ideges érzékenységén kívül talán a makacs előretörni akarás, az egész életben való tájékozódás és a másoknak világitás csillapíthatatlan vágya a legjellemzőbb vonása”. A Németh László-filológiában polgárjogot nyert az az észrevétele is, hogy „a maga nagyrahatottságát és különb emberségét érző író folytonosan megújuló sérelmeit és újabb nekirugaszkodásait beszéli ki a regényeiben”.

Az *Utolsó kísérlet* negyedik részeként megjelent *A másik mester* című regényről Bözödi György írt a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székegy Szóban*, elismeréssel.

A háború utáni években Erdélyben alig esik szó Németh Lászlóról, régebbi és újabb műveit is a teljes némaság övezi. Az 1947-ben kiadott *Iszonyról*, sikere, kedvező fogadtatása ellenére sem esik szó. Vagy mégis?! Gaál Gábor, 1948-ban, a *Bevezetés a filozófiába* című litografált egyetemi jegyzetében olvashatjuk az alábbi sorokat: „...számunkra a mai nyugati irracionalista filozófiák elleni harcon kívül a feladatok első vonalában áll: (...) 2. A XX. század eleji magyar szociológiai iskolák (Pikler, Somló, Jászi), a századelő szocialista ideológusai (Szabó Ervin, Kunfi Zsigmond stb.), továbbá a két világháború közötti örököseik, valamint a két világháború közötti népiesség (Szabó Dezső, Németh László stb.) és az úgynevezett falukutatás bírálata.”¹³ Ez nem véletlenszerű megnyilatkozás, hanem tendenciózus irodalompolitikai álláspont, amelynek mélyebb kihatásai, következményei voltak.

¹² VITA Zsigmond: *Németh László két regénye – Kocsik szeptemberben, Alsóvárosi búcsú – Erdélyi Helikon*, 1939. február 2. 148–150.

¹³ GAÁL Gábor: *Válogatott írások III. 1946–1952. Publicisztikai írások és filozófiai jegyzetek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 407.*

A Németh László-bibliográfia számon tartja a *Bűnnek a Szép*-irodalminál magyar–román közös kiadását (1954), de az visszhangtalan maradt.

Az *Égető Eszter* 1956-os megjelenése, sikere vetette fel a sepsiszentgyörgyi Veress Dánielben a gondolatot: „ideje visszaemlenni és méltó helyére helyezni Németh Lászlót a romániai magyar irodalmi tudatban, és társadalmi köztudatban”. A szándék kiteljesedése azonban akadályokba ütközött. Erről szól az *Emlékidzés Erdély felől* című, 1993-ban, Németh László és Veress Dániel levelezését megjelentető kötet bevezetője.¹⁴ Előbb a marosvásárhelyi *Igaz Szónak* ajánl fel tanulmányt az új regényről. Miután a szerkesztőség „Romániában könyvforgalomba nem került művekkel a sajtó nem foglalkozhat” indoklással elutasítja, a Kolozsváron újrainduló *Korunk* szerkesztőihez fordul, Németh László munkásságát bemutató írásra vállalkozik. Az 1956-os magyar forradalom elfojtását követő politikai retorziók nyomasztó légkörében – „az egyre zordabb politikai hangulatban” – a tanulmány nem készült el. Az 1957. március 15-én odaítélt Kossuth-díj csillantotta meg az újabb reményt. Ismét Marosvásárhelyen kopogtat. Az *Egy Kossuth-díjas regény* című tanulmányt megírta ugyan, de... nem jelenik meg. „Sajnos, rajtunk kívül álló okok miatt el kell tekintenünk közlésétől” – kapja az újabb elutasító választ. A *Korunk* szeptemberi száma ismertetőt közöl az *Égető Eszter*ről¹⁵, de... nem Veress Dániel tollából. Békési Ágnes, a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó szerkesztőjének méltatása visszautal a harmincas évek baloldalról elhangzott bírálataira – „megelégszik a kérdések felvetésével” –, de úgy ítéli meg, hogy e regényben kibontakozó „tükrökép háttérében már kirajzolódnak az írói állásfoglalás körvonalai”, melyeket annak idején hiányoltak. Bírálata pozitív, elismerő értékeléssel zárul. A regényt „elevenen lüktető olvasmány”-nak nevezi, Fontane *Effi Briest*, Mau-

¹⁴ VERESS Dániel: „*Benned rovom erdélyi adómat*” Németh László és Veress Dániel levélváltása, 1959–1975. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001. 13–29.

¹⁵ BEKÉSI Ágnes: Németh László: *Égető Eszter*. *Korunk*, 1957. 9. szám, 1262–1264.

passant *Egy asszony élete*, Babits Mihály *Halálfiái* című alkotásaival hozza párhuzamba.

A folytatás azonban elmarad. A hazai kultúrpolitikusok minden bizonnyal az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalásából „ihletődve” odázzák el művei közfogalomba helyezését, s vele együtt megismerését, méltatását is.

1962-ben – amikor az *Iszony* 3. kiadása Romániában is „könyvforgalomba kerül” – Veress Dániel ismételten a *Korunk*hoz fordul. Ajánlkozását nem utasítják el, azonban Balogh Edgár, a lap felelős szerkesztője fölhívja a figyelmét egy szempontra: „...vedd bele ahogy a régi *Korunk* s Gaál Gábor a témához viszonyult”. Hogy ez mit jelentett? Veress Dániel is tudta a „leckét”: „Németh szépirodalmi munkái cáfolják tanulmányai gondolatrendszerét”.¹⁶ A *Korunk* szeptemberi számában megjelent írás, az említett kitétel ellenére, egyértelmű elismerés: „A mű varázsát abban az önmagát feloldó ellentmondásban kell látnunk, mely az ábrázolt életanyag s a költői megjelenítés, mint érzékelés és módszer közt fennáll. (...) Az alkotáson belül az egyensúlyt az írónak az a képessége teremti (nevezhetjük a szemlélet realizmusának is), mellyel a valóság, tárgyak, emberek, emberi kapcsolatok és a nagy érzelmi drámák egyerejű lélegzését biztosítja. (...) az *Iszony* társadalomrajz is. Ha nem is ez volt a mű megírásának célja, a mai olvasó számára ez is értelme lett. (...) Annyiban társadalomkép, amennyiben két ember szenvedése és szenvedélye, viszonya és iszonya egyként megköveteli a bennök és a körülöttük hullámzó élet megjelenítését is.”¹⁷ Veress Dániel írása áttörés volt az életmű erdélyi recepciótörténetében, ám mégsem győzelem, hisz az életmű megismerése, ismertetése előtt még nem nyílt föl az ideológiai indítékből leeresztett sorompó, a romániai kultúrpolitika sem ekkor, s még a későbbiekben sem enged szabad folyást annak. Veress Dániel azonban nem adta fel. A *Korunk* Téka rovatában – aláírás nélkül, ha villanásnyira is, ha résnyire is – pár

¹⁶ VERESS Dániel: „Benned rovom erdélyi adómat”... 23.

¹⁷ VERESS Dániel: *Iszony. Korunk*, 1962. 9. szám, 1125–1126.

soros ismertetőkből hírt ad az olvasóknak a *Gyász* újabb kiadásáról¹⁸, az *Irgalom* megjelenéséről¹⁹.

A fordulat esztendeje: 1967

Az 1965 utáni ideológiai, politikai enyhülés légkörében adódott lehetőség arra, hogy immár maga a Mű, Németh László egyes munkái is megjelenhessenek Romániában. A bukaresti Irodalmi Könyvkiadó 1967-ben, a népszerű Horizont sorozatban adta ki az *Iszony* című regényt. A kötetben közölt – névtelen – utószó²⁰ ismerteti Németh László életútját és munkásságát, benne a nagysikerű alkotást. „1947-ben írja meg csak az igazán nagyokra jellemző műgonddal, mesterien szerkesztett művét, az *Iszonyt*, amely nem csupán a silány, megalázó mindennapok kicsinyes világába zárt magányos asszonyi lélek vergődését jeleníti meg teljes értékű lélektani elemzéssel, de a maga nyomasztó atmoszférájával egész galériáját vonultatja fel a falusi-kispolgári réteg képviselőinek, a módos paraszti életből alig kitört és máris erkölcsi-anyagi-emberi válságba jutott alakoknak.”

Adott a romániai kiadás. Következésképp annak értékelése, méltatása előtt is szabaddá vált az út. Ki más, mint Veress Dániel lenne az, aki elsőként ragad tollat s az *Igaz Szó Új* könyvek rovatában ajánlja az olvasó figyelmébe az író, aki „tökéletesen birtokolja a mesterség minden »szerszámát« és »fogását«, s az egyéni ráhangoltság sem hiányzik, mely egy nagy művet kivitelezni képesé tesz”. A regényről szóló tömör jellemzése egyben biztatás is: „remekmű, melyet olvasni kell”.²¹ Az *Utunk* Rácz

¹⁸ NÉMETH László: *Gyász. Korunk*, 1965. 4. szám, 584.

¹⁹ NÉMETH László: *Irgalom. Korunk*, 10. szám, 1466.

²⁰ NÉMETH László (1901–) *Utószó a Németh László: Iszony című regényéhez* 273–274.

²¹ V. D.: *Németh László: Iszony. Igaz Szó*, 1967. 12. szám, 935.

Győző méltatását közli,²² aki Németh László művét „mind a benne objektiválódott világnézeti állásfoglalás értéke, mind művészi realizálása szempontjából világirodalmi rangú könyvnek” nevezi, helyét a *Bovaryné*, az *Anna Karenina* mellett jelöli meg. Sorai egybecsengenek az írói szándékkal, hozzásegítik az olvasót a regény megértéséhez. „Aki az *Iszonyban* az iszonyt csak okozatként, mint egyedi, szexuálpatológiai faktumot veszi számba, nem érti a regény igazi jelentőségét, a benne objektiválódott írói magatartást. Kárász Nelli sorsa nem azért tragikus, mert in abstracto irtózik a házastársi viszonytól. Iszonyának alapja a rákényszerített, eredendően tiszta jelleméhez és emelkedett szellemiségéhez nem méltó házasság. Németh László főhősének életét tehát nem az iszony, mint elvont, mindig fenyegető lehetőség teszi tragikussá, hanem az érzelmei szabadságáért vívott harc.” A recensens zárószóiban felhívja az olvasók figyelmét a regény csodálatos nyelvezetére és tökéletes architektúrájára.

Ugyanez év decemberében jelent meg az Ifjúsági Könyvkiadó gondozásában, 17 ezer példányban a *Bűn*, Jordáky Lajos előszavával²³, Németh László életútját és műveit bemutató bő jegyzetanyaggal. Az előszóban sok helyütt visszaköszönnek a háború előtti *Korunk*-írások megállapításai, ítéletei. Zárószóiban „felmentő” szavaival azonban az életmű el- és befogadását szolgálta: „Ami művében tévedés, az korának bűne, s az író saját tévedései alól csak önmaga műve mentheti fel. Németh Lászlót Németh László mentette fel, s az önmagával folytatott dialógusból nagy realista és igaz humanizmussal telített művek keltek életre.” Elgondolkozhatunk azon, hogy mit takar „a korának bűne” kifejezés? Minden bizonnyal azt az elfogult dogmatizmust, amely politikai hatalommá válva, kérlelhetetlenül elgázol mindent és mindenkit, aki másképp gondolkodik. Jól tudhatta ezt Jordáky Lajos, a

²² RÁCZ Győző: *Körlélektan vagy világirodalom. Utunk*, 1967. 50. szám, 4. Újraközölve: RÁCZ Győző: *Értelem és szépség* c. kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 342–346.

²³ JORDÁKY Lajos: *Németh László*. Megjelent a NÉMETH László: *Bűn* c. regénye bevezető tanulmányaként. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1967. 5–28. Újraközölve – átdolgozva – JORDÁKY Lajos: *Irodalom és világnézet* c. kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1973. 159–189.

jeles szociáldemokrata politikus, hiszen maga is megszenvedte, súlyos börtönévekkel fizetett érte. Németh László a Veress Dánielnek írt, 1968. június 20-án keltezett levelében reagál az életét és életművét ismertető írásra: „Jordáky tanulmányát ritka örömmel olvastam; s főleg az ő öröme esett jól, amivel (noha ez optikai csalódás!) diadalomról ír; hát mégiscsak van író, aki szeret.”²⁴

A regény megjelenését követő visszhang ezúttal sem marad el. A *Korunk* ajánló soraiból idézünk: „A kortárs magyar irodalom legkedveltebb, legvitatottabb és kétségkívül egyik legnagyobb írójának ez az 1936-ban írott regénye a két világháború közti magyar értelmiségi utópiák és kiküszöbölhetetlen ellentmondások között folyó eredménytelen, tragédiákba torkolló küzdelmét mutatja be.”²⁵ Az *Utunk* recenzense, Márki Zoltán is elismeréssel adózik előtte: „Ez a regény a két világháború közti magyar társadalom hiteles tanúja, a legtárgyibb történetiséggel elbeszélte élet és a legemberibb hangsúllyal elmondott vallo- más”.²⁶

Veress Dániel tíz évvel korábbi álmát, szándékát valósítja meg: a *Korunk* 1968. januári számában közzéteszi az író és életművét hitelesen bemutató tanulmányát.²⁷ A rendkívül gondolatgazdag, tárgyismerete és érzelmi azonosulása révén magával ragadó munka az alkotó személyiségvonalai és a művekből sugárzó gondolatok alapján, ideológiai előítéletektől és beidegződésektől mentesen állítja elének Németh Lászlót. A *Műhely, modell, mű* című tanulmány zárósoraiból idézünk: „Művei az egyéni igazságszeretet tragédiái. Két ezredévet átfogó drámáiban, fél évszázadot átfogó regényeiben, az egész emberi műveltséget s tudományt végigpásztázó tanulmányaiban, idézett és teremtett hőseiben, mindig és mindenütt, a teljesebb élet igényével, a szöveg alatt ezt a szót ismétli, mely nemcsak erkölcsükké, hanem életükké is vált. (...) Tévedett? Igen sokat és sokszor. Bukott? Nagyokat, szinte kiheverhetetleneket. De felemelkedett,

²⁴ Németh László *élete levelekben III*. 1967–1975. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 311.

²⁵ NÉMETH László: *Bűn. Korunk*, 1968. 3. szám, 451–452.

²⁶ MÁRKI Zoltán: *Németh László: Bűn. Utunk*, 1968. április 12. 15. szám, 2.

²⁷ VERESS Dániel: *Műhely, modell, mű*. Németh László regényeinek romániai megjelenése alkalmából. *Korunk*, 1968. 1. szám, 76–87.

mert az ügyet, a közösségét, mindig többre tartotta a maga egyszemélyes sorsánál.” A remek tanulmányt újabbak követik. A hazai színházak Németh László-bemutatói kapcsán jelent meg 1969-ben, az *Utunkban* a *Németh László színpada*, ugyanaz évben született meg a *Németh László, az esszéíró* című nagyszabású tanulmánya, amelyet a müncheni *Új Látóhatár* közölt, a hetvenéves íróat köszöntő emlékezetes számában olvashatunk teljes terjedelmében, 1971 áprilisában. E tanulmányokat nem csupán a romániai recepciótörténet, hanem a Németh László-filológia egésze vonatkozásában is meghatározó írásokként tarthatjuk számon. Ezek ismeretében írhatta Németh László a *Levél Veress Dánielhez* című, az életművéről és irodalomszemléletéről valló nevezetes esszéjében, 1969 júniusában: „Te ismersz a legjobban. Nem azzal az ismerettel, amelyet a készülés szed össze egyetlen alkalomra, hanem ami egy életen át rakódik belénk egy olyan emberről, aki mint személyes ügyünk, mondhatnám: mindennapi táplálékunk foglalkoztat.”²⁸ Az irodalomtörténet nagy vesztesége, hogy ezen erények birtokában nem vállalkozott az író és életművét bemutató, elemző monográfia megírására.

A Németh László-kiadványok sora, az *Izony* román nyelvű megjelentetését követően pár évre újra elakadt, de a feléje fordulás, az életművet értékelő, a megismerését és befogadását szolgáló írások immár folyamatosan jelen vannak az erdélyi folyóiratokban. Az életmű megismerése szempontjából fontos momentum a három színházi bemutató igen kedvező fogadtatása, amely mind a nézők számára, mind pedig az azokat övező sajtóvisszhangban tetten érhető.

A Németh László-regények romániai kiadásának sorát a *Gyász* (1976) és az *Égető Eszter* (1984) gazdagítja. Bár e regények kiadását nem követte az elsőkhöz hasonló kritikai érdeklődés, mégsem maradtak visszhangtalanul. Az író nyomán Szávai Géza is elgondolkozik azon, hogy hősnő- vagy szörny Kurátor Zsófi? „E kérdések feltevésénél és megválaszolásánál tűnik ki, hogy Zsófi személyes sorsa és kötelességtudatában jelentkező

²⁸ VERESS Dániel: „*Bened rovom erdélyi adómat*”... 165–166. Lásd még: *Németh László élete levelekben III. 1967–1975*. Osiris Kiadó, Bp., 2000. 555.

erkölcsé mennyire jellemző, s hogy a regény lényegében egy közösségi erkölcs önkéntelen kritikája, s mint ilyen: lényegbevágóan társadalmi. E regény legnagyobb érdeme (mert, hogy lélektanilag meglepő, és meglepően tökéletes, egy remekmű esetében természetes) e viszonylatok finom szövetének bemutatása. Mert Kurátor Zsófi képmutató gyásza, s ezzel tragédiája (...) nemcsak saját büszkeségéből, lelki alkatából fakad. (...) Németh László egy asszonyorsban egy egész parasztvilágról készít erkölcsi lát-leletet.”²⁹

Az *Égető Eszter* kiadásához Lőrinczi László írt utószót.³⁰ A személyes vonatkozásokat is felidéző tanulmány Gaál Gábor ítélete nyomán haladva állapítja meg: „Ma már kétségtelen, hogy a felszabadulás – a nagy történelmi forduló – táján az ellenfelei, de hívei is eltúlozták Németh László eszméinek jelentőségét, ezek bizony megkoptak az időben, már-már inkább csak egy lelkivilág illusztrációi, mint ún. tantételek, amiknek Németh László szánta őket, és nemcsak az ifjúság számára. Németh László igazi emberi és közösségi filozófiája nem bölcselmeiből, hanem szépírói műveiből állott össze. (...) Az csak természetes, hogy nagyon sok bennük az önéletrajzi és családi vonatkozás, s még inkább, hogy a szerző önmagáról ír, önmagát boncolja kérlelhetetlen írói késsel. De Németh László regényei nélkül nem lehet eléggé megismerni a XX. század magyar társadalmának tekintélyes részét.” A regényről írott jegyzetében Horváth Andor találóan állapítja meg: „Az életét keretező évszámokon túlmutatva Németh László hősnője »az örök nőiség« egyik egyetemes, időtlen változatát példázza a maga sorsával, az összetartó, biztonságot adó ösztönzőerőt, amelynek oltalmában élet sarjad, otthon épül, összhang terem.”³¹ A *Korunk* recenzense, G. Balogh Attila, a regény megírása indítékát valamiféle öngazolási kényszerben véli „felfedezni”: „Az írónak be kellett bizonyítania, hogy az egyetemes és a sajátos motívumot egyaránt megőrző, ám azt továbbfejlesztő, szélesebb társadalmi-történelmi mederben hömpölygő

²⁹ SZÁVAI Géza: *Erkölcsi látletlet. Előre*, 1976. okt. 6. 2.

³⁰ LŐRINCZI László: *A mester sóhajtott*. Németh László: *Égető Eszter* c. regénye – Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. – kiadása utószava 699–709.

³¹ HORVÁTH Andor: *Németh László: Égető Eszter. Utunk*, 1985. aug. 2. 8.

regény megírására is képes. Ez nemcsak művészi feladat volt!” Égető Eszter jellemzése során is tesz egy oldalvágást az író felé: „...ez alkalommal egy termékenyebb, lelkileg gazdagabb, minduntalan az összhang megteremtésére és megőrzésére törekvő női lélekkel szemben maradnak alul a hímelvű társadalom senkire tekintettel nem levő, akarnok »őrültjei«, Németh László rosszabbik énjét is beleértve. Méhes Zoltán az író »őrült« felének is megtestesítője, nem csupán gyötrő félelmei miatt lesz öngyilkos, mint sokan vélték, az író önkritikájának is része van benne.”³²

Németh László regényeinek romániai kiadásai sorát, mindmáig, az *Irgalom* kétkötetes román nyelvű megjelentetése zárja, Hegedüs László fordításában.³³ Az *Erdélyi féniks*ben megjelent írás méltán emeli ki: „Az *Irgalom* román nyelvű kiadása olyan hídverés, amely a nemzetek közötti kulturális közeledést, a kölcsönös, jobb megismerést szolgálja. Olyan tett ez, amelyet Németh László mindenkor szorgalmazott.”³⁴

Epilógus

Bár nem tartozik a prózai művek szorosan vett recepciótörténetéhez, föltétlen említést érdemelnek – az író romániai fogadtatása és értékelése tekintetében megkerülhetetlenek – Gáll Ernő, Fábíán Ernő, Marosi Péter, Kántor Lajos, Cseke Péter, Kereskényi Sándor Németh Lászlóról szóló tanulmányai, amelyek az életmű elmélyült megismerését segítették elő.

A hetvenes évektől Németh László irodalmi tevékenységének ismertetése, tanítása a romániai magyar középiskolákban a tan-

³² G. BALOGH Artila: *Németh László: Égető Eszter. Korunk*, 1985. 5. szám, 421–422.

³³ NÉMETH László: *Îndurare. Volumul I*. București, 1986. Editura Univers; Németh László: *Îndurare. Volumul II*. București, 1987. Editura Univers.

³⁴ MÁRIÁS József: *Az Irgalomról román nyelvű kiadása alkalmából*. Erdélyi féniks, 1990. augusztus. 1. és 6.

anyag részét képezi. 1974-ben a Láng Gusztáv által a líceumok III. évfolyama számára írott tankönyvében, 1984-ben a Dávid Gyula és Szász János nevével jelzett, a X. osztály tanulóinak szánt tankönyvben, 1985-ben a XII. osztálynak kiadott, munkaközösség által írott tankönyvben is tekintélyes helyet kapott pályájának és munkáinak, mindenekelőtt regényeinek és drámáinak bemutatása, tanítása. A most érvényben levő tanterv azonban nem számol a Németh László-életmű tanításával, drámái, regényei ismertetésére egyetlen tanórát sem ír elő. Németh László életútja és műve számára csak egy keskeny palló maradt: a tanár rendelkezésére hagyott néhány órában szólhatnak róla azok, akik saját belátásuk szerint azt érdemesnek vagy szükségesnek ítélik, de ez már teljesen a véletlen műve, s mint ilyen, követhetetlen.

A Németh László-recepciótörténet fontos fejezeteként kell számon tartanunk az író 70. születésnapja, halála, valamint a későbbi évfordulók alkalmából megjelent írásokat, megemlékezéseket, amelyekben, nyilvánvalóan, a prózai alkotásairól is szó esik. Irodalomtörténészek, írók, újságírók méltatták az író és életművét, egyöntetű elismeréssel. Veress Dániel, Zirkuli Péter, Szócs István – Németh László 70. születésnapján; Ráczy Győző, Veress Dániel, Sütő András, Lőrinczi László – halálakor; Veress Dániel, Fábián Ernő – születése 80. évfordulóján... A *Korunk*, 2001 májusában, Németh László születése centenáriuma, különszámot adott ki s emlékünneppel tisztegett az író emléke előtt.

Szóljunk egy bekezdés erejéig szülővárosa, Nagybánya tisztelgéséről is az író nagysága és emléke előtt. A *Bányavidéki Fáklya* is köszönti a 70 éves író, illetve megemlékezik haláláról, recenziókban szól megjelent köteteiről. Az 1989 decembere után megjelenő *Bányavidéki Új Szó* és melléklete, az *Erdélyi féniks* újszintén rendszeresen közöl méltató írásokat, illetve tanulmányokat róla. Szülővárosában, amint arra lehetőség nyílik, nyilvános rendezvényekkel, megemlékezésekkel adózik emléke előtt: 1991-ben, Németh László születésének 90. évfordulóján emléktáblát állítanak az óvárosi református templomban, ahol megkeresztelték. 1995-ben, halála 20 évfordulóján ugyanitt em-

lékünnepélyt tartottak, amelynek anyagát a Misztótfalusi Kis Miklós Közművelődési Egyesület, *In memoriam Németh László* címmel, kötetben is megjelentette; 2001-ben Nagybánya is felsorakozott a születési centenárium előtt tisztelgők sorába, az *Erdélyi féniks* különszámában jelentette meg az ott elhangzott előadások szövegét. Az 1998-ban, a negyven év után újra önállóvá vált magyar tannyelvű gimnázium Németh László nevét vette fel.

Az író halálakor Sütő András az életműből fakadó örök üzenetre intett: „A halál egyik kezével Németh László szemét fogta le, másikkal talán – abszurd cselekedetének enyhítéseképpen – az utókornak ittmaradottakét nyitja föl újból, hogy teljes nagyságában és fényében lássuk Őt, a szellem és erkölcs csodálatos egységét a század szakadékaik fölött.”³⁵

Az idők változnak, sokat változtak halála óta! Nagyság és fény, szellem és erkölcs – mennyire mást jelentettek e szavak negyedszázaddal ezelőtt?! Vagy mi, az utókornak ittmaradottak változtunk?

Amikor Németh László műveinek recepciójáról, új értelmezéséről kívánunk szólni, erre is gondolnunk kell! A Mű ugyanaz, sőt egy kritikai kiadás esetén az eddiginél is pontosabb, hívebb szövegben állna előttünk. Üzenete úgyszintén nem változott, esetleg az olvasat más, mi – potenciális befogadók – vagyunk, lettünk, leszünk másak. Az író maga hívta fel a figyelmünket: „Egy műalkotás nemcsak abból áll, ami benne van, abból is, amit gondolni tudnak róla.”³⁶ A befogadás, a Mű utóélete szempontjából adott egy tágabb – fölöttébb elgondolkodtató – dimenzió is, amelyre Németh László hivatkozott a *Tanúban* megjelent nagyívű Proust-tanulmány zárósoraiban: „Tulajdonképp rettegünk kell az időt, melyben egymás hegyén-hátán alszanak az

³⁵ SÜTŐ András: *A szellem Odüsszeusza. Németh László halálára. Igaz Szó*, 1975. 4. szám, 379. Újraközlve: SÜTŐ András: *Évek – hazajáró lelkek c.* kötetben. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980 – 169–171.

³⁶ NÉMETH László: *Megmentett gondolatok*. Bp., 1975. 191.

ellentmondó ítéletek és gyűlölnünk az utókort, mely csodálatunk tárgyát többé nem a mi csodálatunkkal nézi. Nincs örökké élő mű; a művek meghalnak és feltámadnak; hogy fel tudnak támadni, ez a halhatatlanságuk.³⁷

³⁷ NÉMETH László: *Proust jövője. Tanú*, III. sz. 1933. január. 163. Újraközölve: NÉMETH László: *Európai utas. Tanulmányok*, Bp., 1993. 347.

A CSOKONAI KÖNYVTÁR-SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT:

1. *Debreczeni Attila:*
CSOKONAI, AZ ÚJRAKEZDÉSEK KÖLTŐJE (1993, 1997, 1998)
(A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben)
2. *S. Varga Pál:*
A GONDVISELÉSIHITTŐL A VITALIZMUSIG (1994)
(A magyar líra világképének alakulása a XIX. század második felében)
3. *Tamás Attila:*
ÉRTÉKTEREMTŐK NYOMÁBAN (1994)
(Művek, irányzatok, elméleti kérdések)
4. *Dobos István:*
ALAKTAN ÉS ÉRTELMEZÉSTÖRTÉNET (1995)
(Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában)
5. *Imre Mihály:*
„MAGYARORSZÁG PANASZA” (1995)
(A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában)
6. *Márkus Béla:*
ÁTDOLGOZÁSOK KORA (1996)
(Sarkadi Imre és a szemiatizmus)
7. *Bitskey István:*
ESZMÉK, MŰVEK, HAGYOMÁNYOK (1996)
(Tanulmányok a magyar reneszánsz és barokk irodalomról)
8. FOLYTONOSSÁG VAGY FORDULAT? (1996)
(A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései)
Szerk.: *Debreczeni Attila*
9. *Imre László:*
MŰFAJOK LÉTFORMÁJA XIX. SZÁZADI EPIKÁNKBAN (1996)
10. *Lőkös István:*
ZRÍNYI EPOSZÁNAK HORVÁT EPIKAI ELŐZMÉNYEI (1997)
11. *Bán Imre:*
KÖLTŐK, ESZMÉK, KORSZAKOK (1997)
12. *Horváth János:*
TANULMÁNYOK I–II. (1997)
13. *Tamás Attila:*
KÖLTŐI VILÁGKÉPEK FEJLŐDÉSE ARANY JÁNOSTÓL JÓZSEF
ATTILÁIG (1998)
14. *Dereky Pál:*
„LATABAGOMÁR: Ó TALATTA: LATABAGOMÁR ÉS FINFI” (1998)
15. *Mezei Mária:*
A KIADÓ MANDÁTUMA (1998)
16. *Szilágyi Márton:*
KÁRMÁN JÓZSEF ÉS PAJOR GÁSPÁR URÁNLÁJA (1998)
17. NÉMETH LÁSZLÓ IRODALOMSZEMLÉLETE (1999)
Szerk.: *Görömbei András*

18. *Gámgó Gábor:*
EÖTVÖS JÖZSEF AZ EMIGRÁCIÓBAN (1999)
19. *Bene Sándor:*
THEATRUM POLITICUM (1999)
(Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban)
20. NEMZETISEGI MAGYAR IRODALMAK AZ EZREDEVEGEN (2000)
Szerk.: *Görömbei András*
21. *Hász-Fehér Katalin:*
ELKÜLÖNÜLŐ ÉS KÖZÖSSÉGI IRODALMI PROGRAMOK
A 19. SZÁZAD ELSŐ FELEBEN (2000)
22. *Oláh Szabolcs:*
HITÉLMÉNY ÉS TANKÖZLÉS (2000)
(Bornemisza Péter gyülekezeti éneklasztnálata)
23. *Nagy Gábor:*
„...LEGYEK VERSEDBEN ASSZONÁNC” (2001)
(Baka István költészete)
24. *Gábor Csilla:*
KÁLDI GYÖRGY PRÉDIKÁCIÓI (2001)
(Források, teológia, retorika)
25. *Madás Edit:*
KÖZÉPKORI PRÉDIKÁCIÓIRODALMUNK TÖRTÉNETÉBŐL. (2002)
(A kezdetektől a XIV. század elejéig)
26. *Ködöböcz Gábor:*
HÁGYOMÁNY ÉS ÚJÍTÁS KÁNYÁDI SÁNDOR
KÖLTÉSZETÉBEN (2002)
(A poétikai módosulások *Természete a daloktól a „szövegekig”*)
27. *Barta János:*
ARANY JÁNOS ÉS KORTÁRSAI I–II. (2003)
28. *Onder Csaba:*
A KLASSZIKA VIRÁGAI (2003)
29. *Tamás Attila:*
HATÁRHELYZETBEN (2003)
30. *Vallasek Júlia:*
EIVÁLTÓZOTT VILÁG (2004)
31. RELIGIÓ, RETORIKA, NEMZETTUDAT
RÉGI IRODALMUNKBAN (2004)
Szerk.: *Bitskey István–Oláh Szabolcs*
32. *Lőkös István:*
NEMZETTUDAT ÉS REGÉNY (2004)
33. *Taxner-Tóth Ernő:*
(KÖZ)VÉLEMÉNYFORMÁLÁS EÖTVÖS REGÉNYEIBEN (2005)

ELŐKÉSZÜLETBEN:

35. NEMZET – IDENTITÁS – IRODALOM (2005)
Szerk.: *Bényei Péter–Gönczy Monika*

A SZOROZATRÓL

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének szakmai hírnevét Barta János és Bán Imre professzorok kiemelkedő munkássága alapozta meg még az ötvenes-hatvanas években. A „debreceni iskolát” ettől kezdve jellemzi az elmélyült esztétikai és filológiai munka egysége, az irodalom és az emberiség kérdéseinek egymással összefüggő vizsgálata, valamint a széles körű tájékozódás. A mesterek nyomába lépő tanítványok az újabb időkben is megőrzik és továbbviszik, újabb szempontokkal frissítik azt az irodalomszemléletet, amelynek jellegadó vonása a szélsőségektől tartózkodó szakmai igényesség.

A Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézetének négy tanszékén ma is elmélyült irodalomtudományi kutatómunka folyik. Az intézet és a Kossuth Egyetemi Kiadó közös vállalkozásának, a Csokonai Universitas Könyvtár című sorozatnak az a szándéka, hogy ennek a műhelynek az eredményeiről adjon számot, s emellett nyitott legyen más műhelyek szakemberei számára is. Az évente két-három irodalomtudományi művet megjelentető sorozat hosszabb távon a magyar irodalom valamennyi korszakának értékeit igyekszik új megvilágításba helyezni. A prózaíró Németh László című könyv a harmincnegyedik kötet.

Németh László születésének centenáriuma (2001) megmutatta, bizonyította, hogy a magyar szellem Odüsszeuszának – Sütő András nevezte őt így – életműve a 21. század elején is eleven hatású. Tucatnyi könyv és száznál több tanulmány elemezte akkor az ő munkásságát. E gazdag recepció nyilvánvalóvá tette, hogy ez a klasszikus életmű ma is új értelmezési lehetőségeket ad az olvasóknak és kutatóknak egyaránt.

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Bizottsága székházában 2004 novemberében konferenciát rendeztek, amelyen Németh László prózaírói életművét vizsgálták abból a szempontból: miképpen gazdagítják a korábbi értelmezéseket a 21. század elejének kihívásai.

Kötetünk a konferencia tanulmányait gyűjtötte csokorba: sokszínű elemzését kínálja az egyes műveknek, s a Németh László-próza életművön belüli alakulásának, formálódásának.

